

Skrifter utgivna av
Avdelningen för litteratursociologi vid
Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala
*Publications from
the Section for Sociology of Literature at the
Department of Literature, Uppsala University*

MARGARETA WERSÄLL

Fattighusliv i ensamhetsslott

Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt

Uppsala 2006

Avdelningen för litteratursociologi vid
Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala

*The Section for Sociology of Literature at the
Department of Literature, Uppsala University*

Dissertation presented at Uppsala University to be publicly examined in Geijerssalen, Engelska Parken, Humanistiskt Centrum, Thunbergsvägen 3P, Wednesday May 31, 2006 for the degree of Doctor of Philosophy. The examination will be conducted in Swedish.

Abstract

Wersäll, M. 2006. Fattighusliv i ensamhetsslott. Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt. (Poor People Life in Castles of Loneliness. Ivar Lo-Johansson and the Elderly in Debate and Writings). Written in Swedish with an English summary. *Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Publications from the Section for Sociology of Literature at the Department of Literature, Uppsala University* 50. 257 pp. Uppsala.

In 1949, a Swedish author, Ivar Lo-Johansson (1901–1990), started an action that had the aim of improving conditions for old people in Sweden. This action lasted from 1949 until 1957. It started when the author and a photographer made a journey around the country to enable Lo-Johansson to form a conception of the conditions under which old people lived in old people's homes.

The journey was documented in words and pictures and gave rise to a series of articles in a magazine, *Vi*, in the spring of 1949. The articles were followed in the same year by the publication of a book of photographs, *Ålderdom* (Old Age), and of four talks which Lo-Johansson broadcast on the radio during the autumn. In 1952 the author published a polemical pamphlet, *Ålderdoms-Sverige* (Old Age in Sweden), which contained fierce attacks on the social authorities for the lack of proper care that Lo-Johansson considered that the old people were subjected to. In the book the author proposed a number of measures to improve the situation of the elderly. Among other things he emphasised the importance of giving the elderly a meaningful existence and treating them in such a way that their mental health was not threatened. Lo-Johansson's principal goal was that institutions to care for healthy old people should not be needed in the future – his slogan was that care at home should replace care in homes.

This dissertation describes how Lo-Johansson's campaign for better care for the elderly was implemented, the reactions that followed, and the ways in which his proposals for improvements in care for the elderly were put into practice. Another task in this study has been to attempt to define some of the care structures that governed attitudes towards the elderly at the end of the 1940s and to see the extent to which they were changed in the 1950s as a consequence of Lo-Johansson's action.

The conclusions of the dissertation are, in brief, that the author's action resulted in a new focus in the social policy and a change in the structure of values in which concepts such as human dignity, integrity, humanity and the satisfaction of mental needs have obtained a footing in both the social policy debate and in the practical exercise of new forms of care for the elderly at that time.

Keywords: åldringvård, äldrevård, samhällsdebatt, socialpolitik, Ivar Lo-Johansson

© Margareta Wersäll 2006

Printed in Sweden by Elanders Gotab, Stockholm 2006

ISBN 91-85178-39-X

ISSN 0349-1145

Ett folkhem har vi byggt
– om än ej det är färdigt –
där ingen ska få arm och bortglömd gå.
Det målet är ju ett kulturfolk värdigt,
för det vi strävar, dit vill vi ju nå.
Där har ni alla varit med och gjutit grunden,
nu välver andra byggnadens kupol.
Men eder gärning ej är glömd den stunden
då vi har nått vårt drömda lyckomål.

Prolog vid Pensionärernas Riksorganisations kongress 1948

Innehållsförteckning

Förord.....	11
1. Inledning	15
Några bakgrundsfakta	15
Forskningsläge	17
Materialläge.....	19
Benämningar och kategoriseringar.....	20
Syfte och frågeställningar.....	20
Disposition/kapitelinnehåll.....	22
2. Ivar Lo-Johansson och de äldre	25
Det litterära programmet. Individ och kollektivet	25
Krisår	26
Den enskilde och samhället.....	28
Släkten.....	30
De livskraftiga gamla	31
<i>Traktorn</i> och åldringsvårdskampanjen.....	36
Ideologi och program – diktarpuppgiften.....	37
3. Det sociala reportaget	40
Tidiga resebrev, artiklar och reportage.....	40
Fördjupad journalistik	44
Stildrag i reportagen	45
Radion och det sociala reportaget	48
4. Socialpolitik under 1900-talets första decennier.....	53
Förkrigsåren	53
Krigs- och efterkrigsåren.....	57
Välfärd – men inte för alla.....	59
Socialvårdskommittén och 1946 års betänkande.....	60
Socialministerns proposition	63
Summering.....	65

5. Åldringvårdskampanjens inledning.....	66
Förhistoria	66
Pensionärsrörelsen och John Björnheden	66
En god informationskälla.....	71
Åldringvårdsfrågan diskuteras av socialvårdens företrädare	73
Reportageserien som kom av sig	75
Ivar Lo-Johansson startar sin åldringvårdskampanj	78
Reportageserien i <i>Vi</i>	78
Anteckningsboken och dess syfte.....	87
<i>Vi</i> -reportagens upplägg. Fotot	92
Det goda reportaget.....	96
Utlandsresor och radioföredrag	98
Radioföredragen kontra <i>Vi</i> -reportagen	103
Åldrandets problem i debatt.....	105
Debatt i radio	106
Sammanfattning av radiodebatten	109
Radioföredrag av Ernst Bexelius	110
Varför motsättningar?.....	111
Recensioner av föredrag och diskussion	113
Berättelse från ålderdomshemmets insida.....	118
Lo-Johanssons recension av skriften	119
6. Åldringvårdskampanjens fortsättning	120
Fotobildboken <i>Ålderdom</i>	120
Fortsatt publicering och kritik från Lo-Johansson.....	122
Stridsskriften <i>Ålderdoms-Sverige</i>	124
<i>Ålderdom</i> och <i>Ålderdoms-Sverige</i> – kritiken hårdnar	131
Recensioner av <i>Ålderdom</i> och <i>Ålderdoms-Sverige</i>	134
Det polemiska språket – några stildrag.....	138
Ett retoriskt mönster	143
7. Debatt med företrädare för socialvården.....	146
Socialvårdsetablissemanget.....	146
Debatt med Otto Wangson	147
Striden om en film och en radiopjäs.....	149
Debatt med Ali Berggren. Öppna eller slutna anstalter?.....	153
Omsvängning	155

8. På väg mot en reformerad åldringsvårdspolitik	158
Hemmafruar får nya roller.....	158
Åldringsvårdsfrågan i fokus	159
Socialministern sanktionerar	159
Riksdagsdebatt.....	162
Nya riktlinjer.....	164
Åldringsvårdskommitténs betänkande.....	166
Socialministerns proposition	169
Fortsatt utveckling inom åldringsvården	171
Geriatrisk forskning.....	171
Äldreboendet	172
9. Presskommentarer till kampanjen.....	174
Inledning	174
Morgontidningar 1949–1952.....	175
Samstämmighet och åtskiljande	183
Morgontidningar 1953–1957.....	184
Sammanfattning.....	186
Några kvällstidningar 1949–1957	187
Pensionärspressen och dess roll i åldringsvårdsfrågan.....	189
Övriga reaktioner.....	191
10. Fattighuslivet som litterärt motiv.....	195
Stataren och fattighuset	195
<i>Nässlorna blomma</i>	197
Fattigstugemotiv hos Pär Lagerkvist och Albert Engström	198
Novellen ”Kattresan”	199
<i>Analfabeten</i> och fattighuset.....	200
Anstaltslivet hos Åke Wassing.....	203
11. Slutord.....	206
Noter	212
Summary	232
APPENDIX A. KRONOLOGISK ÖVERSIKT 1942–1957	238
APPENDIX B. NÅGRA PERSONDATA.....	240
Källor.....	241
Källor och litteratur.....	242
Personregister	255

Förord

Ivar Lo-Johanssons aktion för en förbättrad vårdsituation för samhällets äldre pågick under en period på 1950-talet då antalet äldre ökade kraftigt. Socialtjänstemän talade om att Sverige befann sig i åldrandets århundrade.

På samma sätt som för ett halvsekel sedan står landet nu inför en liknande expansion av äldre, som kommer att behöva god vård. Även om många missförhållanden är åtgärdade jämfört med då Lo-Johansson genomförde sin åldringsvårdskampanj, finns svåra problem att lösa. Dessa kan handla om bristande ekonomiska resurser, för få vårdplatser, underbemanning och stressad personal.

En bok med titeln *Vem ska ta hand om mamma? Min dagbok inifrån äldre-vården* skriven av Anna Bäsén vittnar om dagens situation. (Wahlström och Widstrand 2004).

Anna Bäsén wallraffade sommaren 2003 på sjukhus, i hemsjukvården och på äldreboenden för att undersöka hur äldrevården fungerar i dagens Sverige. Liksom Ivar Lo-Johansson på 1950-talet upptäckte Anna Bäsén svåra missförhållanden. Baksidestexten på hennes bok beskriver dagboksanteckningarna som ”en skrämmande läsning om hur övergrepp och bristande tillsyn pågår i det tysta”. När man läser boken finner man dessvärre att denna kusliga sammanfattning gång efter annan verifieras.

Ivar Lo-Johansson framhöll vikten av att samhällets vårdinstanser inte behandlade de äldre som kollektiverade vårdobjekt utan som individer vilkas specifika situationer, förutsättningar och behov angick alla och därmed var en samvetsfråga för samhället i stort.

Det vore mycket olyckligt om vården nu och i framtiden komme att styras av en känsla av vanmakt inför problemen eller – ännu värre – av bristande engagemang och intresse för att hitta konstruktiva lösningar.

Södra Älvsborgs Sjukhus i Borås har givit ut en liten lyrikantologi med titeln *En dikt i vården* (2002). En av dikterna, skriven av Pia Dellson lyder:

Lika rum.
Lika sängar.
Lika kläder.

Om man tittar noga
finns det ändå
olika personer inuti.

Under framväxten av en avhandling finns det i ens omgivning många personer som på olika sätt stimulerat, underlättat och vidgat skribentens tankehorisont. Först och främst vill jag varmt tacka professor emeritus Lars Furuland som väckte mitt intresse för författaren Ivar Lo-Johansson i allmänhet och för hans åldringsvårdskampanj i synnerhet. Lars Furuland handledde mig under mitt licentiatarbete och fungerade alltid som en ytterst kunnig, stimulerande och idégivande mentor. Under ett betydligt senare skede, då avhandlingen började ta form, har professor Johan Svedjedal varit biträdande handledare. Jag tackar honom för berikande uppslag och idéer som höjt kvalitén på olika avsnitt och som hjälpt mig att styra trassliga tanketrådar i rätt riktning. Min huvudhandledare och examinator, professor Lars Wendelius, har noggrant följt mitt arbete under de senaste åren. Han har kommit med en mängd betydelsefulla påpekanden vad gäller både övergripande struktur, logisk framställning, framlyftande av relevanta fakta och inte minst med detaljarbetet kring notapparat och förteckningar. Stort tack alltså!

Vid avhandlingens slutventilering på Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala har flera doktorander bidragit med konstruktiv kritik. Jag tackar Jerry Määttä för allmänt värdefulla kommentarer och för synpunkter kring analysen av opinionsbildningen kring Lo-Johanssons kampanj. För synpunkter på Ivar Lo-Johanssons språkliga/retoriska strategier tackar jag Anna-Maria Rimm.

Gundel Söderholm har särskilt granskat riksdagsdebatten och jag tackar henne för en noggrann översyn och för goda förslag till förbättringar. Gunnel Furulands mycket grundliga genomgång av notapparaten har varit utomordentligt värdefull. Tack Gunnel!

På det personliga planet har två av mina vänner under åren givit ovärderligt stöd och uppmuntran. Först och främst tackar jag av allt mitt hjärta min studiekamrat och vän Marianne Wedin som följt mitt arbete mycket nära, lagt ned stort arbete på genomläsning, coachat mig och kommit med en mängd värdefulla råd under genomgångar och diskussioner. Jag vill också varmt tacka min förre arbetskamrat och vän Ann Jansson som under lång tid hejat på och uppmuntrat mig att fullfölja arbetet på avhandlingen. Tack för att du inte gav upp hoppet om ett slutförande! I den vänkrets från mitt tidigare arbete på Skandia som jag regelbundet träffar, vill jag tacka Inga Bratt, Stig Caselius, Arne Cederin, Stig Lindgren, Inger Stenlund och Sture Wahlström för all god gemenskap och vänligt intresse för mina bemödanden. Tack också Berit Eklund, min vän och tidigare kollega, för ditt alltid glada engagemang.

I styrelsen för Stockholmsföreningen Finska Krigsbarn har flera vänner följt och uppmuntrat mitt avhandlingsarbete. Jag vill främst tacka Soili Andersson, Anita Aro Andersson, Ann-Maj Danielssen, Gui Emanuelsson, Marja Kinos, Hilka Mälarstedt, Anneli Lithovius och Hillevi Näsström.

Dessutom vill jag tacka all hjälpsam personal på biblioteket i Viksjö, Järfälla och speciellt bibliotekarie Eva Sturk som tålmodigt och alltid vänligt ordnat fram begärt material.

Till slut även stort och varmt tack till min familj: Hans, Fredrik och Louise, för givande diskussioner, teknisk support och allehanda praktisk hjälp. Och en stor kram till Joakim för att du låtit farmor skriva på ”boken” och många gånger tålmodigt avstått från att dra in henne i andra – för en sjuåring – roligare aktiviteter!

Viksjö, Järfälla den 14 mars 2006
Margareta Wersäll

1. Inledning

Några bakgrundsfakta

Ivar Lo-Johanssons kampanj för en förbättrad åldringsvård benämns i Ragnar Oldbergs monografi (1957) ”det polemiska stordådet”.¹ I en artikel 1995 om Ivar Lo-Johanssons betydelse för åldringsvårdens förändrade inriktning under 1950-talets första hälft, kallar historikern David Gaunt den socialpolitiska omsvängningen för ”ett paradigmskifte”.² Avhandlingens syfte är att ge svaret på i vad mån Ivar Lo-Johanssons aktion för en bättre åldringsvård, eller äldreomsorg som är vår nutida benämning, kan sägas svara upp mot sådana epitet.

Ivar Lo-Johanssons aktion för upphävandet av statsystemet hade avslutats i och med dess avskaffande den 1 november 1945. Statarna blev kontantavlönade lantarbetare som kunde stärka sin ställning gentemot arbetsgivaren genom att organisera sig fackligt och sluta kollektivavtal. Ivar Lo-Johansson hade, då systemet upphörde, ägnat tolv år att skriva om statarna i romaner, noveller, reportage och debattartiklar. Under åren som följde gav Lo-Johansson ut böckerna *Geniet* (1947) och *Monism* (1948), som båda blev mycket omdiskuterade och för kritiker och litteraturvetare framstod som uttryck för att författaren var inne i en krisperiod och sökte nya litterära plattformar. Den personliga situationen under 1940-talets sista år har Lo-Johansson själv beskrivit på följande sätt:

Efter ”Geniet” kände jag mig tom, slut. Bland författarna fanns det en jargong: ”Har du sinat? Är du utskriven nu?” frågade vi varann. Jag hade egentligen skrivit bara tre verk – om det stora ordet kunde användas – fast det blivit flera band i varje. Det var reseskildringarna, statarromanerna med statar-novellerna, och stridsskrifterna. Jag genomgick en kris, kanske en kris vanlig för en författare i femtioårsåldern.

Allt oftare tänkte jag på åldrandet. För var dag tänkte jag på döden. Jag fick för mig att jag skulle resa ut och se efter hur de gamla levde. Hela året och det följande reste jag runt bland ålderdomshemmen i Sverige, från norr till söder.³

Möjligen fanns en sådan förgänglighetskänsla hos författaren vid en kritisk tidpunkt i livet, men som avhandlingen kommer att visa bidrog även andra faktorer till att Lo-Johansson gav sig i kast med landets äldrevård. Bland annat hade en redaktör i Göteborg, John Björnheden, som var starkt involve-

rad i pensionärsrörelsen, under en stor del av 1940-talet bearbetat Lo-Johansson för att få honom att skriva om de enligt Björnheden usla villkoren för pensionärerna. Detta skedde via brev och genom att Björnheden försåg författaren med olika typer av material med anknytning till pensionärsfrågorna. Björnheden fortsatte oförtrutet sin övertalningskampanj genom åren trots att Lo-Johansson till en början satte sig emot hans begäran, men man kan konstatera att författaren gradvis imponerades av Björnhedens idoga arbete för pensionärerna och så småningom gav efter. Vid slutet av 1948 meddelade Lo-Johansson att han fått tid att ägna sig åt frågan och avsåg att komma till Göteborg för ett samtal med Björnheden och samtidigt besöka några ålderdomshem i staden eller i dess närhet.⁴

År 1947 hade Kungl. Maj:t, på basis av ett år 1946 publicerat betänkande, lagt en proposition där riktlinjerna för den framtida åldringsvården drogs upp.⁵ Ett av huvudproblemen med dåtida åldringsvård var den klientelblandning som förekom på fattigvårdsanstalter och ålderdomshem. Regeringen ville nu åtgärda detta genom att placera ålderdomshemmen utanför fattigvårdslagen. De förutvarande fattigvårdsanstalterna skulle förvandlas till inackorderingshem för normalt åldrande personer, som via sina pensioner skulle betala för rum och uppehälle. Detta krävde i sin tur en gigantisk nybyggnation kombinerad med renovering av befintliga vårdanstalter.

Strax efter nyår 1949 begav sig Ivar Lo-Johansson ut på sin resa som senare resulterade i ett antal reportage för tidningen *Vi*. Med sig på resan hade han fotografen Sven Järlås. Senare under året utgavs på KF:s förlag fotobildboken *Ålderdom*, delvis baserad på texterna i *Vi* och med utökat bildmaterial. På hösten höll så författaren ett antal föredrag i radio om åldringsvården. År 1952 publicerades stridsskriften *Ålderdoms-Sverige*. Förutom reportage och böcker skrev Lo-Johansson många separatartiklar i frågan. Vad Lo-Johansson främst vände sig mot var den fattigvårdsanda som i hög grad levde kvar och satte sin prägel på landets ålderdomshem och dess invånare. De som bodde på ålderdomshem och i fattigstugor (denna benämning levde kvar långt in på 1950-talet) utgjordes av en heterogen samling människor, bestående av – med den vokabulär som dåtiden använde – sinnessjuka, handikappade, kroniskt sjuka och så kallade ”normalt” åldrande. Miljöerna var trista och behandlingen av de äldre i många fall skandalös. Lo-Johansson efterlyste bland annat humanare attityder, tillmötesgående av individuella önskemål och respekt för vars och ens människovärde.

Ivar Lo-Johanssons aktion rörde upp en våldsamt debatt om landets åldringsvård som i viss mån pågick ända fram till 1957, men som var som mest intensiv under 1949 och de första åren på 1950-talet.

Huvudintentionen om utbyggnad av ålderdomshemmen enligt 1947 års proposition genomfördes inte. År 1952 tillsattes en ny åldringsvårdsutredning med socialministerns uppdrag att se över alla delar av åldringsvården. Detta fick till resultat att en ny vårdideologi kom att växa fram under 1950-talets första hälft.

Forskningsläge

Ragnar Oldberg är den förste och hittills ende litteraturvetare som mer ingående behandlat Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj. Hans monografi om Lo-Johansson (1957) tar i ett särskilt avsnitt upp åldringsvårdskampanjen och analyserar både kampanjens genomförande, resultat och relation till Lo-Johanssons övriga författarskap.⁶ Möjligen kan hans entusiasm över Lo-Johanssons insats någon gång bli väl stark som då han betecknar kampanjen som ett verk av en ensam samhällsmedborgare ”utan maktställning”.⁷ Dels var Lo-Johansson inte ensam utan hade, som avhandlingen visar, både stöd under själva kampanjen och ett betydelsefullt nätverk att förlita sig på i olika avseenden, dels var författaren redan på sin tid en både välkänd och framgångsrik person.

Journalisten Mauritz Edström har i de båda böckerna *Ivar Lo-Johansson* (1954) och *Äran, kärleken, klassen* (1976) tagit upp åldringsvårdskampanjen, även om den sistnämnda boken i stort återger samma text som i den tidigare. Edström uppehåller sig främst vid ett resonemang kring begreppen kollektivism och individualism och i vad mån Lo-Johansson i åldringsvårdskampanjen visar en förändrad attityd till tidigare ideologiska innebörder i dessa begrepp. I motsats till Oldberg behandlar Edström mycket översiktligt kampanjens genomslagskraft och resultat.⁸

I sin omfattande bok om Ivar Lo-Johansson *Frihetens väg* (1998) tar Ola Holmgren upp åldringsvårdskampanjen endast i förbigående.⁹ Förutom här nämnda verk har Bertil Palmqvist och Arne Reberg i var sin bok (1985 och 2001) återgivit samtal med Lo-Johansson i åldringsvårdsfrågan. Dessa har karaktären av snabböversikter och präglas naturligt nog av Ivar Lo-Johanssons egna utsagor.¹⁰

Att Ivar Lo-Johanssons insats för landets äldre inte lämnat något större avtryck inom litteraturvetenskapen är i sig inte särskilt anmärkningsvärt. Kampanjens resultat utmynnade ju litterärt sett exempelvis inte alls i den omfattande produktion som beskrivningarna av statarnas villkor gjorde. I åldringsvårdskampanjen arbetade Lo-Johansson praktiskt taget helt och hållet som reporter och samhällskritiker. Det var under den aktuella perioden endast boken *Analfabeten* (1951) som i romanform avspeglade åldringsvårdstemat.

Inom den socialpolitiska forskningen om äldrevården har Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj blivit mer uppmärksammas. Här vill jag nämna Hans Espings forskningsrapport *Sociala program – om att utveckla och avveckla offentliga åtaganden* (1980). Esping har behandlat den socialpolitiska utvecklingen mellan 1946 och 1957 och belyst Ivar Lo-Johanssons agerande.¹¹ Per Gunnar Edebalk har i sina studier *Hemmaboendeideologins genombrott* (1990) och *Drömmen om ålderdomshemmet* (1991) på ett ingående och intressant sätt belyst skeendet under samma tidsperiod och framhåller betydelsen av Ivar Lo-Johanssons kampanj både i ett socialpolitiskt och allmänpoli-

tiskt sammanhang. David Gaunt har i en artikel 1995 kallad ”Ivar Lo, de radikala pensionärerna och striden mot ålderdomshemmen 1949” satt in åldringsvårdsdebatten i sin historiska kontext, följt den socialpolitiska utvecklingen och visat hur Lo-Johanssons samverkan med framför allt Sveriges folkpensionärers riksförbund växte fram. Håkan Jönson har i en avhandling med titeln *Det moderna åldrandet. Pensionärsorganisationernas bilder av äldre 1941–1995* (2001) behandlat pensionärsrörelsens och pensionärstidningarnas attityder och agerande och belyst Ivar Lo-Johanssons roll i detta sammanhang. Helene Brodin har i en avhandling vid den ekonomisk historiska institutionen i Umeå med titeln *Does Anybody Care? Public and Private Responsibilities in Swedish Eldercare 1940–2000*, (2005) liksom Gaunt och Jönson beskrivit den motoffensiv som Lo-Johansson tillsammans med delar av pensionärsrörelsen kom att bedriva gent emot vissa styresmän inom socialvården.

Vid institutionen för socionomutbildning vid Socialhögskolan i Stockholm har Anne-Marie Skoglund skrivit en uppsats om åldringsvårdsdebatten 1947–1956 (1982). Här redogör hon främst för olika uttalanden av företrädare för socialvården och för polemiken mellan några av dessa och Ivar Lo-Johansson, vilket i koncentrat visar de hårda motsättningar som åldringsvårdskampanjen gav upphov till.

Ett antal uppsatser och artiklar har behandlat den dokumentära fotografins roll i författarens åldringsvårdsreportage, bland annat av Lars Kensjö i uppsatsen ”Den fotografiska bildens roll och behandling i Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj 1949” (1979), av Pär Rittsel i uppsatsen ”Ivar Lo och fotografien” (odot), av Sune Jonsson i artikeln ”Dokumentärfotografien och Ivar Lo-Johansson”, (1966) samt av Lars Furuland i artikeln ”Ivar Lo och dokumentärbilden” (1966). Även Gunnar Elveson har i *Reportaget som genre* (1979), behandlat Ivar Lo-Johanssons reportageteknik i åldringsvårdskampanjen, liksom Mauritz Edström i ett avsnitt om Ivar Lo-Johanssons journalistik publicerat i *Tio reportage som förändrade världen* (1982). Edström har också i några artiklar om Ivar Lo-Johanssons samhällskritik starkt betonat den genomslagskraft hans aktion för en bättre åldringsvård kom att få.¹²

Anders Åman har i sin undersökning *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen* (1976) tagit upp Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj och belyst den i samband med beskrivningar av vårdinstitutionernas framväxt och förändring. Åman menar att Lo-Johanssons kampanj var enastående i sitt slag i den meningen att den inte fick någon efterföljd inom övriga vårdområden. Liksom Oldberg betecknar Åman kampanjen som ett enmansverk, vilket alltså måste ses som en överdrift.¹³

Materialläge

Våren 1963 donerade Ivar Lo-Johansson till universitetsbiblioteket i Uppsala en samling manuskript, brev, fotografier, tidningsklipp, särtryck med mera, dokumenterande bland annat hans engagemang i idrottsfrågan, zigenarfrågan och åldringsvårdsfrågan. Det material som rörde åldringsvårdsfrågan ordnades då av mig i samband med min tjänstgöring på landsarkivet i Uppsala. Sedan dess har materialet ordnats om och fått nya signa. Det har även tillkommit visst material; bland annat har serien av korrespondens utökats. Samlingen benämns nu Ivar Lo-Johanssons arkiv. Detta arkiv har varit ett primärt forskningsmaterial, inte minst ur den aspekten att författarens egna noteringar, ändringar och tillägg givit intressanta ledtrådar till intentioner och tankegångar som annars varit svåra att definiera. En svart anteckningsbok som Ivar Lo-Johansson förde noteringar i under sin reportageresa bland svenska ålderdomshem, ser jag som en av dessa intressanta källor att vaska fram förstahandsintryck och ögonblicksbilder ur. Likaså utgör de brev, som äldre från hela landet skrev till författaren, ett unikt vittnesbörd om levnadsförhållanden, attityder och reaktioner hos den grupp människor som hela kampanjen rörde sig om.

Klippsamlingen, som representerar över 200 svenska tidningar och tidskrifter, består av tidningsklipp med anknytning till åldringsvårdskampanjen eller till åldringsvårdsfrågor mer generellt, tagna ur dags- vecko- och fackpress. För komplettering av exempelvis ledarsidematerial och recensioner har jag använt mig av ett antal offentliga arkiv, bland annat Sigtunastiftelsens klipparkiv, Statsvetenskapliga institutionens i Uppsala klipparkiv samt *Svenska Dagbladets*, *Dagens Nyheter* och *Aftonbladets* klipparkiv. Genomgången har omfattat totalt cirka 15.000 artiklar, recensioner, ledare och notiser i såväl dags- som fackpress.

Manuskript till de radioföredrag som Lo-Johansson höll i åldringsvårdsfrågan under våren 1949 finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv. Manuskript finns också i Sveriges Radio/TV:s dokumentarkiv. I första hand har jag använt mig av dessa manuskript eftersom de bör betecknas som de vid sändningarna slutgiltiga.

För ytterligare kompletteringar av pressmaterial har jag gått igenom vissa mikrofilmer av dagspressen som finns på Kungl. Bibliotekets tidningssektion och på Uppsala universitetsbibliotek. Material till kapitlet om det sociala reportaget har jag hämtat bland annat ur Kooperativa Förbundets centralarkiv i Stockholm. Riksarkivet och Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek har givit visst faktaunderlag till beskrivningen av den socialpolitiska utvecklingen. John Björnhedens brev till Ivar Lo-Johansson och andra svenska författare finns i Sveriges folkpensionärers riksförbunds (SPF) arkiv i Göteborgs stadsarkiv.

Benämningar och kategoriseringar

Vid studerandet av material rörande åldringsvården under första hälften av 1900-talet kan man inte undgå att slås av de för den tiden mer eller mindre nedsättande benämningar som användes för dåtida äldre vård- och omsorgstagare. De äldre benämndes *de gamla*, *gamlingar* och *åldringar*. För sjuka och förståndshandikappade personer användes exempelvis förutom begreppen *sinnessjuka* och *sinnesslöa* kategoriserande begrepp som *debila* och *imbeciller*. Till och med begreppen *hjon* eller *fattighjon* användes för personer intagna på fattighus och ålderdomshem. Själva vården benämndes *fattigvård* eller *åldringsvård*.

Benämningarna var i de flesta fall allmänt vedertagna och används därför även av Ivar Lo-Johansson. Ett problem har alltså varit användningen av detta språkbruk i avhandlingen. David Gaunt har exempelvis valt att i sin framställning använda ordet pensionärer som samlingsbegrepp för de äldre. Detta kan vara ett sätt att lösa dilemman, men ger inte en riktigt rättvisande bild eftersom personer intagna på dåtidens ålderdomshem i själva verket utgjordes av en långt mer heterogen grupp. Där fanns minderåriga, mammor med barn, kroniskt sjuka, förståndshandikappade med flera. Alla var alltså inte ålderspensionärer.

Jag har valt att i min framställning, tillsammans med beteckningen *de äldre*, använda en del av de termer som Ivar Lo-Johansson själv brukade, som *de gamla*, *gamling*, *ålderdom* och *åldringsvård*. Eftersom författaren använde dessa ord även i titlarna på de böcker han skrev under åldringsvårdskampanjen anser jag att min framställning skulle bli felaktig om jag konsekvent försökte skriva om dessa ord till ett modernare språkbruk.

Syfte och frågeställningar

Avhandlingen vill belysa hur Ivar Lo-Johanssons ingripande i en väsentlig social samhällsfråga, åldringsvården, skedde och vilka reaktioner detta ingripande medförde, det vill säga hur opinioner formades inom olika läger. På en övergripande nivå är avhandlingen i så måtto en studie i opinionsbildning.

Avhandlingen undersöker också om, och i vilken utsträckning, Lo-Johanssons kampanj resulterade i en förändrad socialpolitisk inriktning av äldreomsorgen. Sociallagstiftningen blir här en viktig indikator.

En fråga i samband med ovanstående undersökningsuppgifter har varit att kartlägga författarens metoder att nå ut med sitt budskap och undersöka vilka politiska och samhällsövergripande strukturer som haft betydelse för att de opinionsbildande verktygen skulle fungera. För att belysa detta har jag använt mig av de sju hypoteser för en författares möjligheter att bilda opinioner i en socialpolitisk fråga, som Lars Furuland, anknyttande till Ivar Lo-Johanssons stataraktion, har redovisat i artikeln "Litteratur och samhälle. Om

litteratursociologin och dess forskningsuppgifter”. De sju hypoteserna omfattar i korthet följande:

Författaren måste

1. väcka och vidmakthålla en debatt genom sin förmåga till drastiska och uppseendeväckande formuleringar
2. vara väletablerad för att nå allmänt gehör
3. kunna engagera sig under en lång tidsperiod och dessutom ha ett brett kontaktnät genom vilket han marknadsför sitt budskap
- 4 och 5. ha förmåga att välja medier anpassade till målgrupp och budskap
6. vid behov ha möjlighet att ta hjälp av eller samspela med en etablerad organisation eller rörelse för att sprida sina idéer
7. kunna agera så pass fristående att läsarna inte uppfattar honom som styrd.¹⁴

Ivar Lo-Johansson hade i kraft av tidigare författarskap och sin på 1940-talet avslutade stataraktion utan tvivel realiserat den andra av hypoteserna. Avhandlingen anknyter till övriga hypoteser i framställningen av Lo-Johanssons kampanj och dess mottagande och återkommer i slutkapitlet med en summering.

Till redovisade sju hypoteser skulle jag emellertid även – för att den aktuella opinionsbildningen skulle kunna åstadkomma resultat även på sikt – vilja tillfoga en åttonde hypotes med följande formulering:

Författaren måste

8. i sitt budskap ha integrerat sådana för samhällsutvecklingen betydelsefulla idéer och handlingsplaner att det – då den aktiva fasen i författarens eget agerande avklingat – motiverar olika aktörer (organisationer, politiska partier, samhällsinstitutioner, forskare) att ta över och driva debatten vidare.

Hans Esping har i sin bok *Sociala program—om att utveckla och avveckla offentliga åtaganden*, fört fram några teorier om hur samhällets åtgärder inom äldreomsorgen kan tänkas påverka de äldre. Han redogör här för vad han kallar ”gapteorin” kontra ”strukturteorin”,¹⁵ Gapteorin går ut på att åldersvården av myndigheterna behandlades utifrån rent materiella brister (ekonomiska villkor, bostadsförhållanden med mera). Lösningen på problemen var att på olika sätt fylla igen dessa gap med exempelvis höjda pensioner, utbyggnad av ålderdomshemmen etc. Strukturteorin utgår från samma grundfakta, men ger andra tolkningar. Här läggs tonvikten vid hur samhället totalt, det vill säga dess struktur påverkar de äldre:

Materiell resursöverföring kan i ett sådant perspektiv ha mindre betydelse för livskvaliteten än social aktivitet, känsla av medinflytande och tillhörighet etc.

Om man lägger två sådana bilder mot varandra finner man små likheter mellan å ena sidan vad samhället gör för de äldre och å andra sidan åldringarnas behov.¹⁶

I anknytning till Espings teori har en annan uppgift för avhandlingen varit att undersöka om – och i så fall hur – gap- och strukturteorierna kan tillämpas på Ivar Lo-Johanssons repektive myndigheternas synsätt på och hantering av åldringsvårdsproblemet.

I sin åldringsvårdskampanj framhöll Lo-Johansson starkt vikten av att i vården slå vakt om de äldres personliga integritet och att behandla dem som individer med specifika behov och förutsättningar; alltså inte som könlösa vårdobjekt.

Birgitta Odén har i en introduktion till undersökningen *Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden* tagit upp frågan om vilka underliggande värdestrukturer som bestämmer samhällets attityder till de gamla. Hon säger här bland annat:

De relationer mellan de äldre och samhället som upprättas på olika nivåer bör sammankopplas med varje tids och varje kulturs attityder till den värdestruktur som samhället fungerar i.¹⁷

Att definiera sådana värdestrukturer är givetvis en komplicerad och mångfacetterad uppgift. Genom att sätta in åldringsvårdsfrågan i sin historiska kontext, att undersöka det socialpolitiska läget vid 1940-talets slut och 1950-talets början, att ”lyssna av” de resonemang som fördes av socialvårdens företrädare under åldringsvårdskampanjen och att studera reaktionerna i pressen, har jag ändå försökt ringa in en bit av denna komplexitet. Min tes är alltså att den värdestruktur som åldringsvården i huvudsak styrdes av före 1949, förändrades under 1950-talets första hälft. Min metod har varit att ge avhandlingen karaktär av en processtudie där jag belyser Ivar Lo-Johanssons försök till opinionsbildning och hans bidrag till att förändra den värdestruktur som tidigare styrde inriktning och målsättning för den del av socialpolitiken som omfattade äldrevården.

Disposition/kapitelinnehåll

Kapitel två behandlar Lo-Johanssons litterära program, hans förhållande till äldre under uppväxten samt porträtt av åldrande personer i hans romaner och noveller.

Frågeställningen är i vad mån dessa åldringsporträtt och tankar kring åldrandet, pekar fram mot skildringen av de äldre i 1940- och 1950-talens reportage och stridsskrifter om anstaltsvården.

Som nämnts inleddes åldringsvårdskampanjen med en reportageresa för tidningen *Vi*. Det sociala reportaget har spelat en stor roll i Lo-Johanssons produktion, inte minst då det gällt att bilda opinioner. Alltifrån 1920-talets tidiga resebrev dokumenterade han sociala missförhållanden i utsatta samhällsgruppers levnadsvillkor. Bland dessa kan nämnas de utstötta i Barcelonas fattiggetton, fabriksarbetare, romer (dåtida beteckning zigenare) och statare. Reportagen om åldringsvården 1949, och radioföredragen senare samma år, blev den tändande gnistan till en samhällsdebatt som skulle sträcka sig långt in på 1950-talet. Det tredje kapitlet har därför ägnats åt en analys av Lo-Johanssons tidiga reportage, bland annat för att definiera några journalistiska särdrag vad gäller det sociala reportagets inriktning och utformning. Ett avsnitt behandlar också radion och det sociala reportaget under årtiondet före åldringsvårdskampanjen.

Det fjärde kapitlet redogör för Sveriges socialpolitik under 1900-talets första decennier och fortsätter med en beskrivning av utvecklingen under 1940-talet. Kapitlets syfte är att teckna en översiktlig bild av den socialpolitiska strukturen för att ge en bakgrundsbelysning till åldringsvårdsfrågorna, både under 1900-talets början, men även under de år som närmast föregick åldringsvårdskampanjen.

Kapitel fem redogör för åldringsvårdskampanjen, dess förhistoria, hur den förbereddes, genomfördes och togs emot. Förhistorien redogör för Ivar Lo-Johanssons korrespondens med redaktören John Björnheden, som under 1930- och -40-talen var aktiv inom pensionärsrörelsen och kom att få en väsentlig betydelse för Lo-Johanssons engagemang i åldringsvårdsfrågan. Dessutom redovisar jag i korthet hur åldringsvårdsfrågan diskuterades i några facktidskrifter åren före Lo-Johanssons reportageresa. Jag redogör även för ett reportage om åldringsvården i ett par morgontidningar året före Lo-Johanssons kampanj.

I kapitlets avsnitt om själva kampanjen fokuseras reportageserien i *Vi* och radioföredragen samt tidningsrecensioner av dessa. Dessutom finns ett kort avsnitt om hur livet på ett ålderdomshem kunde upplevas från dess insida.

Kapitel sex behandlar kampanjens fortsättning med utgivandet av de båda böckerna *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige*, den senare med undertiteln ”en stridsskrift”. Kapitlet analyserar även det polemiska språket i reportagen och boken *Ålderdoms-Sverige* och undersöker om något retoriskt mönster kan skönjas i detta språk.

Ivar Lo-Johanssons kampanj utlöste en häftig debatt, dels i media på olika sätt, men även i skarpa ordväxlingar mellan författaren och vissa av företrädarna för landets socialvård. Kapitel sju redogör för debatten mellan Lo-Johansson och de mest framträdande aktörerna inom socialvården.

Kapitel åtta ger en översikt av åldringsvårdens fortsatta utveckling och behandling, bland annat i riksdagsdebatten i början av 1950-talet och redogör för olika socialpolitiska initiativ under årtiondet samt för resultatet av åldringsvårdskommitténs arbete.

Det nionde kapitlet redovisar vissa presskommentarer till kampanjen under perioden 1949 till 1957. Jag har här även tagit upp en del övriga, separata reaktioner i vissa tidningar och tidskrifter under perioden, bland annat i några pensionärstidningar. Kapitel tio tar upp fattighustemat som litterärt motiv hos några svenska författare och behandlar speciellt ett avsnitt i Lo-Johanssons roman *Analfabeten*. Kapitel elva slutligen knyter an till mina undersökningsuppgifter och presenterar slutsatserna av dessa.

2. Ivar Lo-Johansson och de äldre

Det litterära programmet. Individens och kollektivet

Enligt en ständigt återkommande tanke i Ivar Lo-Johanssons litterära program, är författandets främsta uppgift att behandla teman som främjar de mångas, kollektivets intressen. Statarskildringarna utgör exempel på detta. Under mellankrigstiden hade möjligheten ökat att nå en bredare läsekrets, genom att intresset för seriös litteratur spred sig till allt fler samhällsskikt, inte minst genom folkbibliotekens framväxt, men också från och med 1940-talet genom de nya billigboksserierna.¹

För Ivar Lo-Johansson var det ändå till viss del svårt att svara upp mot de krav som han själv ställde på litteraturen. I själva verket fanns i hans idédebatt och övriga produktion tidigt en kluvenhet mellan synen på kollektivism och individualism liksom mellan naturalistisk/dokumentär beskrivningsteknik och psykologisk analys. Samlingarna av statarnoveller, *Statarna I och II* och *Jordproletärerna*, har en historisk-episk uppbyggnad och kan betecknas som hans främsta skildringar av statarklassen som kollektiv. Däremot kom exempelvis romanen *Bara en mor*, som var tänkt som en i första hand kollektivistisk skildring, att starkt bäras upp av *en* individ, huvudpersonen Rya-Rya. Detta även om Ragnar Oldberg vill beteckna romanen som "ett statarkvinnornas kollektivepos".² Lo-Johansson har ju själv karakteriserat sitt verk med de kända orden om kollektivromanen som "gick sin egen väg."³

Ivar Lo-Johansson har i flera sammanhang betonat sin känsla av splittring i det litterära skapandet. Han kände sig kluven mellan lojaliteten med lantarbetarens kamp och med sådana svårigheter som hade med själva skaparprocessen att göra. I "Tankar vid en lantarbetarkongress" 1946 skrev han bland annat:

Jag satt här bland lantarbetarna till en del som en av dem med kampens problem för ögonen, till en del som konstnär med formens problem. Jag hoppades att en dag kunna förena dessa två ting. De skulle en dag vara som de två ljusringarna på ett kameraobjektiv som fullständigt täckte varandra, när bilden blev skarp.⁴

Dessutom innebar konflikten en känsla av förändring i den egna identifikationen med kollektivet. I "Tankar vid en lantarbetarkongress" beskriver han den dualism som det innebar att vara en individualistisk författare som "fötts till ett mass-stoff" och därför velat bli talesman för massorna.⁵ Behandlingen

av begreppen individ och kollektiv i Lo-Johanssons programdebatt kom alltså att präglas av en känsla av splittring mellan olika viljeinriktningar, där den personliga situationen som etablerad författare kom i konflikt med hans strävan efter lojalitet och identifikation med den egna klassen och statarkollektivet.

Krisår

Ivar Lo-Johanssons statardiktning åren 1933–43 utgör en tematiskt avgränsad period i hans författarskap. Under denna period, som inleds med romanen *Godnatt, jord* och avslutas med *Traktorn*, kom de mest programtrogna verken till. Statsystemet upphörde 1945 och därmed var ett av de mål Lo-Johansson syftat till i sin statardiktning uppnått.

Perioden 1945–1951 kan karakteriseras som något av en kris och en vändpunkt i Ivar Lo-Johanssons författarskap. Men redan *Traktorn* (1943) har betecknats som en krisbok.

Den har i olika läger inom litteraturvetenskapen orsakat problem vad gäller både genrebestämning och skildringens syfte. Lo-Johanssons danske biograf Hagemund Hansen anser att *Traktorn* helt och hållet uppfyller kriterierna för en kollektivroman i den anda Lo-Johanssons teorier om formen för en sådan uttrycker.⁶ Oldberg och Edström menar däremot att författaren misslyckats i försöket att skapa en mönsterdill kollektivroman, där ett objekt, en traktor skulle utgöra romanens centrum. Båda påpekar att det gått snett någonstans i romanen, och att huvudmotivet – traktorn – kommit bort i skildringen och att handlingen driver iväg åt olika håll.

Oldberg menar att boken är en kollektivskildring främst i den bemärkelsen att den beskriver en arbetsgemenskap. Edström framhåller att romanen haltar både konstnärligt och kompositionsmässigt och att misslyckandet med att skapa en genomgripande kollektivskildring kan ses mot bakgrunden av författarens dubbelbottnade attityd till ämne och material.⁷ Lars Furuland anser att romanen är ett motsägelsefullt litterärt experiment vars lovsång till utveckling och framsteg slutar i moll. Ola Holmgren betecknar på samma sätt romanen som ett monument över Sveriges industriella utveckling som inrymmer ”ett kontraband av agrarsocialistisk kritik”.⁸ Han lyfter även fram vad han ser som romanens huvudsakliga konflikt, nämligen motsättningen mellan individualism och kollektivism. Enligt Holmgren är det traktorskötaren Brandt som personifierar denna konflikt i sin ambivalens mellan egna och kollektivets mål.⁹

Magnus Nilsson har i sin undersökning av Ivar Lo-Johanssons modernitet gjort en djupgående analys där han bland annat jämfört *Traktorn* med Fjodor Gladkova roman *Cement* och visat samstämmigheter dem emellan i uppfyllandet av bärande kriterier för en av den socialistiska realismens undergenerer, den så kallade produktionsromanen. Nilsson menar att *Traktorn* i denna

kontext handlar om att förverkliga en plan och att genomföra ett moderniseringsprojekt. Denna övergripande tematik överensstämmer enligt Nilsson med den sovjetiska produktionsromanens.¹⁰

Ovan i korthet redovisade uppfattningar speglar enligt min mening den ambivalens i konstruktion och budskap som *Traktorn* faktiskt ger uttryck för och därmed även kritikernas svårigheter att reda ut komplexiteten i motiven kring det moderna och det reaktionära, kring individ och kollektiv i sina försök att finna fästpunkter för en mer homogen analys.

Efter *Traktorns* mångbottnade mastodontskildring blev nästa roman, *Geniet* (1947), en beskrivning av komplicerad och förtätad mänsklig ensamhet och ångest – ett motivmässigt lappkast som i hög grad förbryllat Lo-Johansson-forskarna. Ragnar Oldberg betecknar boken som ett ”litterärt experiment” och som en ”livsfarlig djupdykning i förtvivlans mod”.¹¹ Han anser trots allt att *Geniet* fungerade som en förlösande faktor för författarskapet och att en ny berättare föddes ur den kris som romanen var tecken på.¹² Även Mauritz Edström menar att *Geniet* vittnar om en intensiv inre kamp och att problem som i och för sig skymtat fram i statarskildringarna, men aldrig antagit fasta konturer, nu kommit upp till ytan. Edström tycker sig till och med spåra en problematik som leder tillbaka till debutromanen *Måna är död*.¹³

De båda litteraturvetarna Erik Hjalmar Linder och Gunnar Brandell ser också *Traktorn* och *Geniet* som krisböcker. Dualismen som där bryter sig fram menar Linder bero på att reformatorn Lo-Johansson nu ”stött på hinder som bara diktaren kunde ta itu med”.¹⁴

Då Lo-Johansson 1951 gav ut *Analfabeten* inleddes en ny period i hans diktning med ett delvist nytt sätt att skriva och nya motiv. Brandell påpekar, liksom Oldberg, att *Analfabeten* betecknar krisperiodens upplösning och att beskrivningen av fadern i romanen ”är ett storslaget porträtt, buret av en oförbehållsam känsla som är ovanlig hos Ivar Lo-Johansson.”¹⁵ Brandell menar även att den tidigare dualismen mellan individualism och kollektivism nu knyts samman till en fruktbar helhet.¹⁶

Att Ivar Lo-Johansson verkligen genomgick en kris under 1940-talet, har han själv tagit upp på flera sätt. Exempelvis blev inkallelsetiden enligt de skildringar som senare kommer till uttryck i *Soldaten* (1959) en period fylld av deprimerande göromål fokuserade på matgrytor och ölbuteljer.¹⁷ Kompaniets gemensamma måltider blev sinnebilden för den starkaste kollektiva upplevelsen, en ’samkänsla’ som däremot inte alls på samma sätt upplevdes genom de militära aktiviteterna. Soldatlivet utlöste en rad inre konflikter, bland annat känslan hos författarjaget av att alltmer hemfalla åt bohemeri, ensamhet, konstnärsdemoni, oppositionslusta och omoral samtidigt som en längtan efter att upprätta solidaritet, gemenskap, lojalitet och ett etiskt förhållningssätt växer sig allt starkare.¹⁸ Inkallelsen innebar dessutom att det invanda arbetsmönstret bröts och att därmed hela författarskapet gick i stå.¹⁹

Efter kriget följde för Lo-Johansson en tid av bitter självrannsakan. I den roman som kom att ges ut året efter *Soldaten* med titeln *Proletärförfattaren* (1960) ger han uttryck för en hård uppgörelse med sig själv, sina författarkollegor och hela 1940-talets idéstruktur. Den litterära debatt som pågick under 1930-talet – och som Lo-Johansson åtminstone delvis känt sig delaktig i och kunnat bejaka – hade nu avlösts av helt andra strömningar. De yngre författarna sökte sig egna vägar och jämnåriga kollegor hade funnit nya ideal. Lo-Johansson menade sig ha misslyckats som förespråkare för en kollektivistisk och socialrealistisk arbetarlitteratur. Gemenskapsdrömmen hade gått om intet.²⁰

Så svängde pendeln över – från kollektivet som varit statarskildringarnas bärande ideologiska riktmärke – till individen och ensamheten som nu blev kollektivets antites. Både *Geniet* – och senare även tankarna kring ensamhetsbegreppet i samlingsvolymen *Monism* (1948) – kom att markera denna omsvängning.

Själv förklarade Lo-Johansson att han avsåg att söka individen i det kollektiva och att *Geniet* skrivits därför att han ville undersöka varför en människa stannat i sin utveckling och därmed inte kunnat nå fram till gemenskapen, kollektivet.^{21a} Denna viljeinriktning kan tolkas som en strävan att nå en slags syntes. Insikten om det värdefulla med att i författarskapet, inklusive reportaget, fokusera problematik knuten till individer tog sig i hög grad uttryck i intresset för den åldrande människans villkor. I en intervju 1949 kallade författaren sin kartläggning av det svenska åldrandet för det ”socialpsykologiska reportaget”.^{21b} Åldringsvårdskampanjen kan i den meningen karakteriseras som en syntes där skildringen av enskilda åldringars levnadsvillkor inom vårdinstitutionernas kollektiv utmynnar i ett slagkraftigt socialt budskap.

Den enskilde och samhället

Intresset för åldrandet och åldrandets problem kunde enligt Lo-Johansson länkas samman med erfarenheterna från statarnas situation inför ålderdomen, där arbetsvillkoren blev sämre och sämre med tilltagande ålder.²² Lo-Johansson förklarade dessutom att studiet av svensk ålderdom på sätt och vis var en fortsättning på studierna av monismen; han betecknade sin resa bland ålderdomshemmen just som en studie i svensk ensamhet.²³ Ordet monism används av författaren som ett samlingsbegrepp för olika typer av ensamhet, den individuella ensamheten, den nationella ensamheten och så vidare. Tankarna kring detta begrepp publicerades 1948 i boken *Monism. En sexualteori i ”Geniet”*. Under åldringsvårdskampanjen skulle Lo-Johansson hårt driva tesen att den enskilde åldringen borde ha rätt att själv välja levnadssätt – detta även om samhällets makthavare med olika medel sökte styra in den gamle i ett etablerat vårdssystem.

Lo-Johanssons värnande om de äldres rätt till personlig integritet föranledde bland annat en polemik mellan Ragnar Oldberg och Mauritz Edström. Oldberg menade att Lo-Johansson plötsligt ställde sig i harnesk mot ett allmänt samhällsintresse och därmed bröt mot sin tidigare syn på litteraturens uppgift. I en recension av *Ålderdoms-Sverige* förklarade Oldberg att Lo-Johansson här – stick i stäv mot sitt eget litterära program – tog den enskildes parti gentemot samhället. Likaså visade, enligt Oldberg, *Analfabeten* att Lo-Johansson förfallit till att skriva en roman i just den individualistiska, subjektiva anda som han i sina litterära programartiklar så ivrigt dömt ut. *Ålderdoms-Sverige* (1952) innebar en fullbordad reträtt.²⁴ Mauritz Edström argumenterade mot dessa åsikter i en artikel 1953. Han ansåg att Oldbergs resonemang förutsätter att man jämför ålderdomshem och anstaltsvård med samhällsgemenskap och kollektiv gemenskap. Så förhåller det sig emellertid inte, menade Edström, ålderdomshemsgemenskapen är falsk, eftersom den skiljer den gamle från samhället i övrigt. Lo-Johanssons motiv för att kartlägga åldringsvården är i stället att genom sina åsikter och förslag till förändring berika och *fullborda* samhällsgemenskapen. Om åldringen, det vill säga den enskilde individen, själv får inflytande över sin livssituation blir kollektivet berikat. Får han det inte, blir han isolerad och därmed skild från samhällslivet. Ivar Lo-Johansson gjorde alltså inte något radikalt avsteg från tidigare ideologi, däremot kan man enligt Edström definiera Lo-Johanssons agerande så att ”kravet på gemenskapens kvalitéer fått en strängare definition än förut.”²⁵

Åldringvårdskampanjen och Lo-Johanssons dokumentation av den åldrande människans villkor, som den förs fram under kampanjen, visar enligt min mening att Edström har rätt. Visserligen tar Lo-Johansson i *Ålderdom* (1949) och *Ålderdoms-Sverige* (1952) individen i försvar, vilket han inte gör i *Monism* (1948) men problem och perspektiv är inte jämförbara. I åldringvårdskampanjen är det väsentliga att begreppet 'gemenskap' inte får förväxlas med den skengemenskap som ofta kännetecknar anstaltsvården, nämligen en till den yttre strukturen kollektivt system som ofta i sig rymmer totalt isolerade individer.

Oldbergs karakteristik av *Analfabeten* som en individualistisk roman är riktig så tillvida som den är självbiografisk och därmed anger en ny inriktning på författarens produktion. Ivar Lo-Johansson hade nu definitivt givit upp intentionen att teckna massorna på det sätt han tidigare eftersträvat: att i själva kollektivskildringen integrera ett socialt budskap. I *Analfabeten* står en person, fadern, i centrum medan den omgivande verkligheten mer ter sig som ett kollage, uppbyggt kring huvudpersonen. Denna komposition innebär emellertid inte avsaknad av samhällskritik. Statarens villkor finns som i tidigare romaner med i skildringen, men här reflekterade i faderns levnadsöde.

Efter perioden som kollektivets talesman, kommer författarens krisår, då individen i *Geniet* och *Monism* tar över som motiv och länkar in författaren i olika mer eller mindre fruktbara resonemang kring ensamhet och isole-

ring. Mitt under åldringsvårdskampanjens mest aktiva skede kommer så *Analfabeten* till, denna stillsamma och inkännande skildring av fadern. Under sin resa i svensk åldringsvård kunde Lo-Johansson studera och dokumentera både ett samhällssystem och enskilda människoöden för att sedan manifesteras sina idéer i ett aktivt socialt handlingsprogram befrämjande både individen och samhällsgemenskapen. Detta fruktbara resultat var enligt min mening av väsentlig betydelse för Ivar Lo-Johanssons vidare utveckling som författare, och för hela författarskapets framtida inriktning.

Åldringsvårdskampanjen kom i detta perspektiv att fungera som en kraftkälla där författaren återfår sin skrivarglädje och fylls av engagemang och kampvilja. Resultatet blir en förnyad litterär produktion – de självbiografiska romanerna – där författaren ger sig själv tillåtelse att vara centralgestalt.

Släkten

I flera av Lo-Johanssons romaner, exempelvis i *Godnatt, jord* (1933), *Jordproletärerna* (1941) och i *Analfabeten* (1952) finns porträtt av äldre vilkas förebilder sannolikt varit släktingar. I Lo-Johanssons barndomsmiljö bodde periodvis några släktingar i närheten av Lo-Johanssons egen familj.

Morfadern, som hette Anders Ersson (född 1830) och mormodern, Anna Sofia Nilsson (född 1835) levde under Ivar Lo-Johanssons tidiga barndom i en undantagsstuga på det arrendeställe, Ådala i Ösmo socken, där föräldrarna bodde mellan 1898 och 1911. Den i *Analfabeten* figurerande morbror Janne, som egentligen var bror till Anna Sofia, var en tid inackorderad hos Lo-Johanssons föräldrar, men hade senare eget hushåll i en undantagsstuga i Åby i Sorunda socken. Den likaså i *Analfabeten* omnämnde morbror Karl bodde på äldre dar i Sorunda hos sina barn, och besökte ibland Ivar Lo-Johanssons familj. Farmodern, Eva Catrina Karlsson, bodde i Lo-Johanssons barndom i backstugan Solberga, även denna i Ösmo socken.²⁶

Ett intresse för några av dessa äldre släktingar visas tidigt i Lo-Johanssons författarskap. Exempelvis ges ett morfarsporträtt i novellen ”Klocknyckeln” (1937). Den bild som här tecknas av morfadern framställer en person av stor betydelse för berättarjaget och förhållandet mellan novellens morfader och dotterson präglas av ömsesidig tillgivenhet:

Min morfar överskuggade, solbelyste och svalkade hela min barndom. Frös jag, stoppade han om mig. Sken solen för hett på mig, förde han mig in i skuggan. Han satt i undantagsrummet, som baronen höll, och där lärde han mig före fem års ålder att läsa. Jag låg tvärs över bordet och följde hans valna hand, som pekade på bokstäverna. [---]

Han blev själv en åldring med förvärkta ben och måste gå på krycka. Det var flisiga grankryckor. Min tidigaste barndom förflöt i en vagn med två korsade kryckor över. Så sköt han mig omkring på vägar och stigar. Jag tycker mig minnas gobladen, den sprickiga leran nedanför vagnskanten, men de ir-

rar osäkert. Ett är säkert. När han sköt vagnen med mig i, kunde han undvara sina kryckor. Jag stödde honom under dessa år.²⁷

I åldringsvårdskampanjen skulle Lo-Johansson komma att diskutera kärlek mellan äldre och bland annat försvara deras rätt till närhet och sexuella relationer. I ”Klocknyckeln” beskriver berättarjaget hur han en gång utan att bli uppmärksammas kommer in i morfaderns undantagsstuga och får se honom tillsammans med mormodern:

Han satt med mormor i sitt knä. De smektes och kysstes. Jag stod stilla inför dem i häpnad. Det var den första kärleksyttring jag sett hos några människor. Han kunde väl vara åttio år, mormor sjuttiofem.²⁸

När Ivar Lo-Johansson i sin åldringsvårdskampanj kom att gå till storms mot samhällets benägenhet att förlöjliga åldringserotiken, är det rimligt att anta att han var influerad av någon sådan minnesbild av morföräldrarnas förhållande till varandra.

Förutom morfaders- och mormodersgestalterna kom även porträtt av andra närstående personer att figurera i Lo-Johanssons böcker. Exempelvis finns en farmodersperson i *Godnatt, jord* som kan ha influerats av den egna farmodern och i de senare *Analfabeten* och *Journalisten* finns även äldreporträtt som kan bygga på mormoden och hennes son Karl.²⁹

I åldringsvårdskampanjen skulle författaren plädera för återupprättandet av storfamiljer där unga och gamla lever tillsammans. På landet levde många just i storfamiljer som kunde bestå av tre generationer där far- och morföräldrar tog hand om sina barnbarn medan föräldrarna arbetade. På det sättet ingick de äldre naturligt i familjemönstret och fick vård när så behövdes, samtidigt som de små alltid hade vuxna omkring sig.³⁰

I åldringsvårdskampanjen kom Lo-Johansson, förutom agerandet för storfamiljer, att starkt betona betydelsen av släktens och familjens sammanhållning och framhålla att den växande klyftan mellan unga och gamla ställde de äldre utanför den gemenskap de hade så stort behov av.

Ivar Lo-Johanssons erfarenheter från barndomsmiljön har rimligen påverkat hans föreställningar om vikten av att låta de äldre ingå i ett meningsfullt sammanhang och låta dem känna att de behövdes. I åldringsvårdskampanjen skulle han diskutera vad som gav de äldre livskvalitet och hävda deras rätt få leva ett aktivt liv så länge som möjligt och även deras rätt att behandlas med respekt och värdighet av omgivningen.

De livskraftiga gamla

Ivar Lo-Johansson växte alltså upp i en miljö där det förekom äldre släktingar på nära håll, vilket tycks ha influerat honom även litterärt. Nils Petter

Sundgren förklarade i en recension av romanen *Journalisten* 1956 att Ivar Lo-Johanssons bästa porträtt är av upproriska och obstinata gamla, som vägrar att finna sig i sådant som strider mot den egna viljan och avsikten.³¹

I den tidiga samlingen *Ett lag historier* (1928) finns en skildring av åldrande människor vars utmärkande egenskaper är viljestyrka och värnande om den egna integriteten. I novellen ”Sociala instinkten” skildras tidningsgumman Emma Svensson som i trettio år delat ut *Svenska Dagbladet*. I den arbetarkasern som hon bor i, är elva av kvinnorna tidningsbud, men det är bara Emma som bär ut en högertidning. Hon är mycket fattig, sonen är en odugling som tillbringar tiden på sofflocket, mannen är död. Men Emma är stolt över sin syssla och med viss värdighet släpar hon runt sin tidningsbunt på Östermalm. När det blir valtider ansätts hon av socialdemokratiska agitatorer, men kör ut dem. Och när valdagen kommer, röstar Emma – som närmast lever i misär – på högerpartiet. I solidaritet med 'sin' tidning bryter hon sig ut ur sin klass och dess värderingar. Hennes inre övertygelse är det avgörande. Författaren förklarar att det hos Emma finns en stark vilja, som går ut på att ”hålla på sig själv”.³² Mitt i hyreskasernens kollektiv slår Emma Svensson vakt om sin individualitet.³³

Redan tidigt i novellerna framkommer alltså hos Lo-Johansson den dualistiska hållning till kollektiv och individ som på olika sätt skulle återkomma genom hans författarskap. När Emma går rakt emot sitt eget kollektiv genom att solidarisera sig åt fel håll, anknyter författaren till hennes starka vilja att inte låta sig kuvas av omgivningens krav och förväntningar. Trots att Lo-Johansson framför allt i sina statarskildringar ser som sin uppgift att fungera som en kollektivets talesman med den stora uppgiften att förbättra utsatta gruppers levnadsvillkor, finns genom hans författarskap ett stråk av stark sympati i skildringar av den rebelliska andan hos människor som inte ger avkall på rätten att själva välja livsväg. Det finns även ett starkt motstånd mot all slags anpassning som strider mot den egna innersta viljan. När Emma håller på sig själv betyder det också att hon försvarar sin frihet att gå rakt mot strömmen.

Termen ”individualitet” förekommer alltså hos Lo-Johansson som ett slags nyckelbegrepp redan i de allra tidigaste verken. I skildringarna av åldrande människor återkommer termen tillsammans med andra karakteristika som ”envetenhet” och ”viljestyrka”.

Att med bevarade krafter leva ett fritt liv och samtidigt upprätthålla en glädjefyllt och levande kontakt med omgivningen var, som nämnts, för Lo-Johansson några nyckelfaktorer för en vital ålderdom. I flera av sina romaner beskriver Lo-Johansson äldre människor som kan karakteriseras som kraftfulla och färgstarka individualister, vilka hävdar sin egenart gentemot en många gånger slätstruken och konciliant omgivning. En av de tidigaste typiska representanterna för dessa äldre är gubben Lappa i *Godnatt, jord* (1933). Bland statarna är han den som med sin fantasi och sin vitalitet gör deras slitsamma tillvaro en smula ljusare. Han är levnadskonstnären och

historieberättaren som vet det mesta, eller med sin fantasi fyller på där verkligheten sinar. Under middagspauser samlas hela den grå flocken av statare omkring honom för att höra hans berättelser.

Gubben Lappsa är den evigt unge och den evigt förälskade. Sedan hans hustru dött kommer en ny kvinna till honom och sköter hans hem. Utan att bry sig om en chockerad omgivnings reaktioner upplever han sin ålderdoms kärlekssaga och som sjuttioåring blir han far. I allt är Lappsa den sanne livsdyrkaren.³⁴

Skildringar av envetna åldringar förekommer även i *Statarna I* (1936). Exempelvis skildras i den parodiskt utformade berättelsen "Kraftkarlar" hur den livslånga antagonismen mellan Flyssgubben och hans granne Elias på deras ålderdom kulminerar i en häftig och samtidigt dråplig kamp som slutligen förgör dem båda. De båda gamlingarnas envetenhet och oförsonlighet drivs in absurdum. Deras fejd antar ibland rent löjeväckande proportioner, som när de spikar igen grinden till den gränsgärdesgård, som avskiljer deras respektive ägor.

I kampen mellan Flyssgubben och Elias är den senare på ålderdomen underlägsen eftersom han är så svag att han måste ligga till sängs. Flyssgubben tar tillfället i akt och försöker som ett led i sitt krigande att uppvakta Elias gamla hustru; han "försökte kurtisera henne med en gammal mans våldsamma förförelse och kraft".³⁵ Elias å sin sida drar sig inte för att använda bösan mot Flyssgubben när tålamodet tryter. Flyssgubbens sista hämndakt mot den döende Elias blir att försöka orena hans brunn genom att kasta i en träcktunna. Men gubbens planer misslyckas och han följer själv med tunnan ner i brunnen. Samma natt dör Elias. De båda fienderna har därmed förgjort varandra.

Samtidigt som de båda gubbarnas antagonism blir absurd i sin överdrift och får dem att framstå i en smått löjlig dager, kan man i skildringen inte utesluta en underton av beundran inför Flyssgubbens enorma kraft och Elias in i döden otroliga envishet. På detta sätt framskyntar i novellen en dualism i Lo-Johanssons synsätt: fanatismen är visserligen fördärvlig, men själva kraftfullheten hos de båda gamlingarna har trots allt författarens respekt.

Ett par andra gamla människor med viljestyrka och envishet som utmärkande drag skildras i novellen "Den heliga organisationen", även den i *Statarna I*. Här berättas om två gamla människor, stataren Eriksson och trotjänarinnan Lova, vilka på äldre dagar blivit inhysta på en vind i en av godsets byggnader "för att de skulle slippa fattighuset och tära det bittraste av bröd".³⁶ Lova som är konservativ och på känslomässig grund värnar om gamla tider, för en ständig strid med Eriksson, som är besjälad av den nya tidens idéer och som med entusiasm talar om Organisationen och om lantarbetarnas kamp. Båda håller lika hårt på sitt och medan Lova tårögd drar sig till minnes sin glanstid i tjänst hos amiralen, funderar Eriksson på lantarbetarnas problem och framtid.

När en ombudsman så småningom kommer till godset för att försöka för-
må statarna att bryta mot den gamla tidens mönster och bilda fackförening,
är det bara gubben Eriksson som är redo att ansluta sig. I den tvehågsna
skocken av statare, ”dagdrömmarna”, står gubben Eriksson och försöker elda
upp sina yngre kamrater.³⁷ Men förgäves. När ombudsmannen far bort från
godset har han fått ett enda namn på sin lista: gubben Erikssons.

Kampen mellan Lova och gubben Eriksson slutar trots allt med Lovas se-
ger. Eriksson blir svag och får ligga till sängs. Visserligen talar han ännu om
fackföreningen och om sitt eget mod och de andras feighet, men han är för
gammal för att kunna räknas in bland den nya tidens kämpar. För Lova och
hennes lojalitet mot amiralsfamiljen utgör han inte längre någon fara. Den
aldrig så starka viljan att fungera som banbrytare, hejdas av åldrandets
obönhörliga framfart. De unga är inte tillräckligt mogna att ta fasta på den
gamles idéer och ambitioner. Liksom i novellen ”Kraftkarlar” gisslar Lo-
Johansson statarnas rädsla och tvehågsenhet. Författaren var på intet sätt
blind för svagheter hos den grupp vars levnadsvillkor han ägnade en stor del
av sitt författarskap åt att förbättra.

En direkt parallell till gubben Lappsa i *Godnatt, jord* kan gubben Eniel i
Bara en mor (1939) sägas vara. Liksom Lappsa beskrivs Eniel som obruten
och vital, fylld av livsglädje. Liksom Lappsa är Eniel historieberättaren som
gärna vill stå i centrum för omvärldens intresse. Vid lördagsdansen är han
med bland de unga. Han kommer först och går sist och tycker om att samla
ungdomarna kring sig.

Vid Rya-Ryas bröllop berättar han historier och iklär sig rollen som gyck-
elmakare. Han tar till och med initiativet till att genomföra de traditionella
förtretligheterna för de nygifta under bröllopsnatten.³⁸

En berättelse om en äldre man vars envetenhet går så till överdrift att hela
gestalten, i likhet med Flyssgubben och Elias, närmast blir tragikomisk finns
i *Jordproletärerna* (1941). Novellen ”Nils Näktergal” berättar om den gamle
bonden Zachris som, då han kommer i konflikt med en av sina anställda,
vägrar att ge efter för fackförbundets krav om uppgörelse. Orsaken till Zach-
ris oförsonlighet är hans närmast fanatiska drift till värnande om det egna,
och hans misstänksamhet mot en ny tids regler och villkor. Som den bonde-
individualist han är, avskyr han alla slag av sammanslutningar, och ser fack-
föreningens ingripande som ett hot mot sin personliga integritet.

Visserligen skildrar Lo-Johansson som vi sett, i allmänhet personer som
följer sina egna intentioner med sympati, men bonden Zachris envetenhet
drivs därhän att hela hans jordbruk är nära att gå under, innan han är beredd
att ingå förlikning. Därmed har han också satt oförsonligheten före sitt eget,
sina anställdas och hela gårdens bästa. Först när läget är förtvivlat och han är
nära att förlora sin gård, kan bonden Zachris övervinna sig själv och böja sig
för fackförbundets krav.³⁹

I sitt galleri av äldre människor har Lo-Johansson även andra personer
som tecknas mot en mörk och problemfylld bakgrund. Den i *Traktorn* (1943)

skildrade kogubben Kadin, utgör en av de överhuvudtaget mest osympatiskt tecknade äldre, och påminner i mycket om Zachris. Kadin är anställd som kogubbe på godset Åhl, vars ägare planerar att göra sin gård till ett mönsterjordbruk. För att uppnå detta går man in för att driva jordbruket med rationella metoder och enligt senaste vetenskapliga rön. En ny ladugårdskarl anställs och Kadin degraderas till andre man: ”Lagården hade efter Ekeskogs inträde förvandlats till ett apotek. Bredvid Ekeskog som den moderna vetenskapsmannen var Kadin den gamle bondepraktikan.”⁴⁰

Händelsen utlöser en stark hämndlystnad hos Kadin, vilket i sin tur får ytterst ödesdigra konsekvenser för hela godset. Gårdens specialitet är uppfödning av tjurar och som en första hämndakt begär Kadin illdådet att använda en halvt vanskapt tjur vid en kreatursbetäckning. Därmed förstörs hela tjuruppsättningen, och en av gårdens ekonomiska hörnstenar raseras. När man senare anar det rätta sammanhanget blir Kadin, vilken också på grund av sin ondskefulla läggning är allmänt illa sedd, utesluten ur fackförbundet. Detta ökar om möjligt ytterligare Kadins hämndlystnad och han genomför ännu ett illvilligt sabotage. Genom att hälla fotogen i en ljumvattenbehållare på mejeriet lyckas han förstöra all mjölk och gården råkar i vanrykte.

På grund av de dåliga tiderna och alla olyckor går slutligen godsägaren på Åhl i konkurs och hela djurbeståndet slaktas. Men Kadin klarar sig och stannar på godset. Han kämpar en hård kamp för att väljas in i fackförbundet igen och lyckas så småningom. Slutligen avancerar han åter till förste man i ladugården. Därmed har han återerövat sin tidigare position och cirkeln är för hans del sluten.

Kadins ovilja att acceptera en ny tids metoder ställer honom i skarp motsättning till den nya förmannen och dennes vetenskapliga och exakta sätt att arbeta. I denna strid mellan det traditionella och det rationella, sympatiserar författaren med det som representerar erfarenhet och intuition framför det effektivt vetenskapliga. Kadin sköter djuren enligt känslans och sunna förnuftets princip, Ekeskog sköter dem med klocka i handen och enligt handbokens alla konster och regler. Ironiskt förklaras det bland annat att korna trots allt får hö att idissla:

De fick det därför att de inte kunnat upphäva sina biologiska urvanor, utan fortfarande hade fyra magar. De hade inte längre behövt ha mer än en mage och de hade inte behövt idissla, men biologin hade inte kunnat hålla jämna steg med utvecklingen, utan blivit efter.

– Förr hävde man i djuren en massa stråfoder, sade Ekeskog. Det är onödigt.

– Skulle du inte kunna lära de där gästerna att äta med kniv och gaffel också? frågade Kadin.⁴¹

I sin egenskap av skicklig yrkesman framställs alltså Kadin med en viss sympati, men därmed är det också slut med den positiva skildringen av honom. I övrigt tecknas hans karaktär på ett övervägande negativt sätt – hans

utspekulerade ondska framhävs starkt: ”En kverulants hela självupptagna egocentriska belåtenhet och misstänksamhet lyste av honom”.⁴² Hans arbetskamrater och medlemmarna i fackförbundet avskyr honom och han råkar i konflikt med de flesta i sin omgivning. Traktorskötaren Brandt gör följande hatiska reflexion:

Han är ett as som sprutar sin stank på var och en som rör vid honom. Hans aslukt fyller rummet som han är i och han behöver inte ens röra vid någon för att hans aslukt skall bita sig fast.⁴³

När det gäller att offra andra för egen vinnings skull har Kadin inga moraliska skruler. Det enda väsentliga är att hans yttre ställning inte äventyras. Kadin påminner i sin ondska något om Lagerkvists dvärg. I både *Traktorn* och *Dvärgen* är det ondskan som överlever och består, på denna punkt ger de båda romanerna uttryck för sin tids pessimism – *Traktorn* utkom 1943, *Dvärgen* ett år senare.

Traktorn och åldringsvårdskampanjen

Trots att det ytligt sett inte är mycket som förenar den tunga romanen *Traktorn* med kampanjen för värnandet om åldringen, finns klara beröringspunkter. Sven Lindqvist och Eva Adolfsson har i några intressanta artiklar analyserat *Traktorn* ur ett annat perspektiv än exempelvis Oldberg och Edström. Romanen handlar enligt Adolfsson och Lindqvist ytterst om att inringa det agrara samhällets jordbrukshandling i ett rationellt mönster, inrymmande både modern kapitalism och vetenskaplig metodik med dess maskindyrkan, eller vad vi idag skulle kalla teknikberoende. Den gamla tiden ska ersättas av en helt ny, den gamla tidens människa likaså. Kadin ges rollen av den store sabotören, en femtekolonnare som underminerar inte bara de praktiska rationalitetssträvandena utan också hela ideologin kring 'den nya människan'. Fackföreningen förmår varken handskas med vad Lindqvist kallar 'det nya projektet' eller med dess sabotör. Förbryllade läsare har frågat sig på vems sida författaren själv står i den makabra striden.⁴⁴

Eva Adolfsson menar att Lo-Johansson helt enkelt låter läsaren ”bevittna de förkastningssprickor som öppnar sig när fattigsverige blir det moderna Sverige.”⁴⁵ Författaren dokumenterar uppkomsten av ett jordskred som inte låter sig hanteras enligt givna lagar.

I åldringsvårdskampanjen visar Lo-Johansson på samma sätt upp de förkastningssprickor som uppstår, då en gammal människa tvingas in i ett system som enbart tar hänsyn till rationella mål. I *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige* utgörs 'det nya projektet' av de kliniskt inrättade anstalter, vilka precis som mönsterjordbruket Åhl, härbärgerar vilsna försöksdjur. Anstaltssystemets experimentdjur är dessvärre människor.

Mönsterladugården på Åhl får inte besudlas. Gamla katter som tidigare höll till där skjuts. Den missbildade tjuren slaktas. Människorna själva har knappt tillträde på grund av bakteriefaran.

Parallellen till mönsteranstalten för åldringar är uppenbar. Innan den gamle togs emot på ålderdomshemmet blev han i många fall avlusad, klippt och rakad. Privata ägodelar förbjöds helt eller delvis. För egna intentioner fanns inget spelrum. Andlig vingklippning var lika hård som kroppslig. Resultatet blev enligt Lo-Johansson apati eller kverulans. I vissa fall till och med självmord.⁴⁶

Redan Hagemund Hansen har, intressant nog, i sin analys av *Traktorn* betonat att Lo-Johansson velat varna för att i moderniseringens släptåg ofta följer rationalisering, överorganisation, överadministration och till slut ett "funktionärsregemente".⁴⁷ Allt detta kan leda till att den enskilda människan riskerar att förvandlas till ett nummer i ett byråkratiskt system vars beslut grundar sig på paragrafer istället för på humanitet. Hansens beskrivning av ett sådant skeende har direkt bäring på vad åldringsvårdskampanjen skulle avslöja om administrativ stelbenthet och förmynderi. Hans Lagerberg menar att Lo-Johanssons rationalitetsmotstånd finner sin kulmen i *Elektra* (1967) då ambulansförare i sitt nit att komma fram i tid kör ihjäl många människor under sina uttryckningar.⁴⁸

Rasförädlingstanken i *Traktorn* manifesterar sig bland annat i framodlandet av perfekt tjuravel. Det snedvridna, felvuxna rensas bort. På samma sätt såg Ivar Lo-Johansson anstaltsvården som ett uttryck för myndigheternas strävan att likforma och rationalisera. Men ålderdomshemmen hade sina rebeller som vägrade att rätta in sig i ledet. Lo-Johansson skulle återkomma till dem under sin åldringsvårdskampanj. Till skillnad mot sabotören Kadin fick dessa gamlingar hans odelade stöd.⁴⁹

Men också 'aset' Kadin har rätt att finnas till. Drömmen om den renrasiga avelstammen krossas och 'det moderna projektet' går under. Kadin är den ende som blir kvar hos djuren. På samma sätt skulle det moderna projekt som syftade till en kraftig expansion av anstaltsvården komma att hejdas, och mer humana vårdformer införas.

I ljuset av detta synsätt finns en ideologisk länk mellan *Traktorn* och åldringsvårdskampanjen. Den obekväme, icke-produktive åldringens rätt att existera på egna villkor, försvarades av Ivar Lo-Johansson gentemot ett vårdsystem på väg mot mänsklig stordrift.

Ideologi och program – diktarpuppigen

Engagemanget för den åldrande människans livsvillkor hade, som jag visat, hos Ivar Lo-Johansson delvis sin grogrund i 1940-talets krisperiod med dess ideologiska sökande. Den litterära förankringen i en expansiv och fruktbar statarskildring hade lösts upp. På ett plan såg det ut som om författaren full-

gjort sin uppgift. Drömmen om att kröna sitt verk om statarna med en episk och programtrogen kollektivskildring kom att förflyktigas och övergå i överhettat teoretiserande kring geniets och ensamhetens villkor. Skildringen av *Traktorns* kollektiv övergick i *Geniet* till djupdykning i en skolpojkes egofixerade sexualneuros.

Omställningen var tvär och den brutna linjen tolkades av villrådiga analytiker som en ideologisk reträtt, eller åtminstone frontförändring. Gemenskapsförfattaren hade förvandlats till jagförfattare, realismen hade övergått till – knappast idyll – men möjligen till psykologiserade och teoretiserade resonemang; kollektivskildringen hade krympt till individnivå.

Förändringen var – till sin innersta natur – skenbar. Inriktningen på ensamhetstemat hade i själva verket sin grund i drömmen om gemenskap, en tanke som Lo-Johansson aldrig övergav och som han i åldringsvårdskampanjens studier av åldringens ensamhet fick tillfälle att manifesteras i ytterligare ett konkret och handfast socialt manifest. Mauritz Edström har kommenterat Lo-Johanssons till synes motstridiga förhållningssätt:

Betraktade var för sig kan hans många inlägg i samhällsdebatten [...] se ut som plötsliga, temperamentsfulla reaktioner från en alltid impulsiv och stridslysten penna. Så har de måhända också kommit till. Men sedda i ett sammanhang visar de sig ha en mycket enhetlig bakgrund – i värderingen av gemenskapen och samarbetet som något fullständigt primärt för människan. Denna dominerande gemenskapsdröm är inte bara frukten av en insikt om – i synnerhet det moderna – samhällets invecklade nät av mänskliga beroenden. Det är något mer än teoretisk ideologi.⁵⁰

Skillnaden i Ivar Lo-Johanssons författarskap före och efter 1945 bestod bland annat i att han närmade sig sina ämnen från olika håll. Statarskildringarna kunde växa fram ur det inifrån upplevda, ur en process som rymde både identifikation och utanförskap, både solidaritet och avståndstagande. Perspektivets motsägelsefulla spännvidd blev i stataraktionen framgångsrik. Studiet av ensamheten under *Geniet*-perioden skedde under andra premisser. Troligen var ensamheten som psykiskt fenomen självupplevd, men försöket att infoga temat i ett socialt mönster blev problematiskt. *Geniet* visar detta. Studiet av åldringens ensamhet skulle däremot förankras i ett reellt socialt sammanhang där sociologiska och psykologiska faktorer kunde förenas till en verkningsfull helhetsbild. Därför kunde Lo-Johansson beteckna resultatet av resan till landets ålderdomshem som ett socialpsykologiskt reportage. Därav diktningens förnyade frigörelse manifesterad i *Analfabeten*.

Trots det turbulenta läget under 1940-talet och dess inverkan på det litterära klimatet, vek Ivar Lo-Johansson aldrig från sin starka övertygelse om litteraturens samhällsbefrämjande uppgifter. Alltifrån författarskapets inledning och framöver, bibehöll han sin grundsyn trots kriser och motgångar. År 1948, samma år som åldringsvårdskampanjen tog sin början, skrev han i ”En ny proletärdikt”:

Den litteratur som hjälper mänskan mot övergrepp är en betydande litteratur. Övergreppet kan vara av inre eller yttre art, men oftast hör bägge delarna intimt ihop.

En litteratur som skapar nya värden, inmutar nya marker, skaffar fram nya tankar, är utan tvekan betydande dikt.⁵¹

Vad gäller litteraturens förhållande till samhällsetablissemangen förklarar författaren i samma artikel:

Diktarna har varit ute på sina kulturradikala spaningståg långt före statsråden. Dessa har haft att efter en lång kompromissväg verkställa vad man omsider ansett sig orka med. Diktningen har gått långt före politiken ifråga om planeringen av landets psykologiska, men ibland även dess sociala struktur.⁵²

”En ny proletärdikt” är intressant därför att den sammanfattar Lo-Johanssons litterära program. Det individualistiskt inriktade författarskapet ställs mot den socialistiska proletärdiktningen. Idylldiktningen ställs mot tendensdiktningen. Dessutom analyseras den borgerligt/konservativa diktningens inflytande på arbetarförfattarna.

Artikeln är samtidigt en summering, ett samlande fokus och en appell. Det litterära programmets stringenta definition i kombination med tanken om författarens viktiga roll att ge sig ut på spaningståg i samhället pekar rakt fram mot Lo-Johanssons nära förestående projekt – åldringsvårdskampanjen. Som det skulle visa sig kom diktaren-författaren-samhällskritikern Ivar Lo-Johansson, liksom i stataraktionen, även här ett bra stycke före statsråden. Kritiken mot landets åldringsvård inrymde förslag om förnyade strukturer både socialt och psykologiskt. En kritik som skulle riva upp en väsentlig del av grunden för den dåvarande socialpolitiska lagstiftningen inom åldringsvården och förorsaka häftiga strider med socialvårdens företrädare.

3. Det sociala reportaget

Tidiga resebrev, artiklar och reportage

Ivar Lo-Johansson har förklarat att han fångades av reportaget som idé då han en dag våren 1929 utanför en boklåda i Wien fick syn på Erich Maria Remarques reportage från första världskriget:

Boken var lysande skriven. Jag fick för mig att på det sättet skulle böcker skrivas. Det uppseende boken väckt i rent yttre mening imponerade också på mig. Så skulle det se ut när en bok kom ut. Den skulle ligga i travar på gatorna och folk skulle trängas för att köpa och läsa den.¹

Lo-Johansson ansåg att *På västfronten intet nytt* var ett exempel på en ny litteraturform som skulle göra de gamla romanluntorna med sina hopsnickrade intriger helt överflödiga. Nu var det dags att låta verkligheten födas i ny skepnad och i direktkonfrontation med läsaren. Lo-Johansson hade år 1930 själv avslutat fyra reseskildringar i reportageform. Dessa böcker var ursprungligen avsedda som ett led i en brett upplagd plan på att skildra arbetare i olika länder men författaren förstod ganska snart att uppgiften var för mäktig för att kunna genomföras.²

Lo-Johansson framhåller att det före 1920 fanns mycket få proletära reportage i Sverige. Skildringar av arbetare och arbetarmiljöer saknade dragningskraft på en större läsekrets. Inte heller bedömdes reportaget av litteraturhistorikerna som någon högtstående, om ens egen genre. Då reportage gavs ut var deras författare redan kända för sina fiktionsböcker.³

Även Gunnar Elveson, som utfört en allsidig undersökning av reportaget som genre, har påpekat att ordet ”reportage” länge snarast betecknade ett kortfattat, slarvigt nyhetsspråk, skrivet i all hast.⁴ Han menar att det var först under 1920- och 30-talens dokumentära strömningar som ett medvetande – både i Sverige och utomlands – om reportaget som genre började växa fram. Elveson noterar att termen i Sverige återfinns i betydelsen ”fristående autentisk verklighetsskildring i bokform” först år 1929 i SAOB:s material, intressant nog i en recension av Ivar Lo-Johanssons *Zigenare*.⁵ Recensenten karakteriserade här Lo-Johanssons dittillsvarande produktion som ”en rad stora reportage i bokform” – det var alltså reseböckerna som åsyftades.

Under 1930-talet kom ordet ”reportage” att ingå som delbegrepp i en mängd olika sammansättningar.⁶ Den fototekniska utvecklingen bidrog till

att ge ny växtkraft åt bildreportagen. Sådana publicerades alltmer i nystartade tidskrifter i Tyskland, England och USA. På samma gång som man i Sovjet experimenterade med dokumentärfilm, fördes i Östeuropa en debatt om reportageromanen – bland annat i tidskriften *Linkskurve*, där Georg Lukács var en av de mer framträdande debattörerna. Experiment över genregränserna gjordes både i öst och i väst.⁷ Under 1940-talets senare hälft kom neorealismen i Italien att förstärka intresset för verklighetsskildringar i reportageform, och krigsslutet innebar i sin tur att utrikesreportaget kom i fokus. Av detta framgår att reportaget som genre under lång tid befann sig under utveckling, experiment och debatt. Lo-Johanssons påpekande om bristerna vad gällde det proletära reportaget i Sverige under 1920-talet, kan ses mot denna bakgrund. Elveson menar att det i själva verket dröjde ända till långt in på 1960-talet innan dokumentarismen slog igenom på bred front inom skilda konstarter.⁸

Det första resebrevet av Lo-Johansson kan dateras till juni 1925, då författaren företog en resa till Berlin och Paris. I Västerhaninge folkhögskolas ungdomstidskrift *Tankar och syner* publicerades samma år intrycken från resan under rubriken ”Ett par städer”.⁹ Naturligt nog ger resebrevet ett ganska ytligt intryck och kan väl närmast betraktas som en skiss eller förstudie till senare reseskildringar. Skribenten vandrade på Berlins breda gator och kunde konstatera att också de egentliga fattigkvarteren gjorde ett ganska propert intryck jämfört med Gamla Stan i Stockholm. Beskrivningen av Paris utgörs främst av en löst skisserad boulevardskildring där människor rör sig i en glättad och välputsad miljö. Lo-Johansson menade sig sakna arbetaren i detta storstadsvimmel – ett konstaterande som skulle kunna tyda på att idén om att skildra arbetare i alla länder kanske började ta form redan under detta allra första utlandsbesök.

1926 års vistelse i Frankrike och Spanien gav bland annat till resultat en svit resebrev, publicerade i *Ny Tid*, en dagstidning utgiven i Göteborg. Sju av dem trycktes i tidningens lördagsbilaga under tiden februari till juli, samtliga illustrerade med suggestiva och skickligt utförda teckningar av Harald Damsleth och Evert Mardell. Dessa resebrev är den första temamässigt sammanhållna reportageserien av Lo-Johansson. Även om några fotografier ännu inte illustrerar texten, måste resebreven betecknas som ett socialt reportage i den mening att de beskriver en definierad social verklighet. Artiklarna utgör dessutom en förstudie till debutboken *Vagabondliv i Frankrike*, som gavs ut året därpå.

Resebrevserien föregås av en separatartikel kallad ”Franska arbetarkvinnor” (*Ny Tid*, 21 feb. 1926). Artikeln, som inte är illustrerad, kan karakteriseras som ett resebrev med syfte att i blyxtbelysning ge några fakta kring den franska fabriksarbeterskans villkor. Inledningen tecknar en skarp kontrast mellan den eleganta, välsituerade parisiskan och landsortsstadens bortglömda, fattiga fabriksarbeterska. I snabba drag skisseras den franska arbetar-

kvinnans vardag som präglas av usel lön, dålig bostad och ett evigt letande efter en make som mer eller mindre bor på krogen.

Den illustrerade sviten av resebrev inleds därefter med en beskrivning av Barcelonas trasgetton.¹⁰ Även här inleds artikeln med en kontrasterande skildring som utgår från den anrika gatan Gran Via del Carmen och sedan förs vidare till fattigkvarteren mellan Rambla och Paralello. Den oerhörda misären beskrivs bland annat i snabbporträtt av enskilda gestalter från slumområdena. De följande sex artiklarna handlar alla om Frankrike, och behandlar den franska arbetarungdomen, den franska arbetarens levnadsvillkor, fiskarna i Calais, första majfirande, lumpsamlarkommers i en landsortsstad och en kreatursutställning i Rouen.¹¹ Syftet är genomgående att i människoskildringen fokusera den fattiges, den utslagnes och arbetarens livsvillkor. I artiklarna presenterar Lo-Johansson också en mängd fakta om löner, priser, med mera för att belysa levnadsstandard och boendeförhållanden. Miljöskildringen strävar medvetet mot att ge läsaren en dokumentärt preciserad verklighet till skillnad mot gängse glättad turistinformation.

I dessa avseenden var alltså Lo-Johansson tidigt en socialt medveten skribent. Han var dessutom en skarp iakttagare med originella perspektiv, en journalistisk konst som senare skulle utvecklas och breddas i allt mer slagkraftiga reportage.

Hösten 1927 reste Lo-Johansson till de engelska koldistrikten och till London. Samma år började han regelbundet publicera sig i *Stockholms-Tidningens Söndagsbilaga*. Året därpå företog han åter resor till Frankrike, följda av besök i Österrike och Ungern (1929). Resorna varvades med periodiska vistelser i Sverige.

Från och med 1928 började Ivar Lo-Johansson att skriva i *Konsumentbladet*, där ett av de tidigaste bidragen publicerades 1929 under titeln ”Zigenare och tattare”.¹² Medarbetarskapet i *Konsumentbladet/Vi* skulle resultera i ett rikt flöde av artiklar, noveller, resebrev och inte minst i en rad uppmärksammade reportage. Det tidigaste verkliga reportaget återfinns i *Konsumentbladet* 1931, där Lo-Johansson ger en beskrivning av flottarens liv och verksamhet vid Indalsälven. Det intressanta med skildringen är bland annat att den innehåller direkt återgivna repliker ur de intervjuer som författaren gjorde, en metod som dittills inte förekommit i reseberättelserna. Dessutom har de sex fotografier som illustrerar texten tagits av författaren. Fotona pekar för övrigt i sina bildkompositioner fram både mot statarreportagen och åldringsvårdskampanjen i sättet att visa ett skeende rakt upp och ned utan konstlade arrangemang.¹³

På samma sätt syftar textens innehåll till att avglorifiera myten om en yrkeskår som tidigare gärna hade omgivits av ett poetiskt skimmer. Författaren vill visa att vardagens slit med timmerbrötarna var allt annat än romantiskt. Liksom i både tidiga och senare reportage lyfter Lo-Johansson här fram vissa belysande fakta, exempelvis om flottarnas övertidsersättning:

En natts betalning bestod av en halv dagsbetalning. Nu är det inom de flesta yrken ett tillägg av femtio och upp till hundra procent. Förr resonerade man helt enkelt på det sättet, att natten likväl sovs bort. Kunde man få betalt för sovtiden, var det bara en fördel!¹⁴

Ivar Lo-Johansson medverkade 1931 med en rad artiklar och reportage i *Konsumentbladet*, i flera fall med fotografier tagna av honom själv. Ämne och motiv skiftade i hög grad. Inte långt efter flottarreportaget publicerade han en artikel om saltproduktion i Österrike, också denna illustrerad med en del egna fotografier.¹⁵ Något senare samma år kom en svit bestående av fyra reseskisser under samlingsrubriken ”Äventyr kring Medelhavet”.

Här utgjorde illustrationerna en blandning av egna foton och vykortspanoraman, vilket gav just dessa artiklar en något märklig prägel. Arbetets vardag kontrasterade skarpt mot turismens lyxmiljöer. Realism och romantik bröts också mot varandra i textens beskrivningar av egna vedermödor och av befolkningens liv och leverne vid Azurkust och Riviera.¹⁶

Ett helt annat intryck ger ett reportage från KF:s skofabrik i Örebro. Det publicerades året därpå i *Konsumentbladet*. Reportaget kallas ”Världen i en sko” och kan karakteriseras som en kombination av historik, konsumentupplysning och detaljerad beskrivning av de olika arbetsmomenten i skotillverkning. Här har författaren inte återgivit några replikskiften (som i flottarreportaget) utan utformat en helt och hållet deskriptiv text. Illustrationerna utgörs av teckningar utförda av Johan Ahlbäck, en dåtida konstnär som specialiserat sig på arbetarmotiv.¹⁷

Resereportaget återkommer i tidningen (nu omdöpt till *Vi*) 1938 i form av en skildring från Budapest. Reportaget som kort och gott kallas för ”Resa till Budapest” skildrar främst zigenarna (nutida: romerna) och zigenarmusikanternas liv, deras fattigdom och hur de bildat en fackförening för att hävda sin yrkesgrupps rättigheter. Stadsskildringen tar fasta på Budapests båda ansikten, det ena vänt mot orienten, det andra mot Tyskland. Zigenartemat hade – som nämnts – tagits upp redan 1929 och skulle återkomma på olika sätt hos Lo-Johansson för att kulminera med 1950-talets stora reportageserie och övriga debattinlägg om zigenarnas tillvaro i det svenska samhället.¹⁸

1940- och 50-talen kom att ägnas åt sociala reportage kring de stora frågorna om statarnas, de gamlas och just zigenarnas villkor. Dessutom publicerades i *Vi* under 1951, 1952 och 1953 en breitt upplagd reportageserie från Paris, följd av reportage från Spanien och Nordafrika. Parisreportagen kom 1954 att ges ut som fotobildbok under namnet *Okänt Paris* med mycket uppmärksammade bilder tagna av fotografen Tore Johnson.

Fördjupad journalistik

Det intressanta med Lo-Johanssons tidiga resebrev och reportage i detta sammanhang är enligt min uppfattning i vad mån de pekar fram mot senare sociala engagemang – jag tänker då främst på det fördjupade intresse för samhällsfrågor som tog sig uttryck bland annat i åldringsvårdskampanjen. Om man vill vidga frågeställningen kan den givetvis också omfatta hans övriga författarskap. Den aspekten har tagits upp av Lars Furuland, då han menar att skolningen till realist och människoskildrare tog sin början redan med Lo-Johanssons allra första medarbetarskap i *Tankar och syner*. Furuland kallar Lo-Johanssons reseskisser för ”gesällprov inför det kommande författarskapet”.¹⁹

Mauritz Edström å sin sida menar att Lo-Johanssons författarskap till stor del präglas av reportaget och att författaren rakt igenom sin väldiga produktion är ”en rapportör om yttre och inre verkligheter, realist och samhällsskildrare”.²⁰ Definitionen är något yvig, och man skulle med den kunna ringa in många författare. Däremot är det lättare att hålla med Edström när han pekar på svårigheten att dra en bestämd gräns mellan Lo-Johanssons journalistik och diktning. Följande iakttagelse är i viss mån relevant för åldringsvårdskampanjen:

När Ivar Lo-Johansson är ute på journalistens vägnar tar han sig ofta diktarens frihet att renodla och fabulera i stället för att enbart rapportera, och hans diktning rymmer lysande inslag av journalistik grundade på okonventionella journalistiska metoder.²¹

Ivar Lo-Johanssons styrka som reporter (och författare i övrigt) är enligt min uppfattning just det starka känslomässiga engagemang som tränger igenom objektivitet och fakticitet. Det sociala syftet, viljan att få läsaren att uppfatta skeenden och förhållanden ur en viss synvinkel bestämmer reportagens inriktning och utformning. De klart definierade programförklaringarna stöttar hela tiden detta syfte. Författarskapet i sin helhet växer fram ur sådana korsbefruktningar. Som Edström har påpekat formulerade Lo-Johansson redan 1933 i *Nya Dagligt Allehanda* sina teser om journalistik kontra 'konventionellt' författarskap.²² Lo-Johansson menade att pressen var det rätta instrumentet när man som skribent verkligen ville driva en fråga, uppnå ett konkret mål. Dessa tankar återkom för övrigt hos Lo-Johansson i *Dagbok från 20-talet* (1982). Edström har förklarat att Lo-Johansson med sin starka förankring inom journalistiken var en av de författare i den samtida generationen som var mest medveten om mediernas genomslagskraft, och som därför i opinionsbildande syfte systematiskt använde sig av dem. Hit räknas också radio och film.²³ Tillsammans med hans intresse för folkbildning, vilket tog sig uttryck i att både föra ut litteraturen till ett brett läsarskikt och att kanalisera riktade budskap via exempelvis fackförbundstidningar, kom hela

detta engagemang att bilda en bred plattform från vilken han kunde agitera, förkunna och berätta.

I Lo-Johanssons reportageteknik ingår flera, delvis motsatta, drag. Det subjektiva tonfallet och det personliga temperamentet genomsyrar ofta hans skildringar. Samtidigt kan detta förenas med en viss förkärlek för generalisering och typisering. Hetta och kyla blandas i hans sätt att formulera sig, beroende på arten av engagemang, på vad han vill försvara eller kritisera.

I den tidigaste journalistiken kan givetvis inte allt detta urskiljas. Här är han många gånger mer försiktig med att föra fram egna ståndpunkter. Men ju mer driven han blev som journalist, desto mer lösgjorde sig personliga känslor, samtidigt som språket blev vassare. I de stora sociala reportagen under 1940- och 50-talen utvecklades hans reportageteknik till sin fulla kraft. Ingreppet i åldringsvårdsfrågan blev något av en journalistisk kulmen.

Ivar Lo-Johansson har i efterskriften till *Dagbok från 20-talet* uttryckt sin syn på reportagets svårdefinierade glidflykt mellan verklighet och fiktion:

Den som skriver ett reportage ger sig själv i den del av omvärlden som skildras. Reportaget liknar den muntliga berättelsen. Det är ett slags lastfartyg bland de eleganta passagerarångarna. Reportaget rör händelser i livet som kan möta var och en. Det vill se ut som en objektiv framställning men är det naturligtvis inte. Fiktionen är en konstform men reportaget är på sitt sätt också en konstform, fast det går mer bröstgänges till väga, och i allmänhet begär att bli trott på sitt ord. På det viset är det enklare än fiktionen men det behöver därför inte vara sämre. Det begär bara på ett annat sätt att tas på allvar än de litterära verk som arbetar med ett annat slags sanning.²⁴

Stildrag i reportagen

Många inslag i åldringsvårdskampanjens sätt att skildra en social verklighet kan som nämnts spåras i Lo-Johanssons tidiga journalistik. Jag ska helt kort ta upp några stildrag i ett par av de resebrev från 1920-talet, som översiktligt har berörts.

Artikeln ”Skuggor i Spaniens sol” inleds med en beskrivning av ett vaxkabinett vid Gran Via del Carmen i Barcelona (*Ny Tid*, 27 februari 1926). I kabinettet visas två avgjutningar av berömda toreadorer, som dödats vid tjurfäkting. Vaxdockorna har försetts med märken föreställande de dödande såren, och påkletad rödfärg markerar var blodet flutit ut. I bakgrunden står en uppstoppad tjur som ytterligare illusoriskt attribut. Spanjoreorna köar för att bese detta makabra panoptikon.

Läsaren förs efter denna introduktion snabbt in i en helt annan miljö, nämligen fattiggettot mellan Rambla och Paralello. Fattigdomen är ohygglig. Trots trängseln av krymplingar, åldringar och övriga verkar gatulivet egendomligt stillastående:

Mot väggarna stå gestalter lutade, män och kvinnor om varandra. På rämnsternarna sitta än flera. Ställningarna äro på något sätt förstelnade, alldeles som fastfrusna, och gestalterna stanna kvar så gott som orörliga, Ingen har något att göra.²⁵

Apatin är så total att de fattiga inte ens kommer sig för med att tigga av de förbipasserande. De flesta av gettots invånare rör sig aldrig utanför fattigkvarteren. Vissa av dem flyttar sig knappast från de gatstenar som inmutats som boplatz. Myndigheterna ingriper inte. Tvärtom kostas dessa kvarter inte ens på gatubelysning under dygnets mörka timmar.

Av Lo-Johanssons tidiga resebrev är Barcelona-artikeln den som mest ingående beskriver inre och yttre misär hos en grupp människor som tvingas leva utanför samhällets normala gemenskap. I åldringsvårdsreportagen skulle en liknande problematik tas upp i skildringarna av en torftig och avskärmad miljö kombinerad med skriande brist på mänsklig gemenskap och andlig stimulans. Temat återkom i skildringarna av Londons East End och i 1940- och 50-talens övriga breda reportageserier. Som vi sett använder sig författaren också av greppet att ställa kontrasterande miljöer mot varandra, miljöer som ändå binds samman på ett djupare plan. Döden i vaxskulptur förevisad mot betalning fungerar som en introduktion till armodet och nöden i det stinkande gettot. I åldringsvårdskampanjen skulle en beskrivning av sägner om gamla tiders ättestupor bilda en kuslig fond till skildringen av den rådande anstaltsmentaliteten med förmynderi och åsidosättande av åldringens rätt till integritet och mänsklig värdighet.

Kontrasterna och sambanden accentuerar det sociala budskapet. Författarens engagemang fokuseras i den yttersta förnedring som dessa människor har att utstå – oförmågan att ens klaga, protestera, bryta sig ut. Utanför gettots murar brer den bördiga spanska landsbygden ut sig, dignande av gröda. Men den fattige når inte allt detta. Han är instängd av det öde som ett likgiltigt samhälle tilldelat honom.

”Skuggor i Spaniens sol” präglas trots den dystra miljöskildringen av ett relativt stillsamt tonfall. Reportaget bygger på den nämnda kontrasteringen och på snabbt skisserade människoporträtt. Emotionen, budskapet ligger i belysningen av verklighetens egen inneboende tragik. I detta avseende skiljer sig dessa reportage från exempelvis åldringsvårdskampanjen, där författaren i reportage och artiklar framför ett emotionellt laddat budskap som kom att rubba grundvalarna för det dåvarande åldringsvårdssystemet.

Artikeln ”Franska arbetare” (*Ny Tid*, 10 april 1926) redogör i första hand för de villkor som styr den franska arbetarens tillvaro. Lo-Johansson gör här en noggrann genomgång av klädsel, matvanor, löner kontra utgifter, levnadsstandard och arbetsförhållanden i övrigt. Om gettoartikeln var en skildring på djupet, är ”Franska arbetare” en skildring på bredden, fylld av fakta och yttre karakteristika. Också här byggs reportaget upp via kontrasteringar – den skandinaviske arbetaren ställs mot den franske. Där nordbon är själv-

medveten och stel, är fransmannen naiv, livlig och utåtriktad. Hans måltider är jämfört med skandinavens, en orgie i maträtter och vin. Trots att lönen är liten har den franske arbetarens nedärvda levnadskonst lärt honom att klara sig med små medel. Han är på grund av sina frihetsideal oorganiserad och vill inte höra talas om fackföreningar.

Några av de stildrag som skulle återkomma i senare journalistik framträder klart i artikeln. Jag avser då främst generaliseringen – den franske arbetaren framställs här mer som en människotyp än som enskild individ. Samtidigt kombineras den allmänt hållna karakteristiken med en nästan pedantisk noggrannhet med faktauppgifter. Även detta sätt att dokumentera en social verklighet är utmärkande för Lo-Johanssons journalistik. I åldringsvårdskampanjen skulle han exempelvis i kronor och ören ange vad han ansåg att myndigheterna värderade en gammal människa till.

Ett annat exempel på denna fakticitetssträvan finns i en artikel om första maj som publicerades drygt en månad efter arbetareartikeln. Där uppmärksammar författaren bland annat att diskussionsämnet för dagen är en höjning av brödspriset med två francs.²⁶

Även om Lo-Johansson ibland typiserade sin människoskildring, saknar dessa tidiga resebrev ändå inte mer inträngande porträtt av enskilda personer. I en artikel kallad "Bland tiggare och trashankar. Ur en fransk stads undre värld" (*Ny Tid*, 19 juni 1926), som bland annat beskriver en loppmarknad, ger Lo-Johansson en realistisk skildring av en av dessa trashankar som nödtorftigt drar sig fram i slummen. Denne man, som i motsats till uteliggaren ändå har en vindsskrubb att bo i, lever på att sälja kaninskinn, vakta grönsakstorget om nätterna och att ta emot tvätt. Bland stinkande skinn och obekvämlig smuts tvättar han på dagarna åt marknadsmånglarna och vaktar deras kålhuvuden på nätterna. Ett enskilt människoöde tecknas här i blyxtbelysning mot fonden av det myllrande livet på loppmarknaden. På samma sätt skulle Lo-Johansson i senare författarskap ur ett brett anlagt händelse- eller problemperspektiv, lyfta fram människoöden som belyste och förstärkte det aktuella budskapet. Inte minst förekommer detta i reportage och böcker om statar- och åldringsvårdsfrågorna.

Både i sina reportage och i övrigt författarskap behandlar Ivar Lo-Johansson väsentliga samhällsproblem. Det sociala engagemanget kräver givetvis en seriös uttrycksform. Men trots allvaret finns hos författaren redan tidigt en speciell förmåga att fånga det drastiska i en situation och framställa det på ett humoristiskt sätt. Ett exempel är artikeln "Med fransoser hos fransosiska djur" (*Ny Tid*, 3 juli 1926) som beskriver en kreatursutställning i Rouen. Här finns bland annat en mustig skildring av utställningens stolthet, en sugga på 380 kilo som utstyrd med diverse dekorationer låter sig beundras av besökarna.

Sviten av resebrev från Frankrike har som synes stor spännvidd. De olika artiklarnas ämnen växlar på ett kontrasterande sätt. Den tunga skildringen från gettot följs av en artikel om nöjeslivet i en fransk småstad ("Där fransk

ungdom roar sig”, *Ny Tid*, 20 mars 1926). Därefter följer två artiklar om arbetslivet ”Franska arbetare” (10 april 1926) och ”En fransk dörr till Sverige” (1 maj 1926). Så kommer artikeln om firandet av första maj, loppmarknadsbeskrivningen och slutligen kreatursartikeln.

Redan i dessa resebrev är stilen driven och språket klart. Det personliga engagemang och den sociala realism som genomsyrar artiklarna pekar fram mot en senare, mer slagkraftig journalistik. Likaså strävade författaren tidigt efter att i sina skildringar accentuera sociala polariseringar i samhället, något som senare skulle karakterisera de samhällsdebatter där han mer kraftfullt förde fram personliga åsikter och argument. Ur flera aspekter är alltså de tidiga resebrevens att betrakta som förövningar till ett författarskap som skulle utvecklas mot djupare samhällsanalys och en alltmer driven journalistik.

Speciellt tänker jag på den skarpa polemiken i Lo-Johanssons samhällskritik. Detta skulle framför allt komma till uttryck i statar- och åldringsvårdskampanjerna. Här träder författaren själv in på scenen och räds inte att provocera och utmana. Som debattör i dessa sammanhang, skulle han i ambitionen att återge en social verklighet ur sitt eget speciella perspektiv komma att skarpslipa de polemiska vapnen. Effekterna uteblev heller inte.

Radion och det sociala reportaget

Ivar Lo-Johansson skulle – förutom i artiklar och böcker – behandla åldringsvårdsfrågan i en serie radioföredrag baserade på *Vi*-reportagen.

När åldringsvårdskampanjen inleddes i slutet av 1940-talet, hade författaren sedan mer än ett decennium medverkat i radio med uppläsningar, debattinlägg och olika reportage, främst i samarbete med Nils-Olof Franzén.²⁷ Här ska jag översiktligt redogöra för hur det sociala reportaget, och då främst Lo-Johanssons åldringsvårdsaktion, kan fogas in i de allmänna programpolitiska intentionerna på Radiotjänst under 1930- och -40-talet.

Under de första decennierna av Radiotjänsts verksamhet var sociala reportage överhuvudtaget sällsynta. Att en författare gjorde ett socialt reportage var därför givetvis ytterst ovanligt. Då Ludvig Nordström hösten 1938 gjorde sin reportageserie om Lort-Sverige var det första gången som ett egentligt socialt reportage sändes i det då 13-åriga mediet. Dessutom var det första gången som en författare i radio tog upp ett aktuellt socialt problem. Ludvig Nordströms aktion var alltså unik på flera sätt.

I övrigt togs sociala frågor sällan upp i radion under förkrigstiden, även om exempelvis den så kallade ”sociala brevlådan” startade 1938.²⁸ Överhuvudtaget var man mycket försiktig med att behandla frågor som på något sätt kunde utgöra ett brännbart politiskt stoff. Endast med stor försiktighet kom dagspolitiken att steg för steg vinna inträde i programverksamheten under 1930-talet. Andra världskriget kom att helt bryta den rådande trenden. Under krigsåren fungerade radion främst som ren informationsförmedlare och all

inrikespolitisk debatt blåstes av i och med borgfreden.²⁹ Radions roll som förmedlare av viktiga nyheter och annan aktuell information förstärkte samtidigt i hög grad dess betydelse för en bred allmänhet.

Efter kriget utformades så en ny programpolitik, som bland annat tog sikte på en mer aktiv samhällsbevakning. I det så kallade rundradiobetänkandet som kom 1946, uttrycktes intentionerna under rubriken ”Aktuella reportage” på följande sätt:

För utvecklingen av samhörighet mellan samhällsklasserna är det viktigt för lyssnaren att komma i beröring med andra miljöer än hans egen; för den nationella känslan är det av vikt att lära känna Sverige i natur- och arbetsliv; för att förstå politiska och andra händelser och förnimma att de beröra en själv är det ofta av stor betydelse att uppfånga de glimtar ur skeendet, som högtalaren kan ge.³⁰

Gunnar Helén, som anställdes på Radiotjänst 1942, blev en av dem som starkt ivrade för en djärvare programverksamhet, inte minst inom den dåvarande sociala sektorn. Helén var själv en engagerad och aktiv socialreporter, som inte drog sig för att ge sig in i kontroversiella frågor. Då han 1947 blev chef för Föredragsavdelningens sociala sektion (den så kallade B-sektionen) hade han som uppgift att komma med programinslag inom hela det sociala fältet. Samtidigt var han ansvarig för ungdomsprogrammen inom sektionen Nordiskt arbetsliv och folkkultur, där Karl-Axel Arvidsson var chef. Denna sektion sorterades under den likaså år 1947 inrättade Aktualitetsavdelningen under chefsskap av Olof Forsén. Även Aktualitetsavdelningen kom att arbeta med ett slags sociala reportage, men med dragning åt bygdekultur och bygdehistoria. Dessa gjordes främst av Forsén med hjälp av kollegan Lars Madsén, under resor ute i landet. I dessa program kom Forsén att arbeta med det folkloristiska, medan Madsén mer lade an på det konstnärliga arrangerade. Här ställde man alltså inte problem under debatt, som i de reportage Helén kom att arbeta med.

I maj 1949 lämnade Gunnar Helén Radiotjänst och fick anställning på *Stockholms-Tidningen* som kulturchef. Strax innan hade han tagit kontakt med Ivar Lo-Johansson och hört sig för om dennes intresse att hålla en serie föredrag baserade på de reportage i *Vi* som författaren publicerat under vintern och våren samma år. Gunnar Helén har förklarat att det för honom var naturligt att be Lo-Johansson göra något i radion efter artikelserien i *Vi*. Helén hade Ludvig Nordströms uppmärksammade reportageserie i gott minne och föreställde sig att Lo-Johanssons serie om åldringsvården kunde bli ett spännande programstoff.³¹

Med tanke på det läge som programpolitiken under de närmaste åren skulle befinna sig i, kom Heléns initiativ i sista stund. Som Göran Elgemyr har visat, hade radion genom sin utveckling mot en djärvare programpolitik dragit på sig en hel del kritik. Detta gällde i första hand rent partipolitiska pro-

gram och inslag, men drabbade även samhällsbevakningen i vidare mening. Balansgången mellan kraven på opartiskhet och yttrandefrihet blev besvärlig. 1950 kom så ett chefsbyte. Dåvarande radiochefen Yngve Hugo efterträddes av Elof Ehnmark, som under perioden fram till 1955 (då Olof Rydbeck tillträdde) förde en betydligt mer försiktig programpolitik än sin företrädare.³²

Lo-Johanssons föredrag kom alltså i ett läge då Radiotjänst befann sig i en brytningsperiod. Även om ingenting tyder på att man inom Radiotjänsts ledning skulle ha varit tveksam till författarens medverkan, finns all anledning att understryka Gunnar Heléns betydelse. Han hade i högsta grad banat väg för program av ett djärvare slag.

Ivar Lo-Johanssons föredrag i åldringsvårdsfrågan sändes under hösten 1949. De följdes dels av en radiodiskussion, där förutom författaren olika representanter för de sociala myndigheterna deltog, dels av ett föredrag av Ernst Bexelius, dåvarande chef för Socialstyrelsen.³³ Dessa program hade givetvis planlagts för att uppfylla kraven på opartiskhet. Intressant är att konstatera att någon representant för de äldre själva aldrig kom till tals i sammanhanget. En presentation av Matts Rying i *Röster i Radio* 1949, visar att en sådan intention fanns i de ursprungliga planerna. Matts Rying förklarade här att Ivar Lo-Johanssons föredrag, förutom diskussionen, skulle komma att följas av flera program, i vilka psykologiska och medicinska frågor med anknytning till åldrandet skulle tas upp. Dessutom skulle de gamla själva få komma till tals.³⁴ I samma nummer av *Röster i radio* gjordes en presentation av föredragen även av Manne Ginsburg, tidningens dåvarande chefredaktör. Han meddelade att programmen om ålderdomens problem var ett led i den samhällsgranskning som pågick och förklarade liksom Rying att de äldre själva skulle få yttra sig i ett stort program vid jultid.³⁵

I ljuset av det beskrivna läget inom Radiotjänst, finns det anledning förmoda att de förändringar inom programpolitiken som ägt rum kring decennieskiftet, också kom att drabba åldringsvårdsfrågans behandling. Det uppseende som Lo-Johanssons föredrag väckte, kan ha bidragit till att de programansvariga föredrog att undvika ytterligare inlägg som riskerade att blåsa under den redan hetsiga debatten.³⁶

Det skulle dröja ända till 1952, innan Ivar Lo-Johansson återkom i radion med anledning av åldringsvårdsfrågan. Då sändes den 25 maj under rubriken "Människor och meningar" ett inslag om den sakkunnigkommitté som Kungl Maj:t tillsatt samma år för att på nytt utreda åldringsvården. I programmet deltog, förutom författaren, Gunnar Sträng och Gösta Netzen.³⁷

Ivar Lo-Johanssons radioföredrag var, som tidigare påpekats, en unik insats. Förutom Ludvig Nordströms kampanj på 1930-talet hade ingen dåtida svensk författare gjort en så uppseendeväckande samhällskritisk föredragsserie i radio. Grunden till denna uppmärksamhet lades givetvis med reportagen i *Vi*, men den verkligt starka reaktionen från press och allmänhet kom först efter radioföredragen. Författarens intentioner hade knappast fått en så bred

publicitet utan Heléns initiativ och radions oöverträffade genomslagskraft som opinionsbildare.

Det är för övrigt intressant att konstatera likheten mellan Ludvig Nordströms Lort-Sverige-kampanj och Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj. Ludvig Nordström hade 1938 fått i uppdrag av Radiotjänst att undersöka bostadsförhållandena på landsbygden. I förberedelserna hade Medicinalstyrelsen deltagit genom att utföra en enkätundersökning bland 43 provinsialläkare angående bostadsförhållanden i deras respektive distrikt. Också Diakonistyrelsen i Stockholm hade skickat ut frågeblanketter till ett antal präster. Med detta som underlag gav sig Ludvig Nordström ut på sin reportageresa, som resulterade i en föredragserie om tio program i radion. Reportaget kallades ”Med Ludvig Nordström på husesyn. Föredrag med grammofonintervjuer”. Föredragen publicerades sedan i form av den smått klassiska boken *Lort-Sverige*.³⁸

Ludvig Nordströms reportage väckte, liksom Ivar Lo-Johanssons, en våldsamt uppståndelse. Kritiken blev så stark att radionämndens arbetsutskott kallades till extra sammanträde, varpå man vid nämndens ordinarie sammanträde fann det nödvändigt att diskutera principen om det lämpliga med ”propaganda” i radion. Diskussionen kom emellertid mer att handla om Nordströms sätt att skildra Lort-Sverige, än om principen att ställa sociala missförhållanden under debatt i radio. Radionämndens beslut stannade vid ett uttalande som underströk vikten av saklighet och mångsidighet när det gäller reportage av detta slag.

Programmet som sådant, det första stora sociala radioreportaget, klarade sig alltså undan att fällas i nämnden, men man reserverade sig mot Nordströms personliga engagemang och temperamentsfulla reportageteknik.³⁹

Ivar Lo-Johanssons radioföredrag om åldringsvården kom aldrig att dras inför radionämnden. Däremot skulle det första reportaget förorsaka en del diskussioner bland medlemmar i radions styrelse. Orsaken var – liksom vad gäller Ludvig Nordström – det drastiska angreppssättet och det ibland chockerande bildspråket.

Likheten mellan de båda författarnas sociala journalistik har flera gånger påtalats. Lars Furuland har i sin avhandling om statarna i litteraturen jämfört deras samhällskritik med August Strindbergs. Furuland har framhållit att ”Parallellen mellan Strindberg och dessa två främsta sociala journalister bland svenska författare är att söka i förmågan att fånga konkreta detaljer och sammanfoga dem till drabbande generaliseringar och bilder”.⁴⁰

Även Gunnar Helén kopplade i en uppsats 1950 samman de båda författarna och menade att Nordströms och Lo-Johanssons kontroversiella insatser var ”människovänligare än alla idyllpredikningar”.⁴¹

En annan beröringspunkt mellan de båda författarna är att de förklarade sig – utöver sina ageranden för rent materiell upprustning – vilja förändra en i landet rådande slapp mentalitet. Lo-Johansson ville vända den allmänt avog och eller likgiltiga inställningen till de gamla.⁴² Nordström deklarerade att

han ville undanröja vad han kallade en ”växande moralisk feighet”, en feighet som tog sig uttryck i oviljan att erkänna och ta itu med de oerhörda problem som fanns.⁴³

Nordström förklarade 1938, liksom Lo-Johansson skulle göra ett decennium senare, att hans aktion syftade till att ställa en moralfråga under debatt.⁴⁴

4. Socialpolitik under 1900-talets första decennier

För att få en bakgrund till det socialpolitiska läget i Sverige, framförallt med avseende på åldringsvården vid den tidpunkt då Ivar Lo-Johansson startade sin aktion, har jag valt att ge en kort översikt av de stora dragen i den socialpolitiska utvecklingen under den första delen av 1900-talet. Detta även för att ge en viss relief åt rådande förhållanden på landets ålderdomshem och fattigvårdsanstalter före Lo-Johanssons åldringsvårdsaktion.

Förkrigsåren

Under 1900-talets första decennier fanns i Sverige politiska grupperingar som var uppdelade i konservativa – liberala – socialistiska läger. Liberaler och socialdemokrater samverkade i flera viktiga frågor (bland annat rösträttsfrågan). Samarbetet gällde även vissa sociala reformer, men sådana var ännu mycket fåtaliga. En forskare som Leif Holgersson menar att det – trots försök till samverkan – fanns skillnader mellan liberaler och socialdemokrater i synen på socialförsäkringsreformerna. Detta tog sig uttryck i att liberalerna hade en tendens att hålla igen inför reformer som siktade på utjämnings- och fördelningspolitiska åtgärder. I stället drev de gärna på andra typer av lagstiftning inom socialvårdens olika områden, som exempelvis inom hälso- och sjukvård.¹

Den socialpolitiska diskussionen var till stor del inriktad på resonemang kring nationalekonomiska teorier. En förgrundsgestalt inom liberalismen var nationalekonomen Gustaf Cassel, som höll en serie uppmärksammade föreläsningar, vilka 1902 gavs ut under titeln *Socialpolitik*. Cassel diskuterade här liberala och socialistiska ideologier, och menade att en av huvudskillnaderna i synen på socialpolitiken var liberalismens betoning av den personliga friheten och motviljan mot reglerande lagstiftning i motsats till socialismens tendenser att offra den personliga friheten för tvångsåtgärder. Cassels tankegångar kom att influera den borgerliga opinionens inställning till olika frågor inom socialpolitiken.²

De starka borgerliga strömningarna kom naturligt nog att påverka både socialdemokratin och fackföreningsrörelsen. Fackföreningarna hade många

stora problem att kämpa med under de första decennierna, och förmådde överhuvudtaget inte ägna sig åt socialpolitiken förrän in på 1930-talet.³

Seklets första reform av betydelse för åldringarna var den lag som riksdagen antog 1913 om allmän pensionsförsäkring. Försäkringens grundbelopp var mycket blygsamt, 75 kr per år för ”skötsamma” medborgare. Förutsättningen för att pensionen skulle delas ut var att pensionären i fråga betalat vissa avgifter. Försummelse godtogs bara för den som inte klarat av inbetalningarna av andra orsaker än ”dryckenskap och lättja”.⁴ Det gick naturligtvis inte alls att klara sig på sådana belopp. Under den framväxande industrialismen måste speciellt städernas fattiga arbetare ha lidit stor nöd. Klasskillnaderna var stora och få gamla kunde räkna med någon som helst hjälp från den yngre generationen. Lönerna var alltför knappa. 1913 års lag fick därför sin främsta betydelse genom att den avsåg att omfatta alla medborgare. Detta var något nytt vad gällde dåtida normer för socialförsäkringar.⁵

Holgersson har visat att socialpolitiken under 1900-talets första decennier under inflytande av liberalismen blev en grogrund för filantropiska idéer. Ett exempel på detta var framväxten av nykterhets- och frikyrkorörelserna, vilka hade sina rötter i sådana ideologier. År 1903 bildades *Centralförbundet för socialt arbete* (CSA). Det leddes från början av ämbetsmän med liberal bakgrund och av överklasskvinnor med ideella intressen. Till exempel var dess förste ordförande, Ernst Beckman, liberal riksdagsman. Vice ordförande var Agda Montelius, som representerade Fredrika Bremerförbundet.

Redan 1904 hade 16 organisationer anslutit sig till CSA. Av organisationerna företrädde fyra välgörenheten, tre kvinnofrågor, tre nykterhetsrörelsen och två bildningsrörelsen, alltså organisationer som var socialt verksamma på olika sätt. Förbundet präglades av en socialliberal ideologi, och många ämbetsmän med borgerliga värderingar skulle även senare sitta i styrelsen. *Svenska fattigvårdsförbundet* bildades på direkt initiativ av CSA vid Sveriges första stora socialvårdskongress år 1906.⁶

Carl Gustaf Stenkula, som gjort en undersökning av åldringsvården i Lund, har påpekat att motsättningarna i synen på socialpolitiken mellan CSA och socialdemokratin framträdde redan i tidningen *Social-Demokratens* presentation av kongressen i oktober 1906.⁷ Tidningen menade att praktiskt taget samtliga 900 deltagare kom från överklassen, vilket fick till följd att konservativa resonemang präglade debatten. 1925 döptes förbundet om till *Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet* och senare till *Svenska Socialvårdsförbundet*.

Medan vissa delar av socialvården senare under 1900-talet kom att styras in mot ett solidaritetstänkande, höll CSA och fattigvårdsförbundet länge fast vid de gamla liberala-filantropiska synsätten. Dessa förbund kom också att utöva ett visst inflytande över sociallagstiftningen, åtminstone så länge de borgerliga partierna hade regeringsmakten. En av orsakerna var att det i början av 1900-talet inte fanns något motsvarande inomparlamentariskt centralt organ som i likhet med CSA kunde fungera som idégivare och samordnare.

Socialstyrelsen bildades först 1912 och ett särskilt socialdepartement inte förrän 1920. CSAs minskade inflytande efter 1920 kom delvis att uppvägas av att många av dess tongivande ledamöter fick nya befattningar inom just Socialstyrelsen och olika departement. Enligt Holgersson hade CSA därför möjlighet att länge utöva ett i svensk socialhistoria unikt utomparlamentariskt inflytande.⁸

CSA fick år 1904 anslag för att se över den svenska fattigvården och resultatet blev en utredning som starkt kom att påverka 1918 års fattigvårdslag. Bland annat föreslog kommittén bättre individuell vård av de fattiga, omfördelning av den kommunala utdebiteringen och utökade befogenheter att förhindra missbruk av vården.

Trots att en lång utredning föregick 1918 års fattigvårdslag, grep den delvis tillbaka på de tidigare fattigvårdsförordningarna från 1853 och 1871, även om exempelvis rotgång och bortauktioneringar hade avskaffats.⁹ Kommunerna fick ansvar för de olika fattigvårdsinstitutionerna (fattighus, ålderdomshem, vårdhem, försörjningshem). Fattigvårdsstyrelserna fick mandat att fungera som tillsynsmyndigheter.

1918 års lag byggde till stor del på de forna patriarkaliska traditionerna. Olika tvångsåtgärder, ordningsföreskrifter och korrigeringsregler precisades i stadgar och paragrafer. Det skulle dröja länge innan denna hårda förmyndarmentalitet med segslitna rötter i medeltiden gav vika för mer humana synsätt. Holgersson menar att lagen i och med den disciplinära inriktningen kunde karakteriseras som en interneringslag. Pensionärer som ansågs svårhanterliga och störande kunde till exempel tvångsintas på arbetshem.¹⁰

I sammanhanget kan även anföras andra prov på nedlåtenhet mot medellösa vårdtagare. Carl-Gustaf Stenkula har visat på att Medicinalstyrelsen år 1911 föreslog att liken från landets försörjningsinrättningar i städer med mer än 25.000 invånare, skulle användas i anatomiundervisningen i stället för de brukliga 'suicidalfallen'. Stenkula påpekar att attityden bakom förslaget var symptomatisk för dåtidens inställning till vårdtagarna. Fattigvårdsförbundet opponerade sig givetvis mot förslaget till en sådan lagstiftning.¹¹

Stenkula visar att man inte heller i officiella sammanhang hade någon aktning för fattigvårdens hjälpsökande. I *Statistisk årsbok* för år 1915 föstes dessa samman under rubriken "Antal fattighjon (understödstagare) åren 1810-1912". På lokal nivå var man inte stort bättre. I en del exempel visar Stenkula hur man i olika tidningsnotiser raljerade med fattiga åldringar i nedlåtande ordalag.¹²

Trots de uppenbara bristerna innebar ändå 1918 års lag en del förbättringar för den öppna fattigvården och medförde en viss standardhöjning av anstalterna.

Upprustningen blev av naturliga skäl mycket varierande, eftersom bygghuset fick anpassas till de olika kommunernas ekonomiska resurser. Ett stort antal ålderdomshem (fattighus) med relativt få platser (omkring 20) byggdes i de mindre kommunerna, medan storstäderna och de större lands-

ortskommunerna ibland uppförde jättelika anstalter. Vårdtagarna var strängt hållna och omgärdade av restriktiva bestämmelser. Ända fram till 1945 var personer som tagits omhand för varaktig vård fråntagna sina rösträtter.

Stenkula pekar vidare på att exempelvis fattigvårdsstyrelsen i Lund var ytterst njugg i sin attityd till de hjälpbehövande. Den kunde utöva rent förmynderi. Exempel på detta var att ensamstående män i de flesta fall nekades hemunderstöd och i stället tvingades in på fattigvårdsinrättning. Stenkula menar att sådana ageranden inte var specifika för just Lund, utan att fattigvården där speglade situationen över hela landet.¹³ Då en ny fattigvårdsinrättning uppfördes i Lund 1907 blev förhållandena en aning bättre, men både inre och yttre miljö var fortfarande bedrövliga:

Även om den nya inrättningen på sin tid innebar ett stort framsteg så gör den på nutida iakttagare ett trist intryck. Till detta bidrar särskilt den från omvärlden isolerade tillvaron för vårdtagarna, den militära disciplinen, det heterogena klientelet, de alltför stora sovsalarna, det hänsynslösa utnyttjandet av personal och vårdtagare och sist men inte minst den rådande förmyndarmentaliteten.¹⁴

Stenkulas beskrivning från seklets första decennium kan vara bra att hålla i minnet när vi möter Ivar Lo-Johanssons skildringar från det sena 1940-talets åldringsvård i Sverige.

Den stora depressionen nådde Sverige på sensommaren 1930. Arbetslösheten ökade katastrofalt. Vid slutet av 1931 var antalet hjälpsökande arbetslösa 88.761 för att vid slutet av 1932 ha ökat till 161.155.¹⁵ På hösten samma år hade en socialdemokratisk regering ledd av Per Albin Hansson avlöst den tidigare frisinnade ministären Ekman. Socialminister blev Gustav Möller. Nu inleddes en ny era i svensk politik.¹⁶ Målet var en expansionistisk politik utifrån Keynes ekonomiska teorier och makarna Myrdals tankegångar om en radikal omfördelning av inkomsterna. Myrdals propagerade även för en ”profylaktisk socialpolitik, närmast styrd av syftet att stegra folkmaterialiets kvalitet”.¹⁷ Men den viktigaste uppgiften var att bekämpa arbetslösheten. Lösningen blev en aktiv konjunkturpolitik baserad på planhushållning. Staten fick en ny roll när det gällde att direkt styra och reglera ekonomin och Ernst Wigforss blev den som främst utformade den framtida penningpolitiken.¹⁸ Försök till nya grepp på socialvården togs under 1930-talet med sikte på att integrera fattigvård, barnavård och alkoholistvård så att en övergripande lagstiftning skulle kunna täcka samtliga dessa områden. Men detta lyckades inte. Kommunerna, som var för många och för små, hade fortfarande stora svårigheter att klara vårdfrågorna. År 1930 fanns i landet över 1.000 kommuner med färre än 1.000 invånare, och någon samordning klarade man inte av, trots förslag om att införa kommunförbund.¹⁹ De fackliga aktiviteterna var främst inriktade på socialförsäkringar för egna medlemmar, exem-

pelvis i form av försäkringar och kassor mot arbetslöshet och olycksfall. Medlemmarnas individuella arbetsprestationer blev normgivande för ersättningsarnas storlek. Administrationen skedde lokalt och var baserad på solidaritetsprincipen. Någon debatt om understödstaranda förkom därför inte i dessa sammanhang. Genom de ideologiska överväganden som bar upp solidaritetsprincipen, utvecklades ett normsystem olikt det som styrde exempelvis vissa delar av de sociala myndigheterna.²⁰

Den tidigare nedlåtande attityden till vårdtagarna levde alltså kvar inom många läger. Den ekonomiska krisen snarast skärpte kontrollen och inriktningen på allmänpreventiva åtgärder. *Svensk Fattigvårds- och Barnavårds Tidning* klagade 1932 på att kommunerna alltför urskillningslöst tog sig an högljudda och krävande ”lättingar” i stället för att ägna sig åt ”den verkliga, gripande nöden”. Tidningen hoppades att ”denna oförnuftiga premiering av dagdrivare och parasiter stoppas.”²¹ En utredning lämnades 1934 till regeringen med titeln ”Det sociala hjälpklientelet”. Utredaren kom via en rasbiologisk analys fram till att en stor del av fattigdomens orsaker kunde hänföras till ärftliga faktorer, och föreslog sterilisering som en metod att på sikt reducera antalet hjälpsökande. Man får utgå från att sådana exempel på människoförakt var undantagsföreteelser, men de säger ändå en del om den mentalitet som fanns på sina håll. En opposition uppstod också. Bland andra ansåg tidningen *Arbetaren* att utredningen var ett uttryck för en fascistisk inställning hos vissa styrande byråkrater.²²

Den sociala reform som främst kom att beröra de äldre var en ändring av 1913 års pensionsförsäkring (senare kallad folkpension) så att maximalt belopp 1935 blev 320 kronor per år, mot tidigare 225. Höjningen var tänkt att ge en minimistandard, men räckte på långt när inte till. Från och med 1938 blev tilläggs pensionerna dyrortsgrupperade efter en livlig valdebatt. Trots att pensionerna under kriget successivt ökade genom olika tillägg var ännu 1947 ungefär en tredjedel av pensionärerna beroende av någon form av stöd från fattigvården.²³

Krigs- och efterkrigsåren

Krigsåren förde med sig en stagnation av reformarbetet både inom socialpolitiken och inom vissa andra politiska områden. Även om svårigheterna med den inhemska försörjningen var betydligt mindre nu än under det första världskriget, menar exempelvis Kurt Samuelsson att samhället i stort återhämtade sig först på 1950-talet.²⁴

Socialdemokraternas välkända reformprogram inleddes efter kriget och omfattade 27 olika åtgärdsförslag med motiveringar. De viktigaste målen var full sysselsättning, höjd levnadsstandard, rättvisare fördelning och strävan mot större effektivitet och ökad demokrati. Ett instrument blev den solidariska lönepolitiken, som framför allt skulle ge låglönegrupper bättre möjlighe-

ter till höjd levnadsstandard. Bilden av fattigsverige skulle tona bort och ersättas av ett folkhem på väg mot ny ekonomisk tillväxt och större välfärd. Man var så sakta på väg att skapa den svenska modellen.²⁵ Den ekonomiska politikens sikte på tillväxt var en förutsättning även för ett slagkraftigt socialpolitiskt reformarbete. Gustav Möller och Ernst Wigforss framhöll att fattigdom i grunden inte kunde bekämpas med annat än reella produktionsökningar. Framväxten av det nya samhället skulle enligt socialdemokraterna vila på förnyad ideologisk grund. Som forskaren Leif Lewin visat hade det marxistiska teoribygget raserats i början av 1930-talet. I stället för de tidigare teorierna fastställde Wigforss och andra ledande socialdemokrater de värderingar enligt vilket det nya folkhemmet skulle byggas. Ett fundamentalt begrepp utgjorde vad som kan kallas det socialistiska frihetsbegreppet, vilket innebar att samhället borde förändras på ett sätt som gjorde det möjligt för medborgarna att känna frihet. Utifrån denna ideologiska målsättning skulle det socialdemokratiska programmet genomföras. För att skilja det socialistiska frihetsbegreppet från liberalismen hävdade socialdemokraterna att de strukturförändringar i samhället som krävdes för att frihetsidealen skulle kunna förverkligas, måste uppnås genom statlig styrning. Detta innebar enligt socialdemokraterna bland annat att det reformarbete som förestod inom olika samhällssektorer, skulle ge medborgarna frihet från ekonomisk misär och främja jämlikhet. Målet var en jämlik frihet för alla, vilket betydde att staten, för att uppnå detta mål, måste genomföra avsedda strukturförändringar med tvång. För att stärka ekonomin och åtgärda sociala missförhållanden måste staten utöva sin makt.²⁶

Vid sidan av debatten om den jämlika friheten för alla, syftande till social utjämning, poängterades även den personliga friheten. Ernst Wigforss förde i en artikel 1946 ett resonemang kring frihetsbegreppets tolkning ur olika politiska falangers aspekter. Han menade att frihetsdiskussionen sedan länge främst styrts av en oenighet om utformningen av samhällets ekonomiska strukturer. Men det fanns ett "frihetsfält" där socialisters och borgares värderingar kunde mötas:

Att få ha ett privatliv, som ingen objuden får blanda sig i, att ha frihet att ordna sina personliga förhållanden som man själv finner bäst, både i materiellt och andligt hänseende, är så naturliga mänskliga önskemål, att någon tvist om dessa friheters innebörd knappast behöver förekomma.²⁷

Ivar Lo-Johansson skulle under sin resa bland svenska ålderdomshem komma att upptäcka att dessas innevånare levde i yttersta ofrihet. Teoretisk ideologi och praktisk verklighet visade sig vara vitt skilda fenomen.

Välfärd – men inte för alla

En viktig komponent i den svenska modellen var alltså det omfattande välfärdsbygge som kulminerade under efterkrigstiden. De sociala reformer som följde på varandra under 1940-, 50- och 60-talen utgjordes av i flera omgångar höjda folkpensioner, höjda allmänna barnbidrag (även dessa i flera omgångar) utökad lagstadgad semester, obligatorisk sjukförsäkring, utbyggnad av ett avgiftsfritt skol- och universitetssystem, subventionerat bostadsbyggande samt på 1960-talet införande av en speciell tilläggspension (ATP). Dessa reformer, som (med undantag av ATP-reformen) till största delarna genomfördes i en anda av samförstånd och kompromissvilja över partigränserna, resulterade i att Sverige under 1960-talet kom att betraktas som världens mest framstående välfärdsstat.²⁸

Grunden hade på flera sätt lagts av Gustav Möller. Bo Rothstein har analyserat Möllers politiska viljeinriktning och sammanfattat den i tre väsentliga punkter. För det första hade Möllers ambition varit att verka för social rättvisa, vilket inte enbart visats genom hans sätt att argumentera utan även genom de ibland hårda strider han tvingats ta med olika finansministrar. För det andra hade Möller strävat efter att bygga en reformpolitik som via strategiskt utformade allianser med olika intressenter, inkluderande de politiska motståndarna, skulle borga för ett brett väljarstöd. För det tredje var han mån om att socialpolitiken skulle preciseras i termer av klart utformade medborgerliga rättigheter, i syfte att eliminera den gamla fattigvårdsandan.²⁹

Men i den accelererande välfärdsprocessen med alltmer utbyggda trygghetssystem, kom den del av socialpolitiken som borde ha resulterat i förbättrade fysiska och psykiska villkor för personer som var beroende av fattigvården/åldringsvården, trots sådana ambitioner att i hög grad släpa efter. På 1940-talet och långt in på 1950-talet levde den inrotade motviljan mot fattigstuga och institutionsvård kvar. Gunilla Kjellman har i en översiktlig etnologisk studie av åldringsvård och institutionsväsande i Sverige förklarat:

Alla de många exemplen på en ännu på 1940-talet levande folktradition, som vittnar om avsky för denna miljö, kan tolkas som en rest av de besuttnas aktiva åldringspolitik, där fattigstugan utgjorde ett slagträ i deras kamp för att hålla sig kvar i den klass, där de hade sin sociala hemorts rätt.

För de flesta åldringarna i fattigstugan har förmodligen den mänskliga kategoriblandningen i första hand förefallit dem oroväckande och väsensskild från deras tidigare miljö. Mänskliga sjukdomar och handikapp var de förvisso vana vid, men knappast det systematiskt genomförda sammanfösandet av sådana personer i samma utrymme. De fattigas ofta omvittnade negativa attityd till fattigstugan bottnar troligen i detta sakförhållande.³⁰

Kjellman menar att eftersom fattigstugans miljö var helt annorlunda än den invanda, så löstes gränserna upp mellan ”rent och orent, normalt och onormalt, t ex hora, åldring och sinnesslö.”³¹ Detta kaotiska förhållande luckrade upp känslan av egen identitet och personlig status. I vårdsituationen var den

fattige inte längre att betrakta som en fullvärdig samhällsmedlem. Kjellman anser ändå att det inte var fattigvårdens rent materiella miljö som avskräckte i första hand. Psykologiska faktorer låg snarare bakom den djupa aversionen.³² Industrialiseringen hade medfört att mer än hälften av landets befolkning levde och arbetade i städer och tätorter. Befolkningsmängden ökade på grund av att mortaliteten var lägre än nativiteten, vilket betydde att andelen äldre av hela befolkningen stadigt steg. År 1948 fanns det i landet 693.225 personer över 65 år och 1959 var motsvarande antal 851.769, en ökning med 158.544 personer eller närmare 23 %.³³ Denna åldersexpansion fortsatte därefter i rask takt. Utvecklingen, redan på 1950-talet, visade nödvändigheten av att åldringsvårdsfrågorna fördes upp på den socialpolitiska dagordningen.³⁴

Trots den beskrivna situationen var alltså socialvårdspolitiken efter krigsslutet nästan inte alls fokuserad på åldringsvården. Ett exempel på detta var den festskrift som 1944 utgavs med anledning av Gustav Möllers 60-årsdag. Festskriften kan ses som en sammanfattning av de inom socialpolitiken prioriterade reformområdena. Här behandlas bland annat frågor kring arbets- och bostadsmarknaden, hälso- och sjukvård, socialförsäkringar och barnfamiljer. Åldringsvården nämns knappast.³⁵

År 1950 fanns det 1.385 ålderdomshem med 38.494 platser (avser den 15 maj).³⁶ Hemmen var ofta vanskötta och nedslitna; dessutom trista både till exteriör och interiör. De var av mycket olika karaktär, eftersom äldre fattigvårdsinrättningar fanns kvar vid sidan av nyare regementslika stenbyggnader. Namnet ålderdomshem hade funnits sedan 1896, men under 1900-talets början fanns cirka tjugo andra benämningar, som arbetshus, fattiggård, fattighem, fattighus, fattigstuga och fattigvårdsanstalt. Med 1918 års fattigvårdslag stipulerades att varje kommun skulle hålla ett ålderdomshem och en viss likformighet skulle garanteras via statliga inspektioner.³⁷ Klientelet var i högsta grad heterogent, bestående av föräldralösa och handikappade personer och av vad som då benämndes lösdrivare, mentalsjuka, vagabonder och kroniskt sjuka. De senare utgjorde ett speciellt svårt problem, eftersom personalen inte hade kompetens att sköta dem. Detta betydde att de sinnessjuka blev förvarade snarare än omskötta. Naturligt nog kom deras närvaro att bidra till en orolig, för att inte säga uppsplitande tillvaro för övriga, vad som kallades mer normalt åldrande personer.³⁸

Socialvårdskommittén och 1946 års betänkande

Svårigheterna att få till stånd en samordnad socialpolitik samt att man vid 1937 års riksdag väckt en rad motioner rörande sociallagstiftningen, resulterade i att socialministern tillsatte en utredningskommitté. Den etablerades i början av 1938 under ordförande av den socialdemokratiska landshövdingen Bernhard Eriksson och fick namnet socialvårdskommittén. Bland ledamöterna fanns representanter från de fyra största partierna. Kommittén avgav flera

betänkanden som kom att utgöra grunden för olika socialpolitiska åtgärder. En av kommitténs uppgifter var att revidera fattigvårdslagstiftningen. Redan under etableringsåret fick kommittén i uppdrag att se över 1918 års fattigvårdsstadga. Direktiven var diffusa och man riktade till en början inte in sig på just åldringsvården som ett speciellt och avgränsat socialt problemområde. Kommittén avgav 18 tryckta betänkanden i SOU-serien mellan åren 1940 och 1951.³⁹

Några av de problem, som kommittén måste ta sig an, var att fastställa huvudmannaskapet för socialvårdens olika områden och att lösa frågan om hur socialhjälpens fortsättningsvis skulle finansieras. Kommitténs förslag blev att kommunerna skulle behålla huvudmannaskapet för socialhjälpens. I betänkandet stipuleras att fattigvården sorterades under vad som kallades fattigvårdssamhällen, vilka i regel utgjordes av socknar på landet eller i städer/köpingar med egna kommunalförvaltningar. Antalet fattigvårdssamhällen var år 1940 2.515 av vilka 2.398 fanns på landsbygden och 117 i städerna. I varje fattigvårdssamhälle skulle finnas en fattigvårdsstyrelse med ansvar för alla angelägenheter knutna till fattigvården.⁴⁰ En annan viktig fråga, som togs upp i en speciell utredning, rörde de äldres bostadsförhållanden. De sakkunnigas förslag (SOU, 1938:40) föranledde en del diskussioner, men man lyckades till slut ena sig och sedan 1939 utgick statsbidrag till pensionärshemmen.⁴¹

År 1946 antogs på socialvårdskommitténs förslag en lag om allmän folkpension som skulle träda i kraft den 1 januari 1948. Alla skulle ha rätt till pension, oavsett egen inkomst, och med belopp som var lika för alla: lägst 1.000 kr per år för ensamstående och 1.600 per år för äkta makar.⁴² Dessa siffror kan jämföras med en industriarbetares årslön, som år 1947 genomsnittligt uppgick till 5.374 kr.⁴³ I bästa fall kunde pensionärerna med nöd och näppe klara sig på den summa de fick. Samma år framlade kommittén så ett slutbetänkande om hur åldringsvården skulle organiseras. Förslaget kallades *Utredning och förslag angående ålderdomshem m.m.* (SOU, 1946:52). I en proposition framlagd av socialminister Gustav Möller 1947, drogs på basis av betänkandet riktlinjerna upp för den framtida åldringsvården.⁴⁴ För betänkandets slutliga utarbetande hade i första hand generaldirektör Karl J. Höjer ansvaret. I kommittén ingick även redaktör Lennart Hartmann, generaldirektör Ernst Bexelius och fattigvårdsdirektör Otto Wangson. Jag lyfter fram dessa namn särskilt, eftersom samtliga nämnda personer skulle komma att ta aktiv del i den stundtals mycket hetsiga debatt som följde på Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj. Dessa personer var tongivande inom socialvården, både i Socialstyrelsen och i socialvårdsförbundet och man kan hålla med Edebalk när han benämner dem "socialvårdsetablissemangen" och menar att de var "ideologiföreträdare" eller "ideologiproducenter".⁴⁵ Ett av skälen till att ålderdomshemmen nu specialbehandlades, var att utbyggnaden av övriga vårdformer var beroende av vilka riktlinjer som drogs upp för hemmen. Att bygga ut vårdformerna för hela det klientel av sinnessjuka,

kroniskt sjuka och övriga som inte hörde hemma bland gruppen normalt åldrande, skulle ta lång tid. Därför var det viktigt att snarast fastställa behövliga reformer för ålderdomshemmen.⁴⁶ I de allmänna synpunkter som inleder betänkandet understryker kommittén att det utanför det klientel som behöver sjukhusvård, finns en betydande grupp åldringar som behöver tillsyn. Till denna grupp hänförs även en del förtidsinvalider. Det är för dessa två grupper, som kommittén anser sig ha mandat att föreslå framtida vårdformer. Kommittén skriver därefter i en kritisk passus att en socialpolitik, som enbart ser som sin uppgift att utdela folkpensioner, men i övrigt inte möjliggör vård för dem som så behöver, inte svarar upp mot humanitära krav. Kommittén föreslog att ålderdomshemmen inte längre skulle lyda under fattigvårdslagen och att kommunerna skulle ha huvudmannskapet för dem. Fattigvårdsanstalterna skulle därigenom förvandlas till inackorderingshem för normalt åldrande personer. Man konstaterade även att ålderdomshem som egentligen var avsedda för normalt åldrande, även hyste annat klientel, bland annat personer i behov av vård på sinnessjukanstalter. Klientelblandningen tas upp i ett särskilt avsnitt, där det anges att antalet sinnessjuka på anstalterna varierade kraftigt, från en grupp anstalter som inte hade några sinnessjuka alls till andra som hade 30 eller till och med 50 procent sinnessjuka. Kommittén tog även upp frågan om ålderdomshemmens standard och föreslog en upprustning av hemmen, där hälften av rummen skulle vara enkelrum. Till pensionärshemmen var kommittén delvis kritisk. Den ansåg att antalet åldrande personer som i första hand ville få platser på pensionärshem skulle ha minskat, om ålderdomshemmen på det nu föreslagna sättet, dels varit befriade från klientelblandning, dels kunnat erbjuda enkelrum. Det var alltså viktigt att ålderdomshemmen rustades upp till en standard jämförbar med pensionärshemmens. Kommittén framhöll – utan egentliga belägg – att de gamlas önskemål om att ha egna hushåll hade överskattats.⁴⁷

Under 1940-talet fanns alltså två former av boende för äldre. Ålderdomshem och fattigstugor var underställda fattigvårdsnämnder medan pensionärshemmen sorterade under kommunala fristående styrelser. Pensionärsorganisationerna propagerade – i varje fall i mitten av 1940-talet – för utbyggnaden av pensionärsbostäder. Sådana bostäder var jämförbara med vanliga hyreslägenheter där ensamstående eller gifta pensionärer kunde inrätta sig på samma sätt som andra hyresgäster. Men kommunerna fick pensionärsbostadsbidrag enbart till lägenheter i speciella, för enbart pensionärer avsedda hus. Mot slutet av decenniet blev myndigheterna mer tveksamma och menade att pensionärerna på detta sätt riskerade att bli en segregerad grupp i samhället. I stället förordades byggandet av pensionärslägenheter i vanliga bostadsområden. Från år 1950 inrättades möjligheter för kommunerna att få bidrag även till lägenheter i vanliga hyreshus.⁴⁸

Det fanns alltså flera skäl till att de befintliga ålderdomshemmen rustades upp och att det byggdes fler hem med högre standard än tidigare. En beräkning av kostnader för både om- och nybyggnad av ålderdomshemmen gjor-

des 1947 av Ali Berggren, statens fattigvårdsinspektör och tillika byråchef vid Socialstyrelsen sedan 1941. Beräkningen som utgick från antalet platser på ålderdomshem 1938, vilket var 34.000, byggde på två antaganden: dels en undre kostnadsgräns på 200 miljoner kronor, dels ett övre kostnadstak på det dubbla, det vill säga 400 miljoner kronor. Den undre gränsen var baserad på en kalkyl omfattande nybyggnad för 170 miljoner (omfattande 17.000 platser) plus en ombyggnad för 30 miljoner kronor. Den övre gränsen utgick från antagandet att en procent av landets totala befolkning skulle behöva vårdplatser, totalt 69.000, vilket innebar nyinrättande av 40.000 vårdplatser.⁴⁹ Med tanke på att det förevarande anslaget till ålderdomshemmen var cirka tre miljoner kronor, var dessa summor i det närmaste ofattbart höga. Bostadsbygget var dessutom strängt reglerat. De bidrag till byggandet av ålderdomshem eller pensionärsbostäder som kommunerna kunde få, togs ur en så kallad rikskvot. Medan kvoten alltså var tre miljoner för byggande av ålderdomshem, hade kommunerna tjugo miljoner till förfogande för byggande av pensionärsbostäder. Detta särskilda statsbidrag hade utgått till kommunerna sedan 1939 vilket betydde att man kunnat förse en hel del pensionärer med lägenheter. Fram till år 1957 hade ca 30.000 pensionärsbostäder byggts, vilket betydde att bostadsfrågan ordnats för ca 50.000 äldre. För kommunerna var det givetvis mest attraktivt att bygga dessa pensionärsbostäder.⁵⁰

Socialministerns proposition

För socialminister Gustav Möller måste situationen teta sig minst sagt besvärlig. Han ställde sig emellertid i stort bakom socialvårdskommitténs förslag.⁵¹ Möjligen berodde detta på att remissinstanserna, som bestått av länsstyrelser, fattigvårdskonsulenter, kommuner, kommunförbundet, landstingsförbundet och vissa statliga instanser, stött förslaget.⁵² Möller underströk vikten av att få bort anstaltsprägel på hemmen och understödde målet att inrätta enkelrum. Frågan om statsbidrag behandlades begripligt nog med stor försiktighet. Visserligen var det enligt socialministern rimligt att bidrag skulle utgå för om- och tillbyggnader, men konstruktionen och storleken av dessa belopp ville han inte ta något beslut om. Dessa frågor måste utredas ytterligare, eftersom de ekonomiska konsekvenserna ännu inte var klarlagda:

Av vad jag tidigare anfört torde ha framgått, att det för närvarande ej låter sig göra att närmare söka fixera den tidpunkt, då den föreslagna reformeringen av ålderdomshemsvården kan beräknas vara till fullo genomförd. Med hänsyn till storleksordningen av den utbyggnad av vissa sjukvårdsgrenar m.m. som måste föregå reformen synes den av socialvårdskommittén beräknade tiden vara för knappt tilltagen. Antagandet av en särskild lag om ålderdomshem nu skulle därför närmast hava principiell betydelse.⁵³

Propositionen godtog av riksdagen. Någon principdiskussion om åldringsvården förekom inte där.⁵⁴

Anders Åman har i en undersökning om den offentliga vården, analyserat socialdemokraternas inställning till vårdinstitutionerna:

De mål som förverkligades när socialdemokratin kom till makten hade länge stått på deras program. En motsvarande ideologisk beredskap för att ta itu med t ex sinnessjukvården fanns däremot inte. Det var en tradition ända sedan partiets första tid att uppfatta vårdinstitutionerna som ett karaktäristikum för det gamla samhället, ett nödvändigt ont som det i ett nytt och bättre samhälle inte skulle finnas något större behov av.⁵⁵

Åman menar att detta förhållande var ett av skälen till Gustav Möllers ovilja mot en radikal utbyggnad av ålderdomshemmen. Hans Mattsson som genomfört en undersökning av svensk socialvård, är mer kritisk mot de ledande socialdemokratiska politikerna. Han menar att arbetarrörelsen, trots sina alltmer befästa positioner, inte alls förmådde påverka rådande värderingar hos vårdens företrädare. Mattsson anser att exempelvis de traditionella uppfattningarna om de fattigas mindervärdighet, snarare förstärktes än minimerades under krigs- och efterkrigstiden. Den politiska retoriken gav visserligen uttryck för en viss välvilja ”men den stannade oftast där – på armslängds avstånd från verkligheten.”⁵⁶

Ett förverkligande av 1947 års betänkande stötte, som vi sett, på stora problem. En om- och nybyggnad av ålderdomshemmen skulle uppgå till efter dåvarande förhållanden gigantiska belopp, något som samhällsekonomin efter kriget inte var stark nog att klara. Gustav Möller framhöll i ett inledningsanförande vid Svenska socialvårdförbundets kongress 1949, att det var ”uteslutet” att genomföra det omfattande byggnadsprogrammet.⁵⁷

En av orsakerna till att man från socialvårdshåll ändå höll fast vid just ålderdomshem som den dominerande vårdformen, var kommunernas önskemål om utökade statsbidrag till utbyggnader och reparationer. Enligt Per Nyström, dåvarande statssekreterare i Socialdepartementet (1945–1950), var Gustav Möller utsatt för ett hårt politiskt tryck från kommunerna att skaffa fram nödvändiga ekonomiska resurser. Socialministern och hans statssekreterare hade 1947 och 1948 fått en del uppslag när de studerade åldringsvård i England, och Möller var personligen inne på tanken att föra en åldringsvårdspolitik som via hjälp och stöd i olika former gjorde det möjligt för de gamla att klara sig själva så länge som möjligt. Efter englandsvistelsen hade Nyström hållit ett föredrag för socialarbetare i Stockholm, där han fört fram idéer om alternativa vårdformer, bland annat hjälp i hemmen. Men han hade då mött ett kompakt motstånd från åhörarna.

Nyström framhöll även att socialpolitiken efter andra världskriget i huvudsak influerats dels av solidaritetsprincipen, dels av programmet i den så kallade Beveridgeplanen. I England var politikern och nationalekonomen

William Beveridge åren 1941–1942 ordförande i en kommitté som hade till uppgift att planera den framtida socialvården. Huvudtanken var att införa olika obligatoriska avgiftsbelagda försäkringar, vilka skulle utgöra ett slags socialt grundskydd. Dessa försäkringar skulle administreras av staten. På initiativ av Gustav Möller översattes Beveridgeplanen och publicerades i Sverige 1943. Den debatterades livligt inom socialvården där den hade både kritiker och förespråkare.⁵⁸ Edebalk har påpekat att 1947 års riktlinjer, trots avsaknaden av preciseringar och tidpunkter för genomförande ändå kan ses som en höjning av de socialpolitiska ambitionerna och gör följande analys:

Strängt taget innebar riktlinjerna ett fullföljande av den process som inletts med 1918 års fattigvårdslag med två mellankommande socialpolitiska beslut: folkpensionerna så att ”understödstagarna” försvann och pensionärshemmen, som angav kraven på den materiella standarden. Riktlinjerna återspeglar, liksom mycket av 1940-talets socialpolitiska debatt, situationen i det gamla ”Fattigsverige”. Där fanns hemmafruar, hemmadöttrar, pigor och hembiträden som kunde hjälpa de gamla hemma. De som saknade denna informella hjälp fick vända sig till ålderdomshemmet.⁵⁹

Summering

Som framgått – och som avhandlingen kommer att visa – fanns ännu på 1940-talet mycket kvar av äldre tiders tänkesätt och agerande. Vid sidan om diskussioner om ekonomi och reformarbete, och trots talet om frihet för alla, fördes länge egentligen ingen politisk debatt om de äldres individuella behov eller åldrandets psykologi, alltså viktiga faktorer att ha med i planeringen för en bättre vård generellt. Även om man i 1946 års betänkande kan skönja en viss viljeinriktning mot mer humana vårdformer, rör sig förslagen och resonemangen i stort runt de rent praktiska problemen. Trots att socialpolitiken kom alltmer i fokus hade man från statsmakternas sida svårt att ge klara och handlingskraftiga direktiv. Ett samlat grepp som skulle ha resulterat i en radikalt förbättrad vårdssituation saknades helt, och kom egentligen inte till stånd förrän långt in på 1950-talet eller senare, beroende på vilka krav man ställer. De förändrade tankegångar som långsamt började få insteg i socialvården, baserades främst på nya synsätt vad gällde den ekonomiska politiken. Den gamla åsikten att fattigdom och behov av hjälp och understöd, berodde på lättja och missbruk eller på ärftliga och konstitutionella faktorer, började så småningom ge vika för åsikten att orsakerna till hjälpbehoven snarast fanns att söka i bristen på fördelningspolitiska åtgärder inom socialvården. Detta nya synsätt tog sig uttryck främst i höjning av pensionerna. Det skulle starka krafter till för att få igång en mer djupgående attitydförändring, som tillerkände de äldre rätten till bevarad personlig integritet och värdighet i vårdssituationen.

5. Åldringsvårdskampanjens inledning

Förhistoria

Pensionärsrörelsen och John Björnheden

Den första organiserade pensionärsrörelsen i Sverige bildades i september 1939 i Göteborg under namnet Sveriges folkpensionärens riksförbund (SPF).¹ I november 1942 grundades en till socialdemokratin politiskt knuten organisation, som först hette Sveriges folkpensionärens riksorganisation men senare döptes om till Pensionärernas riksorganisation (PRO).

PRO som också bildats i Göteborg och som naturligt nog understödde regeringens pensionärspolitik, fick snart sitt kansli i Malmö, som var Gustav Möllers hemstad. Riksorganisationen var störst med 70.000 medlemmar 1949, medan riksförbundet bara hade ett par tusen medlemmar vid samma tidpunkt. Båda representerade tillsammans inte mer än cirka 10 procent av alla pensionärer. Organisationerna utgav var sin tidning: riksförbundet *Pensionären* och riksorganisationen *Folkpensionären*.²

Redaktör för tidningen *Pensionären* var under 1940-talet (och en bit in på 1950-talet) en stridbar äldre göteborgare vid namn John Björnheden. Han ledde då också riksförbundet och förde genom åren en intensiv kamp mot regeringen och olika lokala myndigheters socialpolitik, främst den som omfattade pensionärernas ekonomiska villkor. Björnheden hade sedan 1938 arbetat för att etablera en stark folkpensionärsrörelse. Hans främsta krav på statsmakterna var att samma pension som utgick till arbetare inom stat och kommun även skulle komma övriga folkpensionärer till del. Han menade att alla hade gjort likvärdiga insatser för folkhemmet Sverige. När han själv blev folkpensionär vid 64 års ålder var han med och bildade SPF. 1941 blev han redaktör för förbundets tidning. SPF bildades bland annat som protest mot att statens myndigheter hade dragit ned på tidigare utdelat understöd till pensionärerna.

Folkpensionären visade exempelvis i en undersökning att folkpensionerna var så låga att de inte ens räckte till mat åt de äldre.

Riksförbundet som från början övervägande hade medlemmar med vänstersympatier avvisades 1940 av tongivande socialdemokrater. Förbundet samverkade då främst med syndikalistförbundet, men vände sig även till enskilda personer.³

För att få stöd för sina krav och för att få debattinlägg och noveller av dåtida författare tog Björnheden kontakt med bland andra Jan Fridegård, Gustav Hedenvind-Eriksson, Gustaf Hellström, Sigurd Hoel, Eyvind Johnson, Josef Kellgren, Ivar Lo-Johansson, Harry och Moa Martinson, Vilhelm Moberg och Ludvig Nordström. Den sistnämnde kontaktade han redan 1941 för att försöka få honom att ta sig an frågan om pensionärernas villkor, men fick ett nekande svar. Författaren var vid denna tid mycket sjuk och avled året därpå.⁴

Enligt David Gaunt hade Björnheden hoppats på att Nordström skulle skriva en bok om pensionärerna. SPFs medlemmar hade till och med samlat in en del material, bland annat dokumentation av vissa bokförda levnadsomkostnader för pensionärer. Den tilltänkta boken hade fått arbetsnamnet *Hunger-Sverige*.⁵

1942 tog Björnheden kontakt med Moa Martinson och bad henne att medverka i tidningen. I ett svarsbrev uttalade hon sig vänligt om *Pensionären* men uttryckte vissa förbehåll:

Det är utmärkta artiklar men de flesta går nog trots all upplysning, över de gamlas horisont.

De kulturella och organisationsvana gamla är döda. De som nu lever är vana att lita på en ledare och en regering.

Regeringen eller rättare socialdemokratin ser naturligtvis med ovilja Eder tidning. De tar den som kritik.⁶

Trots tveksamheten sände Moa Martinson en artikel med namnet ”Ättestupan”, vilken trycktes i *Pensionären* 1942. Björnheden begick misstaget att infoga en egen kommentar i artikeln, något som starkt upprörde författarinnan. I ett brev till Björnheden i november 1943 uttryckte hon sin förtrytelse:

Det sitter inte lathundar och uslingar i våra ålderdomshem. Att vården brister i dessa hem vet man. Men var brister det inte någonstans. Men sänder artiklar till tidningar där redaktören skjuter in egna repliker i min artikel det gör jag inte.⁷

Därmed var korrespondensen med Björnheden avslutad. Under 1942 tog Björnheden även kontakt med Ivar Lo-Johansson med önskemål om att han skulle medverka i *Pensionären*. I ett svarsbrev i augusti 1942 tackade Lo-Johansson för brev och tidning, men avböjde att medverka eftersom han ansåg sig alltför okunnig i ämnet.⁸

Nästa författare som blev föremål för Björnhedens uppvaktning var Vilhelm Moberg. Med denne hade Björnheden en mer sammanhängande korrespondens under 1943, beroende på att Moberg engagerat sig i folkpensionsfrågan och stöttat förbundets kritik av regeringens ovilja att förbättra villkoren för pensionärerna. I ett brev till Björnheden i september 1943 kommenterade han vissa angrepp från *Afton-Tidningen* med anledning av

hans åsikter om regeringspolitiken. I november skrev Moberg att *Afton-Tidningen* satt igång en förföljelsekampanj och att han med sin polemik förmodligen gjorde SPF mer skada än nytta. Han lovade i ett senare brev ändå att återkomma i pressen på något sätt för att polemisera mot socialdemokraternas uppenbara ovilja att reformera åldringsvården. Tydligt hade Björnheden även framöver vissa kontakter med Moberg eftersom denne enligt ett brev daterat den 22 januari 1951 skickade ett bidrag på 100 kronor för prenumeration på tidningen, därför att han ansåg att den ”för en nyttig kamp.”⁹ Björnheden hade, trots avslaget från Ivar Lo-Johansson, inte givit upp hoppet om att få denne att ta sig an de äldres sak. Björnheden ville bland annat att Lo-Johansson skulle förverkliga den idé som gick om intet med Ludvig Nordströms bortgång.¹⁰ Lo-Johansson stretade emot. I en inlägga med titeln ”Fattigdomens fina märken” publicerad i *Pensionärens* decembernummer 1944 uttryckte han sin skepsis inför att skriva om de gamla:

En roman om fattiga gamla i 1944 års Sverige skulle den litterära publiken inte tro på. Den ville se ädla åldringar med fromma skägg, i planschvackra röda stugor, med psalmboken på bordet. Istället skulle man få se folk som står tiggeriet ytterst nära, med fattigvårdens formulär på bordet, mjuka i ryggen efter allt bockande för samhällsinstitutionerna.¹¹

Trots Lo-Johanssons ovilja att engagera sig fortsatte korrespondensen mellan den gamle redaktören och författaren. Björnheden envisades och Lo-Johansson verkade att ge med sig något vartefter. År 1946 skrev han till Björnheden och berömde honom för hans vitalitet och kraftfulla agerande. Men pensionärernas förhållanden ville han inte ge sig in på:

Tack för de vackra orden om mig och statarna. Statarna var trots allt ett isolerat problem, ett delproblem. Det var stort nog ändå, men det hade likaväl sin rågång uppdragen kring sig. Det är självklart värre att angripa ett system som räcker ut över land och gränser.¹²

Någon gång sent på hösten 1948 verkade Lo-Johansson trots allt ha fått upp ett intresse, inte specifikt för pensionärsfrågorna, men väl för ålderdomshemmen. I ett brev till Björnheden i slutet av året förklarade han att han nu fått tid att ägna sig en del åt åldringsvårdsfrågan. Därför planerade han att tillsammans med en fotograf resa ut i landet och besöka några hem för att bilda sig en uppfattning om hur de fungerade. Han bad Björnheden att inte nämna planerna eftersom de ännu befann sig på ett alltför tidigt stadium.

Samtidigt gjorde Björnheden i *Pensionären* ytterligare utfall mot regeringens intentioner att sätta de äldre på ålderdomshem. Han förklarade att dessa själva ville bestämma över sin tillvaro ”utan kasernfasoner och fogdevakt” och att de absolut inte ville placeras på ålderdomshem, de fattighus som var ”den ärlige arbetarens mardröm”. Björnheden tog även upp klientelblandningen och meddelade att på ett ålderdomshem som han hade besökt –

ett av landets mest moderna – bestod 50 procent av klientelet av ”sinnesslöa” personer.¹³

I ett brev till Björnheden daterat nyårsdagen 1949, förklarade Lo-Johansson att han skulle besöka Göteborg strax efter helgen, förslagsvis den 7 januari. Syftet var dels att träffa Björnheden för samtal, men även för att besöka några ålderdomshem i eller i närheten av staden. Eftersom det samtidigt, den 8 och 9 januari, pågick en pensionärskongress i Göteborg hoppades författaren att den medföljande fotografen skulle få tillfälle att ta några bilder.

Björnheden blev förtjust och svarade omgående. Han påpekade att antalet ”ålderdomsproletärer” som då var cirka 700.000 skulle öka och inom några årtionden komma att omfatta en miljon personer. Detta medförde ett växande socialt problem ”som väntade på en författare”. Björnheden framhöll att svaga gamla varit utsatta för orättvisor under tusen år, och att många nu levde precis vid eller under svältgränsen.¹⁴

Lo-Johansson besökte kongressen som kom att utgöra underlag för hans artikel ”Åldringarnas fackförening”, senare publicerad i *Vi* 1949:10. Reportaget trycktes även i *Pensionären* och Björnheden berättade i en kommentar att författaren då han besökte kongressen talade med medlemmarna och att det tagits bilder. Redaktören meddelade stolt att han försett författaren med material till reportaget.¹⁵ Även det stora ålderdomshemmet Fjällbo norr om Göteborg besöktes. Detta bekräftas av att de tidigaste anteckningarna om ålderdomshem i den anteckningsbok som Ivar Lo-Johansson medförde på sina resor till ålderdomshemmen, hänför sig till just Fjällbo. Förmodligen besöktes även ålderdomshemmet i Lane-Ryr vid detta tillfälle eftersom författaren i sin självbiografiska bok *Frihet* nämner att man efter Göteborgsbesöket reste runt till ett antal mindre ålderdomshem utmed kusten och även inåt landet.¹⁶

Lo-Johansson dokumenterade som nämnts sina erfarenheter från resan i svensk ålderdom i en reportageserie publicerad i tidningen *Vi* under första halvåret 1949. Den första april meddelade han Björnheden att fyra reportage nu var tryckta och påpekade samtidigt att intresset för hans aktion inte var särskilt stort. Bara en dagstidning, den socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* och några fackförbundstidningar hade uppmärksammat reportagen. Lo-Johansson betonade att han försökt ta upp de gamlas problem ”från psykologiska kanter, och jag tror att det kan föra sociala-materiella goda konsekvenser med sig.”

John Björnhedens missnöje med den socialdemokratiska regeringens socialpolitik går som en röd tråd genom hans korrespondens och han hade stora förhoppningar om att Lo-Johansson skulle agera ännu kraftfullare för att få igång en debatt.¹⁷

Den 28 maj bekräftade Lo-Johansson att Björnhedens onda aningar om motstånd från de styrande besannats i och med att statens fattigvårdsinspektör, byråchefen Ali Berggren attackerat honom med anledning av reportaget i

Vi. Å andra sidan hade författaren fått många bevis för uppskattning från de äldre. Lo-Johansson uppmanade Björnheden att göra inlägg i den debatt som höll på att blossa upp. Den 16 juni berättade Lo-Johansson att han börjat få brev från tacksamma gamla, men att pressen fortfarande intog en avvisande attityd. Han meddelade dessutom att boken *Ålderdom* skulle publiceras under hösten och försäkrade att han inte tänkte släppa frågan i och med denna utgivning. Han klagade även över svårigheten med att verkligen nå ut med sitt budskap på bredare front och underströk att det var viktigt för de gamla att själva få ett forum för diskussion om sina problem.

Under sommaren var Lo-Johansson i Frankrike för att bland annat studera åldringsvården där. I ett brev till Björnheden i augusti nämnde han sina besök på franska ålderdomshem och påpekade att intrycken därifrån inte fått honom att känna sig särskilt nöjd med de svenska. Författaren aviserade även sina planer på att hålla fyra radioföredrag i åldringsvårdsfrågan och förutspådde att det skulle bli diskussioner efter dessa. Han uttryckte sin besvikelse över att de äldre själva inte i större utsträckning deltog i den debatt som höll på att ta fart. Författaren underströk vikten av att lyfta fram sådana fysiska och psykiska problem som åldrandet medförde och att undvika rent politiska ställningstaganden. Självt var han ingen "politisk skriftställare" och han misstrodde politikerna. Sin egen uppgift ansåg han vara att väcka debatt.

I några brev under hösten kommenterade Björnheden radioföredragen och den växande debatten i pressen. I september skrev Björnheden att "det bullrar i pressen: Det bullrar bra." I oktober påpekade han förnöjt den omsvängning i opinionen som nu märktes tydligt: "Musiken håller på att bli len och vacker."¹⁸ På hösten skrev Björnheden om den uppmärksamhet boken *Ålderdom* väckt och undrade lite otåligt när Lo-Johansson tänkte föra fram kravet på höjd folkpension. Han menade att de gamla förväntade sig att deras talesman nu skulle framställa mer konkreta krav.

Korrespondensen under 1949 avslutades med ett brev från Lo-Johansson i december där han hyllade Björnhedens engagemang:

Även om ingenting faktiskt blivit följden av det rabalder som stått i åldringsfrågan detta år, så får man ändå förmoda att frågan kommit till allmänhetens kännedom. Det är egentligen du som åstadkommit detta resultat, därför att det var du, som väckte den sovande björnen hos mig och andra.¹⁹

Det är intressant att notera att Lo-Johansson i juni 1951 undrade om Björnheden i sina klippsamlingar hade några exempel på notiser eller artiklar om tvångsintagningar till ålderdomshem. Skälet till denna förfrågan var att Lo-Johansson höll på att skriva om frihetsbegreppet kontra anstalterna.²⁰ Mot slutet av året konstaterade både författaren och redaktören att en opinionsvägning var på gång, även om konkreta resultat fortfarande lät vänta på sig.²¹

I början av 1952 var författaren på resa i Italien och skrev från Neapel om den stora fattigdom som mötte honom där. Han förklarade att ett av resans syften var att få kunskap om olika sociala problem. Senare under året uttryckte Lo-Johansson sin belåtenhet över att opinionen var på väg att vända i åldringsvårdsfrågan och att man hade börjat lägga motioner i riksdagen. I april meddelade han Björnheden att socialministern bett honom att sitta med i den åldringsvårdsutredning som tillsatts. Han ville emellertid inte delta, eftersom det kunde innebära att hans handlingsfrihet blev beskuren och han ville definitivt inte fungera ”som en slags gisslan.” Lo-Johansson förklarade även att man åter lyckats lägga locket på debatten om åldringsvården i riksdagen och bad Björnheden ta upp detta i *Pensionären*.²²

I augusti var brevtönen mer optimistisk. Nu skrev författaren till Björnheden att praktiskt taget samtliga de förslag till en bättre åldringsvård som framförts i hans stridsskrift *Ålderdoms-Sverige* höll på att genomföras. Lo-Johansson uttryckte dessutom en förhoppning om att folkpensionen snart skulle höjas.

Under 1954 harangerade de båda skribenterna varandras insatser. I samband med en lyckönskan till Björnheden med anledning av hans 80-årsdag skrev Lo-Johansson att det var ”få människor förunnat att utföra stordåd på sin ålderdom men du har lyckats.”²³

Det förmodligen sista brevet från Björnheden är daterat i augusti 1954. Här beskrev han några händelser från Fjällbo ålderdomshem. Därefter blev han sjuk och avled i början av 1955.²⁴

En god informationskälla

Som synes av refererade korrespondens hade Lo-Johansson i Björnheden en hängiven beundrare och påhejare, något som av allt att döma livligt uppskattades av författaren. Den gamle redaktören som länge tampats med myndigheterna och dessutom bojkottats av den socialdemokratiska pressen, förutsåg det motstånd som mycket riktigt kom från bland annat socialvårdens företrädare. Samtidigt gladdes han med Lo-Johansson då opinionen började vända. Det verkar också som om Björnheden, när han väl accepterat att Lo-Johansson inte ville ge sig in på exempelvis de ekonomiska frågorna inom pensionärsrörelsen, helhjärtat stödde hans intentioner till förbättringar för de äldre på ålderdomshemmen. Korrespondensen visar att material av typ tidningsklipp, viss statistik, utdrag ur utredningsärenden med mera under årens lopp lånades ut till Lo-Johansson. En del av detta material kom att utgöra ytterligare bränsle för författarens kritik mot fattigvårdens behandling av de äldre. Ivar Lo-Johansson fick alltså nyttiga påstötningar från göteborgsredaktören. Förutom det rent mentala stöd han fick, kunde författaren följa opinionsbildningen via tidningen *Pensionären* (som Björnheden skickade till honom ibland) och genom Björnhedens egna rapporter om vad som skedde inom olika delar av pensionärsrörelsen. Dessutom gav Björnheden i sina

”Det hypermoderna vårdhemmet Fjällbo utanför Göteborg av en slump byggt invid en ättestupa.” (*Vi*, 1949:12)

brev en hel del konkreta exempel på hur myndigheterna i Göteborg utövade fattigvården. För Ivar Lo-Johansson var en av de viktigaste erfarenheterna av pensionärsrörelsen den av Björnheden upprepade åsikten att de gamla absolut inte ville påtvingas någon anstaltsvård. Även om Björnheden – i motsats till Lo-Johansson som inte var särskilt förtjust i idén med pensionärshem – såg dessa som en acceptabel boendeform, var båda helt överens om att anstaltsvård var helt förkastligt. År 1949 hade Björnheden skrivit till författaren:

[I]ngen arbetare vill ens tänka sig sitt livs slut på en anstalt, ett fattighus ty detta är och förblir ålderdomshemmen hur man än pinuppar både byggnader och namn.

De vill inte för sitt liv in.²⁵

Åldringsvårdsfrågan diskuteras av socialvårdens företrädare

Tidningen *Folkpensionären* gavs från början ut i Göteborg. Tidningens första nummer kom 1941. För att visa att många av de frågor kring åldrandets problem som Lo-Johansson skulle ta upp i sin kampanj diskuterades redan tidigare under 1940-talet, har jag gjort några axplock ur både tidningen *Folkpensionären* och i några till socialvården knutna tidskrifter.

I det allra första numret av *Folkpensionären* skrev exempelvis läkaren Bertil von Friesen en artikel om ålderdomskrämpor, där han betonade vikten av förebyggande medicinska åtgärder, framför allt mot åderförkalkning.²⁶ I samma nummer påpekade Stefan Oljelund, dåvarande redaktör för Göteborgstidningen *Ny Tid*, att antalet produktiva personer (20 till 35 år) skulle minska med 400.000 samtidigt som antalet äldre (från 50 och uppåt) skulle öka med 320.000 personer. Detta var enligt artikelförfattaren en i svensk demografisk historia exceptionell utveckling.²⁷

I följande nummer samma år skrev Ludvig Nordström i en artikel kallad "Folkpensionär eller Hedersledamöter?" att samhällets sätt att ta hand om sina gamla var en mätare av det kulturella tillståndet i landet:

Hållas de [de gamla] i förakt och misär, då står det folket lågt. Hållas de i ära och vårdas med kärlek, står det folket kulturellt högt.²⁸

Året därpå återkom Stefan Oljelund och kritiserade ett betänkande från Socialvårdskommittén, där socialhjälpens framtida organisation behandlades. Oljelund efterlyste en kompletterande redogörelse även för socialvårdens innehåll, vilket helt saknades i betänkandet. Han underströk att man inom vården måste arbeta för att få bort det gamla fattigvårdsbegreppet.²⁹

I 1943 års julnummer återgavs ett uttalande av socialminister Möller vid en kongress i Göteborg, där denne tagit upp vissa orättvisor som drabbade ensamstående pensionärer genom alltför låga pensioner. Möller hänvisade till Beveridgeplanen i England, där man slopat behovsprövningen för pensionärer.³⁰ År 1944 påtalade en medlem i förbundets stockholmsavdelning, Per Svensson, att det var en skam för samhället att gamla arbetare tvingades gå till fattigvården för att få sin försörjning.³¹ Per Svenssons propå var inte någon engångsföreteelse i tidningen, man kan konstatera att inlägg om att folkpensionärer borde slippa anlita fattigvården var snarare ett stående tema – i varje fall under åren 1941 till 1944. I *Tidskrift för fattigvård och annan hjälpverksamhet* underströk Greta Hamrin 1947 i en artikel kallad "Moderna synpunkter på vården av åldringar" vikten av att förståelsen för de gamla

ökade, bland annat genom att man i samhället skaffade sig större kunskaper om åldrandet och dess problem. Dessutom borde äldre personer inte tvingas bort från arbetslivet i förtid. Det var viktigt att de gamlas relationer till familj och släkt bibehölls. Ålderdomshemmen borde reserveras för ensamstående och ålderssvaga gamla och lämplig sysselsättning borde ingå som en naturlig del i vården.³² Året därpå tog även läkaren Pierce Butler i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* upp frågan om sysselsättning för de äldre. Han belyste i artikeln sambandet mellan ett aktivt liv och god hälsa.³³

I ett par artiklar i samma tidskrift 1949 redogjorde Greta Hamrin för sina intryck från en resa i England. Den första kallades "Inför åldringarnas tidevarv. Erfarenheter av tillämpad och planerad åldringsvård i England". Hon beskrev bland annat hur man där startat en omfattande hemhjälpverksamhet för äldre som klarade av att bo kvar i sina hem. Denna verksamhet kunde bestå av hjälp i hushållet och inköp av förnödenheter. Hemhjälpverksamheten gav enligt Hamrin de gamla en möjlighet att känna sig fria och oberoende av anstaltsvård.³⁴ I sin andra artikel, som behandlade den engelska anstaltsvården, påpekade Greta Hamrin att det under senare år märkts ett vaknande intresse för åldringsproblem i det engelska samhället. Man hade exempelvis inom British Medical Association (Englands läkarförbund) 1946 tillsatt en kommitté, som 1947 publicerat en skrift kallad "A new deal for the Old". I denna lyfte man fram problemen med hur samhället skulle kunna hjälpa de sjuka åldringarna och man pläderade för att geriatrik skulle ingå i medicinsk forskning och utbildning. Greta Hamrin sammanfattade sin artikel med att förklara, att en av de viktigaste åtgärderna för svensk åldringsvård var att samordna sjukhus- och åldringsvård så att bekymret med olika huvudmän för dessa områden skulle försvinna. Vidare borde geriatriken uppmärksammas som ett viktigt forskningsområde även i Sverige.³⁵

I samma nummer av *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* skrev Per Eckerberg en artikel med titeln "Sinnesslövärdens omorganisation". Här redovisade han en undersökning av landets sinnesslöa personer där det framkommit att av 232 anstalter med ett faktiskt klientel av sinnesslöa, var endast 101 avsedda att fungera som rena sinnesslöanstalter.³⁶ I tidningen refererades även ett inledningsanförande av Greta Hamrin vid Svenska Socialvårdsförbundets kongress, där hon lagt fram sina synpunkter på landets åldringsvård. Interessant nog blev en sammanfattning av hennes genomgång uttalandet: "Ålderdoms-Sverige är inte Ålderdomshems-Sverige."³⁷ Ivar Lo-Johanssons stridsskrift av år 1952, har just titeln *Ålderdoms-Sverige*.

I *Svensk socialvårds tidning* publicerades 1949 en mycket kritisk artikel om ett ålderdomshem utanför Enköping under titeln "Fattighuset lever än i Sverige". Här beskrev artikelförfattaren Andreas Johnsson (sign. Anjo) ett nedslitet ålderdomshem fullt av råttor. Dessa hade bland annat bosatt sig i den nedre våningens trossbotten och gnagt sig genom golvet upp till själva matsalen, där de ofta rumsterade på kvällarna då pensionärerna var församlade. Artikelförfattaren menade att man kunde tro sig förflyttad till en fattig-

stuga på artonhundratalet.³⁸ Exempelen på artiklar, som under 1940- talet på dessa och liknande sätt diskuterar olika åldringsvårdsfrågor, kan mångdubblas. Vad jag här främst vill visa är att det inom de socialvårdande myndigheterna och inom kretsen av företrädare för olika fackområden knutna till åldrandet, de facto förekom en åldringsvårdsdiskussion före Ivar Lo-Johanssons kampanj. Bland de problemområden som diskuterades fanns som vi här sett, de stora och viktiga frågorna om olika förebyggande åtgärder mot ålderssjukdomarna, eliminerandet av fattigvårdsbegreppet och vikten av att låta de gamla få leva kvar i sina hemmiljöer med bevarade sociala relationer. Det fanns alltså en medvetenhet om problemen, men den diskussion som fördes hade stannat inom tjänstemanna- och expertiskretsen, och negligerades än så länge av politikerna. Ivar Lo-Johansson skulle i sin åldringsvårdskampanj lägga upp samtliga då existerande problemområden på bordet och via olika medier föra ut diskussionen i samhället. Marken var alltså på sätt och vis beredd och utsikterna att snabbt få en förändring till stånd tillsynes goda. Men åldringsvården var ett socialpolitiskt känsligt och komplext område. För Ivar Lo-Johansson förestod en hård strid innan någon verklig förändring kom till stånd.

Reportageserien som kom av sig

Efter socialminister Möllers proposition 1947 diskuterades de framtida socialpolitiska planerna i pressen. Under hösten 1948 avsåg *Dagens Nyheter* att göra en reportageserie om ålderdomshem. En programförklaring gavs den 18 november. Tidningen poängterade i denna att ålderdomshemmen nu blivit en fråga även för medelklassen och skulle komma att beröra allt fler samhällsgrupper, vartefter antalet personer i arbetsför ålder minskade, vilket medförde ökade svårigheter för de yngre att ta hand om sina gamla. Därför borde allmänheten få reda på hur det såg ut på landets ålderdomshem.

Samma dag publicerades ett ytterst kritiskt reportage med huvudrubriken ”Mera sällan höstsol på ålderdomshem” och underrubriken ”Sinnessjuk och gammal föses ihop” skriven av signaturen Jota (Barbro Josephson). Hon hade, tillsammans med några fattigvårdskonsulenter, rest runt till ett antal ålderdomshem både i Stockholm och ute i landet. Reportaget målade upp många beklämmande interiörer. Dessa beskrev trista logementsliknande salar med snusbruna väggar och grå filter i sängarna och därtill en stökig och skrikig gamlingsmiljö där sinnessjuka och friska måste leva sida vid sida. Visserligen kunde ett ålderdomshem i extremfall tvinga sinnessjukhusen att ta emot en bråkig patient, men måste då i gengäld ta emot någon annan, så kallad utbytespatient. Reportern menade att de friska gamla ”för själ och pina” inte ville in på hemmen och sammanfattade:

Så ser det ut där varje åldring skall kunna inackordera sig före folkpensionen och finna ett varmt och trivsamt hem, lönen för livslång möda. Så ser det ut,

inte i ett utvalt avskräckande exempel på ålderdomshem i detta land, utan i hem efter hem, kommun efter kommun, län efter län, Stockholms län och stad ej undantagna.³⁹

Barbro Josephson påpekade att antalet åldringar hastigt ökade. I Norrbottens län beräknades exempelvis antalet gamla fördubblas mellan 1940 och 1970. Samtidigt som den arbetsföra befolkningen minskade, medförde samhällsstrukturens omvandling i stort att den yngre generationen inte hade tid att ta hand om de äldre. Reportaget slutar med en skarp kritik mot ”pamparna” inom kommunernas fattigvårdsstyrelser som ansåg att ålderdomshemmen dög som de var; de äldre var ju vana vid enkla förhållanden och det var därför ingen idé att rusta upp hemmen. Barbro Josephson ställde till sist frågan om hur man skulle kunna åtgärda alla brister och citerade statens fattigvårdsinspektör Ali Berggren, som själv talat om åldringsvårdens ”räcka av gränslösa försummelser.”

Tre dagar senare, den 21 november, publicerade även *Stockholms-Tidningen* ett reportage av Barbro Josephson, med delvis samma sakinnehåll som i det tidigare reportaget. Men redan huvud- och underrubriker signalerar en markant skillnad: ”Ålderdomshemmen kan saneras. Gammalt hem blir som nytt med tapeter”.⁴⁰ Reportaget inleddes med en beskrivning av ett trivsamt ålderdomshem i Östertälje, med bekvämt möblemang och mild inbyggd belysning. Ålderdomshemmet hade enligt reportern prägel av vänligt pensionat. Därefter kom en beskrivning av det faktiska läget, det vill säga att mycket få ålderdomshem hade en sådan standard. Reportern framhöll även nu problemen med klientelblandningen samt det faktum att av de trehundra miljoner kronor som skulle behövas för en upprustning av hemmen, bara tre miljoner tilldelats av statsmakterna. Så kom Ali Berggren till tals och underströk att han inte – som det tidigare reportaget kunde ha misstolkats till – ansåg att åldringsvården var grovt försummad. Visserligen var klientelblandningen olycklig, han ansåg det viktigt att skilja på normalt åldrande, kroniskt sjuka och sinnessjuka. Men en lösning kunde vara att efter en uppdelning av klientelet i kategorier, göra om de otrivsamma kasernliknande ålderdomshemmen till vårdanstalter för enbart kroniskt sjuka och förse dem med utbildad vårdpersonal. När så de kroniskt sjuka och även de sinnessjuka separerats från övriga åldringar, kunde man med enkla medel rusta upp resterande ålderdomshem. En del ommålningar, byte av möbelyger, nya tapeter, färgglada vaxdukar på borden och nattlampor på nattygsborden skulle piffa upp miljöerna betydligt. Dessutom var det viktigt med vettig sysselsättning för åldringarna. En förhoppning vore att arbetsbördan för föreståndarinnorna skulle lätta i och med att de sinnessjuka och kroniskt sjuka avfördes. Men, varnade Berggren, då var det viktigt att fattigvårdsstyrelserna inte i samma veva tog sig för med att dra ned på antalet anställda.

Reportaget illustreras med flera fotografier från några ålderdomshem med till synes nöjda gamlingar. På ett av dem ses fattigvårdsinspektören själv i

samspråk med en belåtet virkande gammal kvinna. Dessa foton kan jämföras med de två som förekommer i *DN*-reportaget. Där visar det ena fotot upp en trist interiör från ett hem i Svärdsjö med en butter gamling som sitter på sin sängkant och stirrar framför sig. Det andra visar en rastgård för sinnessjuka vid ett ålderdomshem i Dala-Järna.

Den aviserade reportageserien i *Dagens Nyheter* blev av allt att döma aldrig av. Jag har inte funnit några fler reportage under hösten, varken i *DN* eller i någon annan dagstidning. Vid en jämförelse mellan de båda reportagen framstår det klart att man från socialvårdshåll snabbt dragit åt bromsarna efter det första reportaget. Ett rimligt antagande är att Ali Berggren själv tagit initiativet till ett tillrättaläggande i form av den betydligt ljusare bild som målas upp i det senare reportaget. Förutom hans egna uttalanden är hela upplägget ägnat att tona ned *DN*-reportagets mörka, för att inte säga nattsvarta bild av landets åldringsvård. Redan ingressen till reportaget i *Stockholms-Tidningen* fylls av positiva adjektiv: *vacker, ljusa, inbjudande, trivsamt, inventiösa, bekvämt, sköna, modernt, hembetonat, vänligt*. *DN*-reportagets korta inledning upptar adjektiven *avskavda, gammal, avflagade, brunt, grått*. Tonen i det senare reportaget är hurtigt optimistisk, det framhålls att myndigheterna (läs Socialstyrelsen) bemödade sig om att åtgärda de värsta bristerna. Samtidigt tog Ali Berggren tillfället i akt att huta åt vissa fattigvårdsstyrelser otidsenliga inställning till åldringsvården, förmodligen för att visa att dessa bakåtsträvare bar en del av skulden för sakernas tillstånd. Den faktiska orsaken till att *Dagens Nyheter*s aviserade reportageserie kom av sig har jag inte kunnat spåra. Frågan var kanske för politiskt brännbar för att i detalj exponeras för en bredare läsekrets. *DN*-reportaget hade ju klargjort att ålderdomshemmen avsågs bli ett inackorderingssystem för hela det svenska folket. Möjligen hade reportaget i *Stockholms-Tidningen* lyckats mildra bilden av en vårdkatastrof, i och med Ali Berggrens försäkringar om planerade åtgärder mot klientelblandningen och löften om upprustning av anstalterna. I detta läge ville man från myndigheternas sida kanske inte tillföra mer bränsle till en lätt uppflammande brasa. Vad orsaken än var, kvarstår det märkliga att Sveriges största dagstidning i så fall lät sig påverkas av Socialstyrelsens företrädare eller andra makthavare inom socialpolitiken.

Som redan framkommit av brevväxlingen mellan Ivar Lo-Johansson och John Björnheden skulle Ali Berggren bli en av de mest hätska motståndarna mot Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj, som i och med reportagen i *Vi* tog sin början några månader efter Barbro Josephsons två motsägelsefulla reportage.

Ivar Lo-Johansson startar sin åldringsvårdskampanj

Reportageserien i *Vi*

Birger Lundberg, som 1949 var andre redaktör på tidningen *Vi*, har berättat att Ivar Lo-Johansson år 1949 kom till redaktionen med ett uppslag om att företa en reportageresa i svensk ålderdom. Författaren hade då redan "tjuvstartat" genom att tillsammans med fotografen Sven Järlås ha besökt några ålderdomshem och kunde därför visa prov på en del bildmaterial. Lundberg beskrev situationen på följande sätt:

Vi minns särskilt från detta första sammanträde om ålderdomshemsresan bilden av den gamla, som sitter och läser Thoréns roman *Kärlek*, ett gripande dokument om ensamhet mitt i ett kollektiv. Tidningen accepterade tåmligen tveklöst författarens erbjudande, men anade då knappast vad som skulle komma ut av reportaget om svenskt åldrande.⁴¹

Ivar Lo-Johanssons intresse för vården på landets ålderdomshem hade som vi sett tagit fart under hösten 1948. Efter att i pressen läst om de framtida socialpolitiska planerna började han granska myndigheternas förslag till framtida utformning av vården genom att bland annat grundligt gå igenom 1947 års proposition. Han forskade också i statistiska uppgifter rörande landets åldringar och utbyggnaden av ålderdomshemmen. Tanken på att undersöka förhållandena på hemmen tog allt fastare form och utmynnade så i resan till Göteborg.⁴²

Att Ivar Lo-Johansson i första hand tänkte sig en undersökning i reportageform och i samarbete med tidningen *Vi* var naturligt ur flera synvinklar. Ivar Lo-Johansson hade medarbetat i *Vi* (tidigare *Konsumentbladet*) allt sedan slutet av 1920-talet med reportage, artiklar och noveller. I september 1948 utgavs på KF:s förlag *Statarna i bild* med text av Ivar Lo-Johansson och foto av Gunnar Lundh. Tanken att utforska även åldringsvården i form av ett fotoreportage låg nära till hands.

De resonemang som togs upp med *Vi* resulterade i att Ivar Lo-Johansson fortsatte sin reportageresa i sällskap med fotografen Sven Järlås. Som en bekräftelse på sina seriösa intentioner hade Ivar Lo-Johansson av dåvarande socialministern, Gustav Möller, även fått ett introduktionsbrev som skulle kunna användas om det blev problem med att bli mottagen på ålderdomshemmen.⁴³ Det kan tyckas märkligt med ett sådant förfarande, men berodde förmodligen på att Lo-Johansson tidigare hade kommit i kontakt med Gustav Möller genom Lantarbetarförbundet, vid vars kongress 1936 exempelvis Möller som det socialdemokratiska partiets representant höll ett anförande och där Ivar Lo-Johansson samtidigt var med och lyssnade på debatterna. Eftersom Lo-Johansson även var skribent i Lantarbetarförbundets tidning *Lantarbetaren* sedan 1934 var han naturligtvis inte okänd för Möller, som

antagligen litade på Lo-Johanssons seriösa intentioner och genom introduktionsbrevet ville underlätta för författaren att utföra sin undersökning.⁴⁴

Det är svårt att i efterhand kartlägga hur många av landets ålderdomshem som Ivar Lo-Johansson verkligen besökte, eller i precis vilken ordning han besökte dem. Han har i olika sammanhang förklarat att en stor del av dem hanns med, eftersom resan varade närmare ett år och omfattade hela landet från Jukkasjärvi i norr till Malmö i söder.

En hel del svårigheter mötte Ivar Lo-Johansson under resorna. Till en början gjorde författaren, som han uttryckte det, misstaget att avisera sin ankomst i förväg.

Detta fick till resultat att det inte var ålderdomshem i vardagskostymering som han mötte, utan ofta för tillfället i samlingsrummen utstyrda med dukar och fruktskålar som efter besöket ställdes undan.

På en plats hade man uppåddat en mängd socialvårdsfunktionärer som drog fram genom korridorerna tillsammans med föreståndarinna, författare och fotograf. Ofta togs tiden mer i anspråk till kaffedrickning i föreståndarinnerummet, än till de avsedda samtalen med de gamla, och när samtalen slutligen kom till stånd fördes de oftast i personalens närvaro. Då det visade sig att de gamla uttalade sig på ett sätt vid dessa tillfällen och på ett helt annat när man kunde talas vid ostört, blev det svårt att få en enhetlig och överskådlig bild av den verkliga situationen. Senare företog Ivar Lo-Johansson sina besök utan att avisera i förväg. Bilden av ålderdomshemmen blev då enligt hans utsago en helt annan.⁴⁵

En anteckningsbok med svarta vaxpärmar som författaren använt för minnesanteckningar, ger en viss vägledning för hur Ivar Lo-Johansson arbetade under sin reportageresa.⁴⁶ Anteckningsboken, som främst innehåller blyertsanteckningar, har noteringar av olika slag. En del anteckningar hänför sig direkt till olika ålderdomshem, med fakta om hemmen och dess innehavare, andra anteckningar beskriver olika episoder utan dokumenterade anknytningar till ett visst ålderdomshem eller en viss ort. På bokens första blad finns följande anteckning:

Riktlinjer
Bort med ålderdomshemmen
Ålderdomshemmet som ättestupa
Ålderdomshemmet är en dödssuggestion
Fattighjonet har blivit socialhjon

Därefter kommer en sida med bläckanteckningar under rubriken Frågor på ålderdomshem. Under denna rubrik finns följande text:

Hur många platser?
Hur många belagda?
Söker många hit?
Hur många imbeciller?

Hur många över 75 år?
Räcker personalen?
Hur många inackorderingar? Priset?
Olägenheter med ålderdomshem?
Förnämsta klagomål?
”Luras” man till ålderdomshemmet?
Gamlingar i trakten?
Bör ålderdomshemmen bort?
Särskilda historier?
Psykologiska synpunkter på åldringsvård?

Att döma både av ovan citerade 'riktlinjer' och den tänkta intervjuplanen var Ivar Lo-Johansson redan från början inställd på att ålderdomshemmen borde bort som vårdform, förmodligen påverkad av John Björnheden. Raden av frågor visar också att han från början var medveten om förhållanden som senare skulle visa sig bli några av de stora debattämnena i åldringsvårdsfrågan, bland annat klientelblandningen och tvångsintagningarna. Vad beträffar klientelblandningen var han genom de studier han gjort i 1947 års proposition och övrigt material väl insatt i de aktuella förhållandena.

Enligt korrespondensen med John Björnheden startade reportageresan på nyåret 1948/49 med besök på några ålderdomshem i göteborgstrakten. Efter att ha återvänt till Stockholm för materialredigering och framkallning av de fotografier som tagits, fortsatte Ivar Lo-Johansson och Sven Järlås resan till Norrland, där bland annat ålderdomshemmen i Jukkasjärvi och Jokkmokk besöktes.⁴⁷

Den svarta anteckningsboken innehåller noteringar från Luleå stads ålderdomshem, från Rutviks ålderdomshem (Luleå), från Gällivare ålderdomshem, från ålderdomshemmen i Jokkmokk, Jukkasjärvi och Kiruna. Dessa besök resulterade i det första reportaget i *Vi* under 1949, och publicerades i nr 8 med rubriken ”Lapparnas ålderdomshem”. I reportaget beskrivs emellertid enbart ålderdomshemmen i Jokkmokk och Jukkasjärvi och texten tycks till stor del basera sig på minnesanteckningarna i den svarta anteckningsboken.⁴⁸ Förmodligen har Ivar Lo-Johansson valt ut dessa två ålderdomshem, eftersom de enligt hans anteckningar tycks ha utgjort varandras motsatser. Jukkasjärvihemmet var högmodernt, medan hemmet i Jokkmokk var inhyst i ett gammalt epidemisjukhus och bestod av en barack med två rum, ett för kvinnorna och ett för männen. I anteckningsboken står noterat: ”Huset kallt. Inte ett isoleringsrum. 7–8 dött i rummet. Ingen toalett. Lapparna vill helst gå ut i skogen.”⁴⁹

Två huvudproblem lyfts fram redan i detta första reportage, nämligen samernas anpassningssvårigheter och klientelblandningen. I samband med anpassningsproblemen påpekar författaren att samerna, när ett nytt ålderdomshem öppnades 1910, fann det så elegant att de kröp in och lade sig under sängarna på nätterna. Kåtornas och fjällens folk hade svårt att finna sig tillrätta i den kliniskt putsade anstaltsmiljön. I de fotografier som illustrerar

texten har detta poängterats, bland annat med en bild från ålderdomshemmet i Jukkasjärvi som på ett suggestivt sätt porträtterat gamla samer klädda i sina dräkter och sittande i en korridor vars golv blänker som en isgata av bonvax.⁵⁰ Lo-Johansson framhåller här något som skulle bli en återkommande tanke i kampanjen, nämligen det förgörande i att rycka bort en människa från hemmiljön och placera henne i en helt främmande omgivning. Även om den nya miljön var elegant och rationellt inrättad, skulle ändå ett väsentligt livs-innehåll gå förlorat.

Det andra huvudproblemet som tas upp är klientelblandningen, och med detta fokuserade Ivar Lo-Johansson ett av de problem som skulle bli en av huvudanklagelserna mot hela det dåvarande systemet. På tal om Jokkmokks ålderdomshem säger han:

Den vanliga inre proportionen bland pensionärerna i svenska ålderdomshem består även här: ungefär halva antalet är ettdera sinnessjuka, sinnesslöa eller kroniskt sjuka. Det betyder att halva antalet egentligen inte hör hemma på ett ålderdomshem.⁵¹

Uttalandet baserar sig på en anteckning i den svarta boken där bland andra noteringar om ålderdomshemmet i Jokkmokk finns antecknat: ”11 på hemmet. Av dem 3 sinnessjuka och 2 kroniskt sjuka”.⁵²

Påverkad av John Björnheden och inläst material arbetade författaren rimligen utifrån en arbetshypotes om det negativa i ett system som inte tog till vara de äldres olika behov och intressen. Det första reportaget som visade upp två hem vars yttre förhållanden var helt olika, fokuserade framför allt på den trista inre miljön. Ivar Lo-Johansson ville redan från början slå fast att hans kritik i första hand inte riktade sig mot den yttre miljön. Det centrala budskapet, som senare skulle förstärkas och varieras, genomsyrar reportaget: nämligen den tunga tragik som omgav en gammal människa som avskiljts från hem och familj.

Nästa reportage publicerades i *Vi* nr 10 under rubriken ”Åldringarnas fackförening” och beskriver bland annat målsättningen bakom de båda riksorganisationerna Sveriges folkpensionärers riksorganisation och Sveriges folkpensionärers riksförbund. Också detta reportage är baserat på anteckningar i den svarta boken, här under rubriken ”Pensionärsföreningarna” kompletterad med en sida under rubriken ”Kraven 6:te kongressen i Borås”.⁵³ I *Vi*-reportaget påpekar Ivar Lo-Johansson bland annat de krav som förbunden ställt på pensionärshem istället för ålderdomshem: ”De har visat på att ålderdomshemmet betyder förlorad kontakt med verkliga livet. Det betyder inkapslande i den ålderdomliga miljön. Det betyder malande kring krämpor.”⁵⁴

Anteckningarna i den svarta boken utgör här – som i flera sammanhang – ett nära underlag till tidningstexten. Ett exempel:

Redaktör John Björnheden, Göteborg.

Folkpensionärsföreningarnas möten som ofta var stormiga var egendomliga sammankomster. Man förstår det när man tänker att mötesdeltagarna var 70-åringar. Prostatabesvär fordrade korta förhandlingar. Mentalt var mötena präglade av en viss skygghet, misstro, aversion mot samhället. De hölls mycket ofta i Folkets Hus.⁵⁵

I *Vi* lyder texten:

Kongressförhandlingarna måste hållas ofta pauserade. Prostatabesvären är ett kongressproblem. Mötena hålls vanligast i landets Folkets hus. Fast i den största avdelningen, RO:s Stockholmsavdelning, i genomsnitt dör en medlem per dag, är pensionärsmötena mentalt sett präglade av en aktivitet, som ungdomsklubbar kunde avundas.⁵⁶

Observeras bör att anteckningsboken beskriver mötesdeltagare med en viss samhällsfientlig attityd, medan tidningstexten istället framhäver det aktiva i mötena. Här har författaren alltså markant modifierat anteckningarnas ögonblicksintryck.⁵⁷

Ivar Lo-Johansson hävdar i reportaget att folkpensionärerna, sedda ur aspekten en presumtiv valmanskår (på 700.000 medlemmar), skulle ha kunnat jämföras med LO, som hade cirka 1 miljon medlemmar. Folkpensionärsförbunden hade tidigare givit uttryck för åsikten att de äldre, om de kunde gå fram på enad front i ett politiskt val, skulle vara i överlägsen majoritet och därmed kunna styra samhället. Lo-Johansson framhåller emellertid att förbunden senare insåg det utopiska i tanken. Förbunden fick nöja sig med att strida för gemensamma krav, som exempelvis indexreglering av folkpensionerna, likställdhet mellan invalider och folkpensionärer i pensionshänseende med mera. Kampen hade förts mot ett ogint samhälle enligt Ivar Lo-Johansson:

Pensionärsförbunden har ofta ansett att de har slagits mot det samhälle, som medlemmarna själva har byggt. Dess blodröda fanor har kort på vartannat varjat på kyrkogårdar och barrikader, det har varit livets lag för dem.⁵⁸

Det tredje reportaget, kallad "Ättestupa och ätteklubba" tar sin utgångspunkt i sägnerna om förfädernas seder och bruk visavi sina gamla. Reportaget inleds med de drastiska orden: "Det äldsta ålderdomshemmet var ättestupan."⁵⁹

Enbart det faktum att ättestupstraditionen haft så lätt att rota sig i folktron ansåg Ivar Lo-Johansson vara ett bevis för att ättestupan har ett psykologiskt underlag hos folket. Särskilt i Östergötland, Västergötland och Småland har berättelser om ätteklubbor fått stark spridning. I Tiderums kyrka i Östergötland hittades 1932 en klubba som enligt allmän utsago använts till att avliva gamlingar med. Den förvaras numera på Nordiska museet. Av svenska forskare, sade författaren vidare, har bland andra Olaus Magnus, Peter Rudebeck, Carl von Linné och Gustav Geijer berättat om användningen av ättestupor och ätteklubbor i Sverige, medan senare forskare ställt sig skeptiska. Så sent som under artonhundratalet motionerade enligt Lo-Johansson en svensk riksdagsman, godsägare Burén på Boxholms säteri, om återinförandet av ätteklubbor.

David Gaunt, som i sitt verk *Familjeliv i Norden* (1983) redovisar forskning om ätteklubbor och ättestupor, menar att det trots mycken forskarmöda inte kunnat frambringas några som helst bevis för att ätteklubbor och ättestupor verkligen använts för de ändamål som sägner och muntlig tradition velat påskina. Visserligen har en del äldre personer uttalat sig exempelvis om Tiderumsklubban och dess förmodade användning, men ingen person har de facto sett den användas. Vad gäller ättestupor kan enligt Gaunt möjligen själva idén om sådana ha sitt ursprung i en misstolkning av det isländska ordet *aetternisstapi*, släktklippa, som förekommer i Gautrekssagan där det

berättas att en klippa med detta namn funnits i Västergötland, från vilken gamla människor blivit nedknuffade. Forskare har emellertid efter en genomgång av en mängd tänkbara platser i Västergötland inte hittat något bevis på att klipporna verkligen använts till avlivning av äldre.⁶⁰

“Tiderumsklubban förvarad på Nordiska museet” (*Vi*, 1949:12)

Lo-Johanssons historiska återblick fortsätter efter redogörelsen för ättestups- och ätteklubbssägner till beskrivningar av 1800-talets inhumana åldringsvård, som utövades i fattigstugor runt om i landet och därefter till 1900-talets ålderdomshem. Här blir tonen skarp. Ett land med överskott på åldringar tröttnar på sina gamla, därför utgör extravaganta ålderdomshem de dåliga samvetenas insignier – de gamla själva känner sig enbart isolerade och övergivna i sina prydliga miljöer: ”Psykologiskt ligger inte ättestupans idé det moderna Sverige så fjärran, alla våra moderna och dyrbara ålderdomshem till trots. Mossan växer tunn över ättestupan.”⁶¹ Dessa ord som avslutar reportaget var den första direkt och klart utslungade anklagelsen mot samhället

för dess sätt att behandla de äldre. Anklagelser av samma typ skulle komma att upprepas ofta i fortsättningen – i mer eller mindre temperamentsfulla varianter.

Reportaget tecknar ett bittert historiskt panorama i miniatyr över åldringens villkor. Sägner om ätteklubbor kastar en mörk och dramatisk slagskugga åt de aktuella åldringsvårdsproblemen. Den psykologiska parallelliteten understryks starkt.

Anteckningsboken ger inte mycket stoff till just denna artikel, men en sida upptar en förteckning över var olika ättestupor finns belägna i sydsverige, kompletterad med en anteckning om den ätteklubba, som i artikeln sägs tillhöra nämndeman Emil Svensson i Rörstorps by, Kristdala socken.⁶²

Reportage nr fyra med rubriken ”Svenska ålderdomshem” ger en beskrivning av ålderdomshem i bredperspektiv. Målande exteriörskildringar kompletteras med interiörer där framför allt klientelblandningen poängteras. Detta problem, som togs upp i det första reportaget, behandlas här mer detaljerat. I för Lo-Johansson typiska metaforer målas en deprimerande tavla av ålderdomshemmens inre liv:

Att resa mellan dem är att resa i en skog av hörlurar, som i en hjord av kohorn, bland skrikiga röster, bland trevnad och sinnessjukdom, bland förnöjsamhet och dödsångest, bland åldringsvakenhet och åderförkalkning, hjärtfel, blindhet, reumatism, resignation, avundsamt tjat och kverulans i brist på något att intressera sig för. Det är att resa till flyggiktens gubbar och till åttiårsakrobater som hoppar över stolar.⁶³

Författaren påpekar, att hemmen ofta blivit en avstjälpningsplats för samhällets problembarn. Människor med asocialt förflutet, ensamstående mödrar med barn, tjuvar, debila och sinnessjuka personer har blandats med normalt åldrande. Personalen är inte utbildad för att ha hand om ett så differentierat klientel. Då det sällan går att ordna så att den friske får eget rum, blir situationen ibland den, att den friske och den mentalt sjuke får dela rum. Den friske ska då ha uppsikt över den sjuke, men enligt Lo-Johansson uppstår inte sällan den bittert paradoxala situationen att den friske avlider medan den sjuke överlever.

Som exempel på klientelblandningen beskriver Lo-Johansson i reportaget ett ålderdomshem med nittio personer, av vilka tjugosju var svårt sinnessjuka och trettio hade olika kroniska sjukdomar.

Underlaget till beskrivningen av detta ålderdomshem finns i svarta anteckningsboken under rubriken ”Gällivare Ålderdomshem”.⁶⁴ Anteckningarna är faktaspäckade och de flesta av de fall som här angivits, har direkt tagits upp i reportaget. Anteckningsboken vittnar mer ohöjlt om Lo-Johanssons upprördhet:

Sinnessjukavdelningen, det ohyggligaste jag sett [---]. Det här är fullständigt upprörande. Tittgluggarna i dörrarna. Ljuskontaktorna med nycklar. Inte mindre än 27 sinnessjuka borde bort från ett enda hem. Plus alla de debila som finns på de andra avdelningarna. Får man in en på sinnessjukhus får man en annan i utbyte.⁶⁵

I *Vi*-reportaget har däremot de direkta uttrycken för personliga känslor hos författaren/reportern friserats bort. Här får fakta tala för sig själva.

Både i anteckningen och reportaget har en kalkyl av vårdavgifter för en sinnessjuk person redovisats, som ger en summa av 9 kr per dag, sammanlagt 3.285 kr per pensionär och år.⁶⁶

De följande reportagen, nr fem och sex, kallas "Ålderdomshemmets ande" respektive "Ålderdomens lust och ensamhet". Båda behandlar anstaltsmiljöns psykiska återverkningar. I och med att den gamle kommer till ålderdomshemmet rycks han definitivt ut ur två vitala livssammanhang: arbetet och kärlekslivet. Dessa livssammanhang betecknar Ivar Lo-Johansson som de två stora gemenskapskollektiven.⁶⁷ Ålderdomshemmen kan inte ersätta dessa förlorade livsområden. Någon socialvård i psykisk mening existerar inte. Tillvaron blir en enda lång väntan på döden fylld av samtal om bensår och barnbarn. Den torftiga mentala miljön och bristen på något väsentligt att intressera sig för är enligt författaren ofta en grundorsak till rent fysiska krämpor som åderförkalkning och åderförkalkningssymtom. Själens visnande påskyndar kroppens.

Arbete eller andra meningsfyllda aktiviteter som kan få en gammal människa att känna sig nyttig, betydelsefull eller omtyckt existerar knappast. Den gamlingvärld i koncentrat som ålderdomshemmet utgör, fungerar som en barriär mot omvärlden, en barriär där själva livstråden klippts av. Den gamle fryser – både inombords och till det yttre. Anteckningsboken: "Värme är ett mycket vanligt ord med längtan i. Det beror på saknaden av fysisk värme, gamla kroppars köld. Ingen gammal människa blir så glad som när man lägger ett litet barn i deras bädd."⁶⁸ Kärlekslivet har den gamle bakom sig, i varje fall anser omgivningen det. Kärlek mellan två åldrande människor förlöjligas ofelbart, även om dessa skulle vara osedvanligt vitala. Ivar Lo-Johansson utmålar ironiskt vad som inträffar om två gamla människor skulle fatta tycke för varandra:

I fall två ensamma åldringar på ett ålderdomshem förälskat sig i varann blir det, som när det gäller omyndiga, släktens och fattigvårdsstyrelsens sak. Prästen tillkallas och det ordnas nödvigsel, alldeles som om landets moraliska välfärd stod på spel.⁶⁹

Följden av denna omvärldens behandling av den gamle blir ofta en rent barnslig självupptagenhet fastslår Lo-Johansson och använder sig, då han beskriver den situation som uppstår, av terminologin från *Monism*:

Barnet såväl som åldringen har nödgats in i en narkissisk värld. Det blir en monistisk ensamhetstillvaro. I den ensamhet som uppstått är allt som individen ser sin egen ensamma skugga på väggen. Monissos, ensamhetens gud, manar i ålderdomshemmen till gudstjänst.⁷⁰

Det sjunde och sista reportaget i *Vi* nr 21 har titeln ”Ålderdomshemmens sabotörer”. Med den beteckningen syftar Lo-Johansson på sådana gamla som inte vill låta samhället bestämma, utan envist sätter sig till motvärn mot anstaltsvården. Rädslan för ålderdomshemmet är i dessa fall större än omsorgen om det egna välbefinnandet. Många gamla människor skyr inga medel när det gäller att slå vakt om den personliga integriteten. De försöker på olika sätt att gömma sig undan i fallfärdiga bostäder och olika andra tillhåll.

Men samhället kräver omhändertagande, och när den gamle inte kan förstås att frivilligt bege sig till ålderdomshemmet har myndigheterna ibland praktiserat tvångsintagning. Sådan har inte lagenligt stöd, när det gäller icke sinnessjuka personer, men Lo-Johansson visar på resultatet av en enkät omfattande 420 vårdfall som företagits i olika kommuner. I denna hade det kommit fram att myndigheterna tillstått förekomsten av olagliga tvångsintagningar. Samhället har genom rena lagbrott beskurit de äldres rätt att bestämma över sin tillvaro. Avgörandet av vilka, som verkligen behöver anstaltsvård, hängde enligt Lo-Johansson i högsta grad på respektive fattigvårdsstyrelses subjektiva bedömningar.⁷¹

Den djupaste aspekten på tvångsintagningarna handlar till syvende och sist om individens rätt att själv få avgöra vilket liv hon vill leva.⁷² Ivar Lo-Johansson menar att denna aspekt tidigare knappast ens diskuterats i ålderdomsvården. Han avslutar sin reportageserie:

Rätten att utan annans skada än sin egen föra sitt eget liv har starkt beskrivits för åldringarna. Åldringarna stretar emot att stiga in i samhällsskjutsen, men tvingas upp i den. Det är de som är ålderdomshemmens sabotörer.⁷³

Anteckningsboken och dess syfte

Ger anteckningsboken någon närmare vägledning när det gäller att mer preciserat kartlägga resväg, antalet besökta ålderdomshem med mera? I viss mån kan man följa färdvägen men det finns en osäkerhet kring de episoder som berättas i anknytning till exempelvis en namngiven ort. Sådana episoder kan ju i vissa fall ha berättats för Lo-Johansson under resans gång. Det är alltså svårt att avgöra om författaren alltid själv har varit på platsen för en notering om ett ålderdomshem, om en person boende där eller om en myndighetsperson. Främsta syftet med anteckningsboken tycks ha varit att fånga ögonblicksinttryck i form av enskilda episoder kompletterade med vissa faktauppgifter. Antalet direkt namngivna ålderdomshem är heller inte stort.

”På ungarshotell och natthärbärgen samlar sig åldringar som vägrar gå in på ålderdomshem, betalar per natt och vill vara fria fåglar: sabotörerna” (*Ålderdom* s. 47)

De mest preciserade noteringarna från ålderdomshem inom ett och samma geografiska område, gäller de sex norrbottniska ålderdomshemmen. Anteckningarna om ålderdomshemmen tar upp fakta av typ antalet intagna, antalet sinnessjuka, vårdkostnader med mera. Sådana fakta kompletteras sedan med någon episod eller med referat av samtal med en gamling eller anställd vid ålderdomshemmet i fråga.

Följande noteringar är typiska:

Rutviks ålderdomshem, på Luleå, (förest. Ebba Johansson)

Jätteslott med lantbruk: 26 t åker, 80 t skog.

42 pensionärer, drygt hälften sinneslöa o sinnessjuka. En ung flicka, ej steriliserad. sinnessjuka ser alltid unga ut. En sinnessjuk 86 åring (Larsson i sängen) avklädd.

Vårdkostnad 7.10 per dag.

Ett av de ytterst få ålderdomshem som numera har lantbruk. Det lönar sig inte, men man har det av ett par skäl: psykologiska och vid krig. De sinnessjuka bor på nedra botten, de rena åldringarna på övre, men avdelningarna blandas mest ihop.

Väntat på testning, men man väntar förgäves. Epileptikern på hemmet som får anfällen oförberett och ramlar mitt bland de förskräckta gamla.

”Nomaden” som ger sig ut på rymning. Man springer då fatt honom, tar honom i axlarna och vänder honom. Han går då tillbaks till hemmet. Han går alltid bara dit man vänder honom.⁷⁴

De sista raderna är överstrukna med ett streck – ett tecken på att författaren använt passusen i den slutliga utformningen av reportaget.⁷⁵

Under noteringar från Gällivare ålderdomshem fångas några åldringsporträtt i följande lakoniska rader: ”En pension[är], 85 år, har 16 barn. Ingen tar hand om honom. Gubben, blind, som skär hopprepshandtag. En annan för repen.”⁷⁶

Förutom de relativt utförliga anteckningarna från de norrbottniska ålderdomshemmen i anteckningsboken, omfattande sidorna 25–40, kan man i slutet av boken hitta ytterligare några korta noteringar från Norrbotten och Västerbotten.⁷⁷ Från Norrbotten nämns Pajala och Kalix, och från Västerbotten Umeå stad, Umeå socken, Lycksele socken, Skellefteå stad, Skellefteå landskommun, Dikanäs i Vilhelmina socken och Arjeplog. Dessa platser har enbart noteringar rörande antalet vårdplatser och ibland något ord om hur ålderdomshemmet ser ut – som 'bra hem' 'nybyggt' etc. Det är svårt att av noteringarna avgöra om Ivar Lo-Johansson själv besökt även dessa hem, eller om han fått uppgifterna i andra hand. Om resan verkligen även omfattat Västerbotten, skulle man kunna anta att den bild av åldringsvården som den norrbottniska resan gav, var så pass generell att ytterligare intryck blev upprensningar. De relativt få, mer utförliga anteckningar som anteckningsboken visar upp från hem i övriga delar av Sverige, skulle kunna bekräfta den hypotesen. Författarens främsta avsikt med reportagen var att ge en allsidig belysning av dåtida svensk åldringsvård, inkluderande psykologiska, sociologiska och medicinska aspekter. Detta bekräftas av anteckningsboken, som efter norrlandsnoteringarna och några korta rader om Julita fattigstuga och ålderdomshem, ägnar två sidor åt att formulera frågor kring ”det svenska åldrandet”. Dessa noteringar rubriceras just som sociologiska och medicinska frågor, kompletterade med en notering om åldrandets psykologi. Under rubriken ”sociologiska frågor” har Lo-Johansson noterat:

Är krisen ännu allvarlig?
När kommer kristoppen att inträda?
Har Adamson skulden?
Barn och gubbar?
Försvarsfrågan. W. Atterdag?
Immigration?
Psykologiska följder?

Under rubriken ”medicinska frågor” står:

- 1) Ettdera ett radikalt sätt att undanskaffa de gamla, när landet blir fullt av åldringar?
- 2) Eller också ett sätt att förvandla ålderdomen till en ny livsperiod, en aktivisering av ålderdomen (positivt) (ortobios-teorin)
Den naturliga döden finns knappast (Är arternas livslängd bestämd?)
Dödssuggestionen betyder oerhört

Under rubriken ”Åldrandets psykologi” finns en enda fråga noterad: ”Vad är värst på ett åhem?”⁷⁸

Ovan citerade anteckningar under rubriken ”sociologiska frågor” kom att utgöra underlaget till kapitlet ”Det svenska åldrandet” som inleder de båda böckerna *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige*. Detta kapitel analyserar bland annat befolkningsskrisen och dess följder ur olika aspekter. De medicinska aspekterna tas upp i både *Ålderdoms* och *Ålderdoms-Sveriges* slutkapitel, där olika åtgärder att aktivera de äldre efter pensionsåldern föreslås. Även de psykologiska aspekterna tas upp i nämnda kapitel.

Noteringarna i den svarta anteckningsbokens mittdel och slutdel rör ålderdomshem i mellan- och sydsverige. Här finns noteringar från Rosenlunds ålderdomshem, Bromma ålderdomshem och ett ungarshotell. Under rubriken ”Resan till Sydsverige” finns anteckningar från Norrköping, Gränna, Bunn, Nya Hjälmsared, Braås, Olseröd, Kivik och Vitaby.⁷⁹ Noteringarna är ytterst kortfattade och rör främst olika namngivna personer. Flera av dessa återfinns i reportagens foton. Exempelvis från Rosenlund, där man i anteckningsboken finner noteringar om L.A Trana, ”vallon, [?] spelar fiol på ryggen. Uppträtt på Skansen [---]” och om Johan Teodor Pettersson som:

varit med om Andréexpedition, skar linan till ballongen. Det blåste. Alla trodde det skulle gå bra. I flottan då. ”På kanonbåten Svensksund”. Nu ende överlevande från Andréexpeditionen.⁸⁰

Båda pensionärerna finns med på foton i det femte *Vi*-reportaget.⁸¹ Några korta rader i anteckningsboken ger också en glimt av vilka besvär författare och fotograf kunde utsättas för. Om en sysslomans beteende på Rosenlunds ålderdomshem skriver Lo-Johansson: ”Vägrar insyn. Vi fick komma på besökstider då han vaktade oss och förs. leda oss på villospar.”⁸²

Anteckningarna från resan till sydsverige hänger i de flesta fall samman med foton, antingen i *Vi*-reportagen eller i *Ålderdom*. Exempel (sidhänvisningarna är mina):

”Bunn [---] Fru Sjöholm, 80 år, blind med newfoundlandshund” (*Ålderdom* s. 56)

”Braås [---] Karl Karlsson 76 år, på vedbacke med gumman 70 år” (*Ålderdom* s. 53) [---] Quick, gammal stabbläggare, 73 år, ställer sågen.” (*Vi* 1949:21 s. 13)

”Skåne [---] Kyrkogårdsgummor, den ena 81 år.” (*Ålderdom* s. 61).⁸³

Anteckningsboken upptar därefter några noteringar rörande ett pensionärshem i Svedmyra i stockholmstrakten. Kanske var tanken att i något sammanhang – som John Björnheden hade ivrat för – även belysa levnadsförhållandena för de äldre som bodde på pensionärshem.⁸⁴

Anteckningsbokens sista sidor upptar kortfattade anteckningar från Dalarna, Norrbotten och Västerbotten. Dessa noteringar anger endast antal vårdplatser och utseende på ett antal hem, den tidigare nämnda uppräknings av ättestupor, med en kort anteckning om ätteklubban i Kristdala socken i Småland, samt en anteckning om Norrbärke ålderddomshem.⁸⁵

Sammanfattningsvis har Lo-Johansson alltså startat sin resa i Göteborgsregionen och efter ett kort uppehåll fortsatt till Norrland. Så har han under någon period uppehållit sig i Södermanland varefter han rest vidare till södra delarna av Sverige inklusive Skåne. Efter besöket i Svedmyra gick färden förmodligen åter norrut, i varje fall till Dalarna att döma av anteckningarna från Norrbärke. Dessa anteckningar beskriver en episod berättad av en fattigvårdskonsulent om en äldre man som hade vanskött sig under många år och absolut inte ville in på ålderdomshem. Efter en vild jakt med en kommunalkamrer och en fjärdingsman inblandade, fångades han in med hjälp av en overall vars armar användes som tvångströja. Denne man fann sig ändå så småningom tillrätta på ålderdomshemmet.⁸⁶

Om författaren därefter verkligen fortsatte resan till Norrbotten och Västerbotten har jag inte kunnat belägga. Likaså är det möjligt att den färdväg som går att följa i anteckningsboken senare kan ha utökats och även kanske dokumenterats på annat sätt.

Resan bland svenska ålderdomshem som den avspeglar sig i anteckningsboken hade till syfte dels att kartlägga yttre omständigheter, som boendestandard och vårdkostnader, dels att få en bild av den psykiska miljö som de gamla levde i. Anteckningsbokens blandning av yttre fakta med episoder som ställer den äldres personliga situation i blyxtbelysning, understryker detta syfte. Anteckningsboken fokuserar skarpt myndigheternas översitteri och nonchalans i behandlingen av de gamla. Författaren menar att de äldre är värnlösa i det livsfientliga och segregande system de hamnat i. Både större

problem, som klientelblandningen, och mindre, som den småaktiga förbudsmentaliteten, tas upp. En sammanfattande exposé visar anteckningsbokens katalogartade uppräknings under rubriken ”Psykologi och minnessaker” vilka direkt återfinns i det femte *Vi*-reportaget.⁸⁷

Händelserna på ett ålderdomshem kan inordnas i ett fåtal händelserutor. I den speciella gubblukten, som finns överallt där ett antal gubbar bor samman, går kvinnorna omkring sammanbitna som en särskild klan. Imbecillerna är ålderdomshemmets ”barn”. Där möter de sinnessjukas frågande blick. Där är respekten för telefonen, om det ska komma barntelefon. Det är matgongongen. Det är om någon dör eller någon ny kommer in. Det är besöken av de religiösa församlingarna, som oftast fattar sin uppgift så att de försöker intala de gamla, att de har skuld till livet. (Livet har i stället skuld till dem). De gamla får lära sig ångra. Gubbarna är de mest okänsliga, men gummorna lyssnar gärna.

Det talas mycket om döden i församlingsandakterna, och efteråt bjuds det som belöning på kaffe. Döden och kaffe är församlingsvården. Eljest kommer ingen. Ålderdomshemmet är för bygden huset där så många underliga människor bor. Det är isoleringens ensamhetsslott. Ingen går frivilligt upp för den krattade gången. De flesta fattiga vet att de själva ska komma dit, men ingen tror det förrän de sitter där på en sängkant.⁸⁸

Vi-reportagens upplägg. Fotot

Reportageserien i *Vi* är disponerad så att de inledande reportagen om samernas ålderdomshem och om ättestupor och ätteklubbor, syftar till att fokusera företeelser som kunde fånga läsekretsens uppmärksamhet. Det exotiska i samernas tillvaro och det grymma hednatänkandet kring ättestupa och ätteklubba, var ämnen som var väl lämpade för ett sådant ändamål. Bildmaterialet, och de belysande episoder som har noterats i anteckningsboken, har också fungerat som ett suggestivt underlag för det väsentliga budskapet att ifrågasätta hela anstaltssystemet.

Samtidigt rymmer de inledande reportagen fler fakta och detaljer än de senare, som behandlar åldrandet ur mer övergripande aspekter.

Reportageserien har sin tyngdpunkt i det fjärde reportaget som ger en bred exposé över åldringvårdens inre och yttre elände. Skildringen av ålderdoms-Sverige rör sig från det detaljerade och specificerade, mot ett mer allmänt och samtidigt mer psykologiserande mönster. Ivar Lo-Johansson hade också, i en presentation av reportageserien, förklarat att reportaget skulle omfatta hela landet, men inte i första hand belysa de sociala förhållandena på ålderdomshemmen utan framför allt ta upp åldrandets problem, inte minst ur psykologisk synvinkel.⁸⁹

De foton som illustrerar reportagen är naket avslöjande och av hög kvalitet. Bilderna från ålderdomshemmen i Jokkmokk och Jukkasjärvi präglas av just den exotism som texten förmedlar – speciellt uppmärksammat blev fotot av de tre vilsna samerna sittande sysslolösa i en blänkande korridor. Det

fjärde reportaget bildsvit blev reportageseriens mest utmanande fotosammanställning.⁹⁰ De tio fotografierna visar gamla män och kvinnor på sängkanten, sinnessjuka, trängsel på vårdavdelningar, likkisttillverkning i en snickarlokal m. m. och utstrålar bottenlös tristess. Även bildmässigt fungerar alltså detta reportage som en sammanfattning av den förnedring och vanvård de äldre utsattes för.

”Måltiderna och kaffet utgör de största attraktionerna i ett ålderdomshems dag, och i mellantiden väntar man på att matgongongen ska slå.”

En kontrast utgör det sjätte reportaget som behandlar ålderdomens lust och ensamhet, där ett enda foto illustrerar texten. Bilden visar en gammal kvinna som med stor koncentration läser en mastodontroman med titeln ”Kärlek”. Bilden är talande nog, med tanke på Ivar Lo-Johanssons budskap om att intresset för kärlek och sex finns kvar även hos äldre.

Det avslutande reportaget om ålderdomshemmets sabotörer tar upp exempel på gamla människor som sökt egna levnadsformer utanför anstaltsvården. Ett antal bilder visar äldre som på olika sätt lyckats hålla sig undan ålderdomshemmet. Dessa sabotörer har förskansat sig på ungarshotell, i skrotupplag, i gamla båtar och i fallfärdiga, knappt beboeliga ruckel. Bilderna visar gamlingar som hellre far illa i frihet än har det ”bra” enligt de kriterier samhället fastställde för landets åldringsvård.

Vi-reportagen präglas både i ord och bild av ett starkt engagemang, som pendlar mellan ömsinhet och raseri, och var i hela upplägget en utmaning mot den etablerade socialvården. Frågan inställer sig hur *Vi*-redaktionen uppfattade kampanjen, och i vad mån redaktionsledningen försökte styra Lo-Johanssons journalistiska strategi.

Birger Lundberg, dåvarande andreredaktör, har förklarat att redaktionen aldrig lade sig i författarens arbete och heller inte ändrade eller strök i manus. Lundberg menade att Ivar Lo-Johansson aldrig skulle ha accepterat någon inblandning. Vad gäller eventuella reaktioner på artikelserien i dess helhet, förklarade Birger Lundberg att redaktionen möjligen tyckte att det var en tung och mörk bild som Lo-Johansson målade upp. Valet av bilder till reportaget hade heller inte styrts av *Vi*-redaktionen. Författarens egna intentioner hade varit vägledande vid urvalet. Lundberg hade också fått det intrycket att Ivar Lo-Johansson i sina olika bildreportage hade ett gott samarbete med sina fotografer. Birger Lundbergs utsagor har bekräftats av Hasse Enström, som 1949 var medarbetare i *Vi*-redaktionen.⁹¹

Att författaren själv arbetade med mycket konkreta idéuppslag till fotografier visar den svarta anteckningsboken där följande anvisningar har noterats:

Uppslag för bilder

En gamlings dag

En gummas dag

Gubbarna vid tidningskiosken (Ringvägen)

Åldringen 90–100 år

Gamla sittande på soffa – omslagsbild.

Snusgubbe

Badbild (gumma eller gubbe) Åhemmets skräck.

Fattigv. ordf. och bil

Intagning. Följ en pensionär från stugan till åhemmet.

OBS. Händerna med på porträtten.

Bara händer i en svit.

Åldringar, original i båtar och grottor.

Pensionsutdelning den 15 varje månad

Utflykt med buss och gamla.

Höstsol

Blomsterförsäljerskor (10:ans ändpunkt)

Kängsnöresgubbar, Hornsgatan

Högalids ungarshotell, sal med 50 i (Dahlström)

Pensionärshem.

Högalids ungarshotell⁹²

Flera av dessa motiv återfinns både i *Vi*-reportagen och i den senare utgivna fotobildboken *Ålderdom*.

Reportageresans bilder togs av två fotografer: flertalet av Sven Järlås, en mindre del av Jöran Forsslund. Hela bildmaterialet kom inte till användning, utan ett urval gjordes.⁹³

Pär Rittsel (före detta redaktör för *Svensk Fotografisk Tidskrift*) har påpekat att Lo-Johansson och Sven Järlås träffades redan 1935, i samband med en fotografering då romanen *Kungsgatan* skulle ges ut. Ivar Lo-Johansson har, enligt Rittsel, förklarat att Sven Järlås teaterbilder fängslade honom speciellt.⁹⁴

För Sven Järlås blev resan mycket prövande. Hans hustru Elsa har förklarat att upplevelserna under besöken i ålderdomshemmen blev oerhört deprimerande. Elsa Järlås menade att maken så småningom helt enkelt inte stod ut med de fruktansvärda scener som mötte reportageteamet, och framför allt inte med den skriande bristen på mental vård och omsorg som överallt gjorde sig gällande. Sven Järlås blev till slut så upprörd att han inte orkade fullfölja reportageserien, utan Jöran Forsslund fick ta vid. Då återstod bara ett besök i Småland. Elsa Järlås hade den uppfattningen att samarbetet mellan maken och Ivar Lo-Johansson däremot hela tiden hade fungerat väl.⁹⁵

Helhetsintrycket av *Vi*-reportagets bilder är att de i hög grad accentuerar det polemiska budskapet genom en rättfram och okonstlad fototeknik. Ivar Lo-Johansson har i företalet till *Den sociala fotobildboken* förklarat att de fotografer han arbetat med, ofta fick avstå från sådana motiv som kunde vara konstnärligt tilltalande genom sin inneboende dynamik. Författaren har framhållit att han styrde sina fotografer med järnhand för att exempelvis verkligen få fram den tröstlöshet och apati som omgav de gamla. Ett av skälen till Lo-Johanssons obeveklighet var hans fasta föresats att bilderna skulle underordna sig reportagets syfte – alltså kan man i viss mening fastställa att författaren iscensatte bilderna. Ett annat skäl var att han själv genom sitt tidiga intresse för fotografering, genom åren skärpt sitt bildsinne. Redan som 15-åring tillverkade han en kamera av en kritlåda, en monokel och plyschbitar rivna ur en gammal kjol. Kameran laddades i en jordkällare och medfördes sedan på pojkens strövtåg i Hanvedens skogar, där natur och djurliv dokumenterades. Bildseendet var alltså djupt rotat, och ovan anförda uppslag för bilder i anteckningsboken visar att Lo-Johansson kunde organisera reportagets bilder in i detalj.⁹⁶

Polemiken i reportagen accentueras genom att författare och fotograf till stor del arbetade med tematiska kontraster. Frihet ställs mot förtryck, livskraft mot apati, integritet mot förmynderi, aktivitet mot passivitet. Ett belysande exempel på det senare utgör porträtten av en till synes aktiv åldring kontra en passiv i kapitlet "Ålderdomshemmens ande". Två 103-åringar har fotograferats, den ena på en vänsterbild och den andra på en högerbild. Vänsterbilden visar i helfigur en gammal man med yvigt skägg och keps på huvudet som klarögt närvarande tittar in i kameran. Han sitter i hemmiljö,

vilket accentueras av att en katt tronar i bakgrunden, förnöjt sovande ovanpå en hög möbel. Märkligt nog ser denne 103-åring på något sätt ungdomlig ut. I varje fall ger han ett vitalt intryck. Bildtexten meddelar att mannen är skräddare och bor hos sina anhöriga. Den högra bilden visar en kvinna i halvprofil. Hennes ögonlock är halvslutna och blicken slocknad. Den tandlösa munnen utgör ett insjunket streck i ett ansikte helt fyllt av rynkor. Kroppshållningen utandas trött resignation. Bildtexten presenterar henne som en före detta småbrukarhustru som bor på ålderdomshem.⁹⁷

Man vet naturligtvis inte om denna kvinna har någon allvarlig sjukdom eller om hon – vilket bilden vill antyda – passiviserats i ålderdomshemmets sterila miljö. Oavsett vilket, ryggas man tillbaka inför skillnaderna mellan dessa två gamla. Det är som om bilderna symboliskt framställer liv och död, vilket måste ha varit avsikten. Lo-Johansson betecknade ju ålderdomshemmen som hopplöshetens ensamhetsslott.

Bildtexterna till de två porträtten är kortfattat hållna. Kommentarer behövs inte. Det sociala budskapet är glasklart.

Det goda reportaget

I ett par intressanta artiklar i *Dagens Nyheter* år 1982 har Sven Lindqvist under rubriken ”Reportagens formvärld” analyserat vilka kriterier i stort som konstituerar ett bra reportage. Lindqvist utgår från antologin *Tio reportage som förändrade världen* där de svenska författarna Isidor Kjellberg, August Strindberg, Ester Blenda Nordström, Lubbe Nordström och Ivar Lo-Johansson har granskats. Sven Lindqvists syfte har varit att utifrån dessa författares reportage vaska fram fyra karaktäristika som bildar grunden för det goda reportagens slagkraft och beständighet över tiden.⁹⁸

Det första kriteriet är vad Lindqvist kallar reporterens *närvaro*. I en snabböversikt konstaterar han:

Reporterjaget kan vara ungflicksmuntert och sardoniskt som hos Ester Blenda Nordström, det kan vara frustande grötmyndigt som hos Lubbe Nordström eller rättframt oduperat som hos Ivar Lo eller återhållet patetiskt som hos Hemingway. Det kan se ut på hundra olika sätt – men reportern är alltid närvarande. Och genom sin egen närvaro framkallar han läsarens.⁹⁹

Det andra kriteriet är vikten av att reportern *upptäcker en ny verklighet* eller i varje fall förmår ge nya infallsvinklar på det redan existerande. Lindqvist menar att Ivar Lo-Johansson genom att ”vända på Sverige” visade en generation av unga och friska människor hur det såg ut på livets baksida där de utslitna åldringarna vistades.

Det tredje kriteriet ligger enligt Sven Lindqvist i reporterens förmåga att *utmana*. Lindqvist menar att Ivar Lo-Johanssons reportage i ett sådant avseende intog en tättplats:

Ivar Lo tog nog det djupaste skamgreppet av alla antologins reportrar. Hedra din fader och din moder, heter det. Vörda de äldre, var tacksam mot dina föregångare. Alla dessa hedersbegrepp kom i rörelse hos läsaren när Ivar Lo visade upp den hemska sanningen om svensk åldringsvård 1952.¹⁰⁰

Det fjärde kriteriet handlar om reporterns förmåga att *gestalta*. Här är Lindqvist kritisk mot antologins analyser av hur denna gestaltning går till. Han ger ändå en eloge till Mauritz Edström för hans analyser av bildspråk och argumentationsteknik hos Lo-Johansson. I sin andra artikel om reportagets formvärld ställer Lindqvist frågan varför litteraturvetarna dittills inte behandlat just reportagets formvärld. Han menar att det analyschema som Staffan Björck använt sig av i *Romanens formvärld* till dels skulle kunna appliceras vid en undersökning av reportaget. Björck har bland annat brukat begreppen *närvaro*, *auktoritet*, *rum och tid* samt *tendens*. Lindqvist ger exempel på hur hans egen reportageteknik utvecklats från bruket av harmlösa generaliseringar till konsten att i reportaget fånga in och uttrycka en verklighet så som den avspeglas i den egna upplevelsen. Lindqvist framhåller att just denna konstnärliga och intellektuella resa dittills inte intresserat litteraturvetarna. Vad gäller begreppet *auktoritet* anser Lindqvist att auktoriteten i ett reportage i mycket visar sig i författarens skicklighet i att använda språket som verktyg. Det handlar även om att känna in vilka frågor en läsare kan tänkas ställa och att besvara dem genom sin inkännande berättarkonst.

I reportaget är begreppen *rum* och *tid* alltid väsentliga menar Lindqvist vidare. I motsats till romanen är författarens förmåga att fånga här och nu det som verkligen lyfter fram det beskrivna framför läsarens ögon och blir på så sätt reportagets nerv.

I samband med det sista kriteriet, *tendens*, påpekar Sven Lindqvist att en resa ofta utgör en god grund för ett reportage. Andra grundstenar är ”från oskuld till erfarenhet” och ”framför och bakom fasaden”. Lindqvist framhåller även att de olika delarna i en reporters upplevelser, vartefter de fogas ihop till en argumentation som vartefter bildar en retorisk helhet, tvingar läsaren att ta ställning. När det gäller olika reportrars skicklighet till sådana byggen jämför Lindqvist *Ålderdoms-Sverige* med Per Wästbergs *Förbjudet område*, Göran Palms LM-böcker och sin egen bok *Slagskuggan*.¹⁰¹

I sin avhandling om rapportboken i Sverige har Annika Olsson sökt definiera 1960- och 1970-talens dokumentära skildringar i reportagets, reseskildringens eller den sociologiska rapportens form i syfte att synliggöra främmande platser och låta människor träda fram och göra sina röster hörda. Olsson skriver:

Detta innebar att platser, människor och erfarenheter som inte var självklara i det (litterära) offentliga samtalet fick möjlighet att träda fram genom texter och bilder som berättade om hur förtryckande system påverkade den ”vanliga” människans vardag, både i den så kallade tredje världen och hemma i Sverige.¹⁰²

Även med denna definition kan Ivar Lo-Johanssons reportage sägas vara föregångare till senare dokumentära skildringar och kanske även i viss mån till vad som kom att benämnas rapportboken.

Utlandsresor och radioföredrag

På sensommaren 1949 företog Lo-Johansson en resa till Frankrike, där han bland annat besökte ett antal ålderdomshem. I en anteckningsbok ingående i Ivar Lo-Johanssons arkiv finns noteringar från resan 1949 och även från en Frankrikeresa 1951.¹⁰³ På samma sätt som i anteckningsboken om de svenska ålderdomshemmen har författaren förberett sig genom att notera ett antal frågor riktade till "L'assistance publique". Frågor skulle ställas bland annat om antalet ålderdomshem i hela landet, benämningar på dessa, om tendensen gick mot vård i slutna ålderdomshem, om tvångsintagningar tillämpades, om Frankrike stod inför överskott av åldringar, vilken roll den kyrkliga välgörenheten hade, om det fanns sinnessjuka på hemmen. Några anteckningar från ålderdomshemmet La Rochefoucauld i Paris lyder:

229 pensionärer. Huset gammalt kloster. Betalar 40.000 franc om året. I hemmet 20 i varje sal. Matsalen: öl till frukost, vin till middag, man bjuds äta med. Gubbarna med hattarna på, men trivsamt, ledigt och snyggt. Giftemål mellan 80-åringar, som dock bor kvar i resp. salar.¹⁰⁴

Att döma av ovanstående beskrivning hade den franska åldringsvården en betydligt ledigare livsstil än den svenska. Möjligen hade Ivar Lo-Johansson för avsikt att utöka sin studie av åldringsvården till flera europeiska länder, kanske för att få fram jämförelsematerial. Något större projekt blev det emellertid inte av detta.¹⁰⁵ En del av de erfarenheter av de äldres situation i Frankrike dokumenterades emellertid senare i fotobildeboken *Okänt Paris* (1968).¹⁰⁶

Lo-Johansson var under förhøsten även i Norge och Danmark för att studera åldringsvårdsfrågan. I ett brev den 9 augusti till Nils-Olof Franzén förklarade han emellertid att han, trots en del nya perspektiv som resan givit, för tillfället inte tänkte utöka det svenska materialet med erfarenheterna från utlandet.¹⁰⁷

Ivar Lo-Johansson fortsatte sin åldringsvårdskampanj med att på hösten 1949 hålla fyra radioföredrag. Den 17 maj skrev författaren till Nils-Olof Franzén och berättade att Gunnar Helén föreslagit honom att göra en serie radioföredrag baserade på materialet i *Vi*-reportagen.¹⁰⁸ En överenskommelse gjordes snabbt; redan samma månad meddelade Lo-Johansson i ett brev till Erik Hjalmar Linder att han tagit itu med förberedelsearbetet.¹⁰⁹ Någon tvekan från Radiotjänsts sida mot att genomföra programserien hade alltså inte förekommit. Tydligt var man trots allt angelägen om att allmänheten inte skulle få en skev bild av syftet med föredragen, eftersom Erik Hjalmar Linder i ett brev till

författaren den 13 juni framhöll vikten av att det första programmet inte skulle uppfattas ”som en 'rekommendation' i vår tid att tillgripa samma utväg som man gjorde förr”.¹¹⁰ Här syftade Linder på de ättestups- och ätteklubbstraditioner som skulle tas upp redan i det inledande föredraget.

Linder poängterade även att man tänkte lägga ned stor möda på själva introduktionen så att ingen, allra minst de gamla, skulle vilseledas angående det goda ändamålet.

Radions programpolitik stipulerades som nämnts i det s.k. rundradiobekänkandet 1946. Här poängterades att radion inte skulle vara öppen för extrema ytterlighetspartier och att den praxis skulle gälla, att politiska falanger som inte var representerade i riksdagen eller som bara hade ett fåtal mandat, inte fick delta i politiska radiodebatter. En reservation tillfogades försiktigtvis med kommentaren ”att överdriven försiktighet torde vara farligare än överdriven djärvhet”.¹¹¹ Forskaren Göran Elgemyr har visat att programpolitiken efter andra världskriget blev djärvare och att exempelvis en praxis infördes att alla politiska partier inklusive kommunisterna skulle ha möjlighet att uttrycka sina åsikter i politiska debatter. År 1948 gick radioledningen ett steg längre och tolkade det gällande kravet på opartiskhet så, att man i vissa fall kunde göra avsteg från kravet på strikt objektivitet och istället applicera kravet om opartiskhet på programverksamheten i dess helhet. Detta betydde att en kontroversiell fråga kunde behandlas på så sätt att företrädare för olika åsikter bereddes tillfälle att yttra sig i diskussioner och liknande. Detta skulle bidra till en allsidig belysning och därigenom säkra objektiviteten i radion.¹¹²

Ivar Lo-Johansson hade tidigare på 1940-talet i skilda sammanhang medverkat i radio. Den första bevarade inspelningen med författaren härrör sig från ett reportage som han och Nils-Olof Franzén gjorde den 25 maj 1945. Programmet har titeln ”Bland sörmländska statare. Ett program om en kår som försvinner”. Detta följdes av ytterligare ett par program om statarna med Nils-Olof Franzén som programredaktör. 1947 sändes i ”Tidsspegeln” ett diskussionsinlägg med anledning av sexualdebatten efter *Geniets* utgivning, där bland andra Lo-Johansson medverkade. I mars 1949 sändes ett samtal mellan författaren och Gunnar Helén under rubriken ”Traktorn det är jag”. Därefter kom så på hösten föredragsserien om åldringsvården.¹¹³

I en intervju med Ivar Lo-Johansson i tidskriften *Hörde Ni* presenterades författaren och hans intentioner för en förbättrad åldringsvård och den 16 september hölls det första radioföredraget.¹¹⁴

I radioföredragen framfördes i huvudsak samma synpunkter som i *Vi*-reportagen, och vissa delar av texterna är identiska. Men framför allt det första föredraget, som kallades ”Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet”, anlade ett bredare perspektiv på den samhällsutveckling som lett fram till de aktuella åldringsvårdsproblemen än motsvarande reportage i *Vi* (det tredje). Radioföredraget tar sin utgångspunkt i den på 1930-talet akuta nativitetsnedgången, vilken enligt författaren medförde att den svenska befolkningspyramiden började anta formen av en ”nertill avgnagd halmstack som man

skurit runt om med lie”.¹¹⁵ Samtidigt som medellivslängden ökade, föddes alltför få barn. Ivar Lo-Johansson länkade efter detta konstaterande ihop nativitetens krisen med klasskampstanken och samhällets sociala struktur:

En omläggning av dom sociala stridsfrågorna följde. Arbetarna hade inte velat föda barn till slavar, men så fann arbetarna, att dom behövde folk för att behålla ställningen i framtiden. Man gick klassbiologiskt ut ifrån att borgarna var en särskild ras, som inte kunde föda proletärer. Arbetarna däremot kunde mycket väl föda barn, som vart borgare.¹¹⁶

På sikt och ur en bred social aspekt skulle en krympande arbetsför befolkning betyda fattigdom för hela landet. Resultatet av sådana diskussioner blev en landsomfattande barnalstringspropaganda i makarna Myrdals regi. Men fakta kvarstod. Fram till 1860-talet fanns det tio arbetsföra personer per äldre över 65 år; fram till 1940 var siffran sju personer per äldre. Om ytterligare några decennier skulle siffran enligt beräkning ha sjunkit till tre. Därmed skulle de arbetsföra ha blivit fyra gånger så hårt belastade som de var periodvis under 1800-talet. Konsekvenserna av dessa siffror, sade Lo-Johansson, skulle bli den att åldringarnas auktoritet minskade. Man skulle komma att ta mindre hänsyn till de gamla ju fler de blev; generationsmotsättningarna skulle bli allt hårdare. I det gamla bondesamhället hade de äldre en funktion att fylla, där var deras arbetskraft värdefull; men i dagens industrialiserade samhälle skulle de gamla komma att ställas åt sidan. Industrin måste kontinuerligt matas med stark oförbrukad arbetskraft, och i familjerna och hemmen hade de gamla förlorat den funktion av barnuppfostrare som de haft förr. De unga ville själva ta hand om sina barn; de äldre var inte längre lämpliga. Dessutom skulle hela samhället komma att gå i en alltmer konservativ riktning:

Vi är här inne på gerontokratin, som betyder gubbväldet. Det är ett konservatismens maktområde, därför att det tycks vara en lag, att mänskan med stigande ålder blir mer och mer konservativ. Övervikten av äldre i riksdag, i fullmäktige och andra myndighetsrepresentationer kommer att ökas.¹¹⁷

Det var i denna situation, sade Lo-Johansson, man började bygga ålderdomshem som en nödlösning i ett krisartat läge.

Efter att ha tecknat denna bakgrund övergick författaren till att beskriva de olika metoder som förfäderna använde när de ville ta livet av gamla människor. Liksom i det tredje *Vi*-reportaget anförde han olika ättestups- och ättestradditioner, men var i beskrivningen av dessa betydligt mer detaljerad. I ett exempel hänvisade han till en uppsats av religionsforskaren Ernst Arbman kallad ”Kallbad och rännskjuts”, där samernas olika avlivningsmetoder behandlas. Kallbad gick så till, att åldringens släkt gjorde två hål i isen varpå man drog den gamla, som var fastbunden med ett rep, fram och tillbaka under isen några gånger. Rännskjutsen bestod helt enkelt i att den gamle

bands fast i en akja som släpptes utför ett brant fjäll; alltså en ganska nära motsvarighet till hanteringen av den gamle vid ättestupan.

Från ålderdomshemmet i Jukkasjärvi.

Den fattigvård som utövades under 1800-talet och även under början av 1900-talet överträffade enligt Lo-Johansson i inhumanitet både ättestupor och ätteklubbor. Han anförde en del andra exempel, bland annat från Dalarna på hur man försökte bli av med de äldre. I samband med dessa beskrivningar anförde Lo-Johansson åter klassaspekten och underströk att de fattiga alltid varit de mest utsatta, eftersom de förmögna haft råd att vårda sina gamla.

Lo-Johansson avslutade det första föredraget med att slå fast att ålderdomshemmen var en de dåliga samvetenas konstgjorda lösning på ett svårt socialt problem. De gamla var till besvär och tilläts därför inte leva kvar i

den invanda miljön. Därför var också – enligt författaren – ättestupstanken ur en psykologisk synvinkel, inte särskilt avlägsen.

Det andra föredraget hölls den 22 september under rubriken ”Svenska ålderdomshem”.¹¹⁸ Författaren inledde föredraget med en personlig deklARATION om bakgrunden till sitt intresse för åldringsvården. I hans egen klass, bland statare och torpare, var i allmänhet ålderdomshemmet slutstationen. Lo-Johansson hade bevittnat hur både modern och flera andra släktingar dött på ålderdomshem. Bland andra hade morbror Janne, som porträtteras i *Anal-fabeten*, spärrats in på ålderdomshemmet i ett låst rum, tomt på möbler, förutom en torrklöset. Rummet hade järngaller för fönstret. Där blev han kvar till sin död.

I övrigt behandlade Lo-Johansson i stort vad som togs upp i *Vi*-reportagen fyra och fem; klientelblandningen och den yttre och inre misären. Klientelblandningen medförde bland annat att de normalt åldrande tvingades in i den sinnessjukes kaotiska tillvaro. Även i detta sammanhang förde Lo-Johansson fram klassaspekten, och menade att de gamla arbetare som slitit ut sig för samhället under ett långt liv, på anstalten känner sig jämställda med detta svårt sjuka klientel. Författaren analyserade också den stämning av resignation som rådde även i välskötta ålderdomshem. Eftersom de gamla inte fick ha egna ägodelar vande de sig snart av med att syssla med något meningsfullt. Sängkanten gav inte stort spelrum för aktiviteter. Däremot fick de gamla en metodisk träning i att vara passiva, undfallande och ödmjuka. Bilderna av ödmjukheten slår besökaren i ansiktet som ett stilla regn, och dessa påtvingade attityder resulterade i att de gamla aldrig vågade uttrycka missnöje eller klander. De uttalade sig bara om sådant som de trodde att omgivningen kunde acceptera.

Det tredje föredraget som hölls den 28 september och kallades ”Åldrandets ensamhet”, behandlar samma problem som togs upp i de femte och sjätte *Vi*-reportagen. Det börjar med att liksom i *Monism* karakterisera svenskarerna som ett mycket ensamt folk. Formuleringarna är skarpa:

Ensamheten har växt in i oss själva, som en vanskött nagel, som bockens horn har växt in i pannan. Vi är ett grymt folk. Vi är nog missionärer, men vad vi ofta vill är att pina dem, som vi kommer åt att pina. Vi skryter med en ypperlig materiell form, men kan inte fylla den med ande, med liv.¹¹⁹

Åldringens ensamhet var skriande fastslog Lo-Johansson. Klyftan mellan ung och gammal var ofta oerhörd. De unga förmådde inte intressera sig för de gamla, och författaren konstaterade sarkastiskt att det många gånger var först när den gamle avlidit, som släkt och vänner uppenbarade sig på ålderdomshemmet med blommor och tårar. När den gamle levde var besöken inga eller fåtaliga. De religiösa församlingarna ordnade besök av präster som höll andakter där det ofta talades om döden och efteråt bjöds på kaffe som belöning: ”Döden och kaffe är församlingsvården.”¹²⁰ De religiösa visade ändå

något slags intresse för de gamla, vilket andra samhällsgrupper inte gjorde, tillade Lo-Johansson.

Föredragets senare hälft tar upp frågan om åldringserotik. Efter att liksom i sjätte *Vi*-reportaget ha konstaterat att gamlingens kärlek ofta förlöjligas, föreslog Lo-Johansson att man istället borde uppmuntra dem som så vill, att ingå äktenskap. Han tillfogade:

Att ta bort från gamla människor känslan av att behöva, ha krav, behövas, kunna ge, älska, visa ömhet – är att förgifta ålderdomen med mindervärdeskänslor. Förlöjliga inte åldringserotiken. Då förlöjligar du också livet.¹²¹

Det fjärde och sista radioföredraget i serien hölls den 5 oktober och bär samma rubrik som *Vi*-reportaget nummer sju: ”Ålderdomshemmens sabotörer.”¹²² Föredraget ger exempel på praktiserande av tvångsintagningar som ofta är olagliga, och beskriver äldre, som oförtrutet nekat att låta myndigheterna ingripa i deras liv. Lo-Johansson uppskattade den del av de gamla som tagits in på hem mot sin innersta vilja, till 75 %. Han syftade då inte enbart på de direkta tvångsintagningarna, utan räknade också med sådana fall där påtryckning i form av övertalning, lirkning och falska förespeglingar hade lett till intagning.

Författaren berörde också helt kort folkpensionsfrågan. Folkpensionen var för liten att leva på, men tillräckligt stor för att de äldre skulle kunna överleva, konstaterade han, och resultatet blev att många utfattiga äldre, som trots allt lyckats reda sig själva, hankade sig fram på existensminimum.

Radioföredragen kontra *Vi*-reportagen

Som synes är de huvudfrågor som behandlas i föredragen desamma som i *Vi*-reportagen. Men föredragen är disponerade så att framför allt de inledande partierna ger fördjupade perspektiv på ämnet. Ett exempel är det första föredragets förklaringsgrunder till den sociala krissituation som ett ökande antal gamla medförde. På ett för ändamålet strategiskt verkningsfullt sätt kombineras klasskampstanken, immigrationsfrågan, generationsmotsättningar och bristen på en expansiv socialpolitik till ett färgstarkt och skrämmande perspektiv på åldringsvården. Det agitatoriska anslaget framhävs på så sätt kraftigare i föredragen än i *Vi*-reportagen, där författaren i sin roll som socialreporter mer arbetar med sakliga och summerande ögonblicksskildringar. Som vi sett bland annat av korrespondensen med Björnheden, var Lo-Johansson missnöjd med att reportagen i *Vi* inte väckt någon större uppmärksamhet och i stort sett förbigåtts av pressen. Nu var det viktigt att via radion nå en större publik, att få genomslag för budskapet och att därmed väcka en debatt som kunde få i gång en förändring.

Den detaljerade framställningen av avlivningsmetoder syftade på samma sätt till att väcka uppmärksamhet och ruska om åhöraren. Lo-Johanssons

ambitioner var knappast att dokumentera vetenskapligt belagda fakta, utan de traditioner han anförde hade mer symbolisk betydelse och som huvudsyfte att utgöra en uppseendeväckande ingress till de egentliga budskapen. Ragnar Oldberg har påpekat åldringsvårdskampanjens starka inriktning på att anlita medel som helgar ändamålet:

I de övriga kampanjerna har det stundom varit svårt att uppskatta hans honnetta ambition att ge en mängd disparata företeelser en gemensam förklaring, men just i åldringskampanjen blev hans blindhet för tillvarons komplikation berättigad – här gällde inga teoretiska invändningar, här kom det an på att försvara liv mot system!¹²³

Radioföredragen skiljer sig från *Vi*-reportagen även genom att på ett tydligare sätt lyfta fram klasskampaspekten. Som framgått fokuserar redan det första föredraget befolkningsutvecklingen ur sociala perspektiv och knyter an till klasskampstanken. Ett ökande antal åldringar drabbas de lägsta socialgrupperna värst medan sjunkande nativitet främst utgör en fara för arbetarna. Eftersom immigrationen ökar under sådana förhållanden, drabbas landets arbetskraft, det vill säga i första hand arbetarklassen: ”Immigrationsfrågan träffar alltid värst arbetarna i ett land. Därför måste arbetarna bli immigrationsfientliga men emigrationsvänliga”.¹²⁴ Också i övriga föredrag betonas mer eller mindre klassaspekter på åldringsvården.

Skälet till att vidga problemet till en klasskampsfråga, var rimligen att via radion påverka samhällsgrupper som annars kanske inte intresserat sig för åldringsvårdsfrågan som sådan. Budskapets genomslagskraft ökade ju mer delaktig lyssnaren kunde känna sig. Via radion kunde Lo-Johansson åstadkomma känsloladdningar och därmed få till stånd opinionsbildande effekter av annat slag än med reportagen i *Vi*. Anknytande till Lars Furulands hypoteser för lyckad opinionsbildning finner jag att författaren i och med kombinationen av reportaget i *Vi* och radioföredragen som förde ut hans budskap till allt bredare målgrupper uppfyllde de fjärde och femte hypoteserna om vikten av att välja slagkraftiga medier.

Den knappa halvtimmen som Radiotjänst anslagit per gång till föredragen användes alltså av författaren till att föra ut kontroversiella budskap. Lo-Johanssons anförda ättestupstraditioner skrämde lyssnarna. Bland annat kan man få belägg för detta redan i det andra föredraget, där Lo-Johansson ansett sig föranlåten att lägga in ett försvar med anledning av det uppseende det första föredraget väckte:

Har svenska folket blivit så skört och bräckligt, att det inte ens törs höra en historisk återblick? Det är inte för att ålderdomshemmen till varje pris ska bibehållas, berömmas, och i dom bästa fallen visas upp för turister. Det är vår stora samvetsfråga nu, hur vi ska kunna lösa åldringsproblemet, utan att anklaga oskyldiga, men också utan att smickra överheten.¹²⁵

Ivar Lo-Johansson hade tagit upp en brännande fråga. Han behövde knappast vara ängslig för att ha smickrat överheten.

Med radioföredragen nådde Ivar Lo-Johansson ut med sitt budskap på bred front. Även om reportagen i *Vi* utgjorde en god början vad avser opinionsbildningsprocessen var radion ett betydligt vassare och mer genomträngande medium. Tidningen *Vi* hade visserligen under början av 1950-talet en postupplaga på icke föraktliga cirka 585.000 exemplar, men antalet radiolicenser som år 1940 var 1.358.000 uppgick 1950 till 2.095.000, vilket innebär en ökning över tioårsperioden med cirka 54 %. Man skulle kunna uttrycka det så att Lo-Johanssons åldringsvårdsaktion nu kanaliseras in i en bred strömfåra, vilken under 1950-talets gång skulle förgrena sig vidare och sprida hans budskap i allt vidare kretsar.¹²⁶

Lars Furulands hypoteser fyra och fem om mediernas betydelse för en lyckad opinionsbildning var på god väg att realiseras. Ivar Lo-Johanssons intentioner hade på allvar slagit rot i det allmänna medvetandet.

Åldrandets problem i debatt

Det sjunde och sista *Vi*-reportaget var infört den 21 maj 1949. I det dubbelnummer som utkom 4 –11 juni publicerades en uppföljande artikel under rubriken "Åldrandets problem i debatt".¹²⁷ Artikeln bestod av inlägg från socialläkaren Gunnar Inghe, Ali Berggren och från Ivar Lo-Johansson själv.

Gunnar Inghe, vars inlägg var rubricerat "Ivar Lo-Johansson har inte överdrivit", gav författaren rätt i hans väsentliga kritik. Inghe framhöll att den nya folkpensioneringslagen som kom i januari 1948, inte haft den avsedda effekten att hålla nöden borta. "Somliga måste alltjämt ställa sig i fattigvårdskön."¹²⁸ Lo-Johanssons skildring av klientelblandning, isolering och passivitet på ålderdomshemmen var riktig, ansåg socialläkaren. Den öppna socialvården hade många problem att ta itu med. Inghe avslutade sitt inlägg med en förmodan att åldringsvårdsproblemet knappast tidigare genomlysts på det sätt som Lo-Johansson nu gjort. Han påpekade att det inte var första gången som en författare ställde problem under debatt och blottade brister i samhället.

Ali Berggren, som i fortsatt debatt skulle bli en av Ivar Lo-Johanssons huvudmotståndare under många år, förklarade i sitt inlägg att mycket av det elände som författaren skildrade var känt för Socialstyrelsen, som också visste att "tillfullo uppskatta värdet av en fri och öppen kritik, som blottar missförhållanden."¹²⁹ Men Ivar Lo-Johansson hade målat en alltför mörk bild, menade Berggren, och författaren försökte på ett osmakligt sätt väcka motvilja mot ålderdomshemmen:

Jag måste inlägga en gensaga mot denna snedvridande och negativa tendens i artiklarna och jag vill försäkra – och jag känner förhållandena här i landet rätt väl – att författaren ingivit läsarna en falsk bild av våra ålderdomshem i allmänhet.¹³⁰

Ivar Lo-Johanssons inlägg bestod i stort av ett återupprepande av den tidigare framförda kritiken. Han underströk bland annat – för att undvika missförstånd – att personalen på ålderdomshemmen själv var ett offer för systemet och han menade att personalens möda borde minska om en ny och ”intelligent förbättrad” åldringsvård kom till stånd. Lo-Johansson avslutade sitt genmäle med att understryka att en realistisk syn på vårdproblemen var nödvändig för att en vettig och oinfekterad debatt skulle kunna föras. Den pinsamma diskussionen hade tagits upp av samvetsskäl och den borde därför få fortsätta, utan att de som hade en annan åsikt än myndigheterna skulle tystas ned.¹³¹

Debatt i radio

Som tidigare nämnts, väckte Ivar Lo-Johanssons radioföredrag stort uppseende. Särskilt efter det första föredraget hade många äldre hört av sig och det var främst beskrivningen av ättestupor och andra avlivningsmetoder som föranlett rädsla och grova missförstånd. Ett arbetspapper i Ivar Lo-Johanssons arkiv vittnar om detta. Här har författaren antecknat:

Breven strömmade. Buntar kom från Radiotjänst, packar kom direkt [...] Det ringde folk som började gråta en lång stund, innan något hördes. Det kunde ringa upp, bara hacka till ett tag, säga ”Tack” och så ringa av igen. Det ringde ålderdomshemspensionärer som var så rädda för personalen, att dom aldrig i världen skulle ha vågat säga sitt namn. Tidningarnas tecknare ritade flitigt ättestupor.¹³²

Enligt Lo-Johansson var det även tal om att radioserien skulle avbrytas. Författaren hade fått en uppgift om detta av landshövding Conrad Jonsson, som var medlem i radions styrelse. I andra hand fick författaren sedan höra att ett sammanträde hållits på Radiotjänst där det diskuterats om föredragsserien skulle få fortsätta eller inte. Lo-Johansson hade fått det intrycket att i varje fall Hjalmar Gullberg, som var styrelseledamot, skulle stödja honom.

Efter uppståndelsen kring det första föredraget diskuterade Lo-Johansson och Nils Olof Franzén igenom manusen, men enligt uppgift utan att något censurerades.¹³³ Att det första föredraget väckt stor uppmärksamhet visar även en inlaga av signaturen Lg i *Hörde Ni* 1949. Denne framhöll den stora betydelse radion hade som opinionsbildare. Eftersom Lo-Johansson tidigare i *Vi*, som nådde en halv miljon hushåll, och något senare även i boken *Ålderdom* framfört samma budskap illustrerat med ett suggestivt bildmaterial utan att detta väckte någon större uppståndelse, visade radioföredraget att den mänskliga rösten utövar en speciell laddning: ”Det är som en vinande pil mot vårt medvetande.”¹³⁴

Att radions ledning i detta läge var angelägen om att ge bredare belysning åt åldringsvårdsfrågan är begripligt. Redan veckan efter det fjärde föredra-

get, den 12 oktober, sändes en radiodiskussion under rubriken ”Ska vi ha ålderdomshem”, där förutom Lo-Johansson, Ali Berggren, fattigvårdsdirektören Helge Dahlström, läkaren Arvid Myrgård och rektorn Greta Hamrin deltog. Diskussionsledare var Erik Hjalmar Linder. Syftet var rimligen att enligt rådande programpolitik ge åldringsvårdsproblemet en bredare belysning genom att låta representanter för olika intressentgrupper ta ställning till Ivar Lo-Johanssons kritik.

Efter ordförandens inledningsord startade författaren diskussionen med att beklaga att inte någon representant för åldringarna själva, deltog i debatten: ”Frågan om ålderdomen är i högsta grad en lekmanfråga. Det är ingen fråga som bara rör socialvårdare.”¹³⁵ Lo-Johansson fortsatte sedan genom att lägga fram sin huvudsikt att ett lyckligt samhälle inte behövde ålderdomshem. Ingen borde tas in på anstalt annat än av rent medicinska skäl, och då behövdes inte ålderdomshem, utan sjukhus. Ali Berggren, representerande Socialstyrelsen, förklarade i sin första replik att Socialstyrelsen principiellt var emot anstaltsmässiga anordningar i socialvården, men att ålderdomshemmen var nödvändiga för att ta hand om gamlingar som inte kunde få tillsyn i hemmet. Ändå var platsbristen så stor att högst 10 % av landets åldringar hade möjlighet att få sådan vård. En nödvändig reformåtgärd var utbyggandet av sjukvården för gamla – om så skedde kunde ålderdomshemmen förvandlas till de trivsamma kommunala inackorderingshem som riksdagen beslutat att de skulle vara. Att avskaffa ålderdomshemmen helt var omöjligt.

Helge Dahlström tog i sitt anförande upp frågan om klientelblandningen och refererade till en av socialvårdskommittén gjord beräkning av klientelblandningens storlek på ålderdomshemmen. Bortsett från storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö uppgick antalet vårdtagare i Sverige till cirka 24.100 personer. Av dessa hörde omkring 17.000 till kategorin normalt åldrande. Resten, ungefär 30 %, bestod av åldringar vilka egentligen borde sortera under andra vårdformer. Samtliga samhällets vårdproblem borde emellertid utredas i ett sammanhang, och man borde då försöka komma underfund med vilken roll åldringsvården skulle spela, Liksom Ali Berggren framhöll Helge Dahlström nödvändigheten av att behålla ålderdomshemmen, men underströk att denna vårdform borde kunna kombineras med ekonomiskt stöd och tillsyn i hemmen till dem som föredrog att bo kvar i den egna miljön.

Greta Hamrin påpekade att åldringarna utgjordes av en synnerligen heterogen grupp och att samhället därför borde söka tillmötesgå de skilda behov som fanns inom denna grupp. De skröpliga behövde ålderdomshem, men de som kunde klara sig själva borde i första hand få hjälp med bostäder. Därför skulle också riksdagens utredning ha skett annorlunda, med större hänsynstagande till medicinska och psykologiska faktorer.

Arvid Myrgård understödde kraftigt Ivar Lo-Johanssons tes om det vanskliga i att överföra en gammal människa till anstalt. Att många åldringar avled

en kort tid efter intagandet berodde ofta på att de inte hade tålt förflyttningen rent psykiskt, konstaterade Myrgård. Det var trots allt bättre att de gamla som kunde klara sig själva fick bo kvar i sina bostäder, även om dessa var dåliga ur olika aspekter. Ett undantag fanns dock, ansåg Myrgård, nämligen sådana gamla som var direkt svårskötta i hemmen. Dessa borde tas in på ålderdomshem.

I den diskussion med kortare repliker som vidtog efter dessa inledningsanföranden kom de skarpaste replikerna att fällas mellan Ivar Lo-Johansson och Ali Berggren. Lo-Johansson vidhöll sin uppfattning att ålderdomshem där gamla togs in av sociala skäl borde slopas och deklarerade: ”Det måste väl i alla fall vara riktigare att skura lägenheten åt en gubbe en gång i månaden än att köra iväg gubben till ålderdomshemmet, vilket nu så ofta sker.”¹³⁶ Dessutom ansåg Lo-Johansson att det liksom inom sjuksjukvården borde kunna utgå statsbidrag till familjevården. ”Jag kan inte komma ifrån”, fortsatte han, ”att det ligger hat till åldringarna i att de unga så gärna vill gömma undan åldringarna på anstalter. Det är de gamlas rätt till verkligt liv det här gäller.”¹³⁷

Ali Berggren replikerade att han stod helt främmande för Ivar Lo-Johanssons sätt att argumentera: ”Vi måste i socialstyrelsen bestämt säga att hela denna skildring är snedvriden, den är grundlös.”¹³⁸ Vidare framhöll Berggren att det var omöjligt att bygga ut hemvården; det skulle dels bli för kostsamt och dels funnes det inte tillräckligt med arbetskraft för ett sådant projekt. Om författaren kunde skaffa fram 50.000 hushållerskor, skulle man kunna börja resonera om lämpligheten av hemvård, tillade han.

I den fortsatta diskussionen tog Greta Hamrin upp problemet med sysslösheten på ålderdomshemmen, och underströk vikten av meningsfulla aktiviteter. Helge Dahlström undrade om inte Lo-Johansson överdrivit de gamlas motvilja mot ålderdomshemmen; han ansåg dessutom att det var en farlig inställning att tro att det skulle bli billigare för kommun och stat med tillsyn i hemmen. Tvärtom skulle det säkerligen ställa sig dyrare. Detta hindrade emellertid inte att man i möjligaste mån borde försöka ordna med hemvård där det vore lämpligt, samtidigt som ålderdomshemmen byggdes ut och förbättrades.

Arvid Myrgård framhöll, att åldringen på grund av vissa psykiska problem ibland kunde ha svårt att uppfatta sin situation annat än ur en ytterst begränsad synvinkel; somliga krav gick helt enkelt inte att tillfredsställa. Därför kunde det vara väl hårt, att som Lo-Johansson framställa ålderdomshemmen som kärlekslöshetens hemorter. Ett allvarligt problem var sysslösheten, därför borde också föreståndarinnorna för ålderdomshemmen, förutom i ren sjukvård, få en sådan utbildning att de kunde sysselsätta de gamla och förstå dem rent psykiskt. Här replikerade Lo-Johansson att han inte menade att angripa personalen, när han talade om ålderdomshemmen som kärlekslöshetens hemorter – utan gav dem den beteckningen, därför att släktingar och andra hade lämnat de gamla att leva i ensamhet. Författaren menade

att det var fullständigt absurt att samhället betraktade familjegemenskapen som naturlig för alla personer utom för de gamla.

Arvid Myrgård gav i sin slutreplik ett erkännande åt Ivar Lo-Johanssons insats. Dennes mening i åldringsvårdsfrågan borde riktas inte bara till myndigheterna utan till hela det svenska folket, ansåg han.

Sammanfattning av radiodebatten

Diskussionen visar, att samtliga deltagare var överens om att den då existerande formen av åldringsvård på en del punkter borde reformeras, anpassande sig efter åldringens speciella fysiska och psykiska behov. Men medan Ivar Lo-Johansson såg en radikalt utbyggd hemvård som den främsta lösningen, var övriga diskussionsdeltagare tveksamma inför möjligheten av det praktiska genomförandet. Ingen var heller beredd att, i likhet med författaren, helt ifrågasätta ålderdomshemmens existensberättigande.

Det är knappast förvånande att det skarpaste motståndet mot Lo-Johansson kom från Socialstyrelsens representant, Ali Berggren. Liksom i *Vi*-diskussionen, reagerade han häftigt på Lo-Johanssons angrepp. Att få så pass svidande kritik från lekmannahäll slog förmodligen hårt mot den tjänstemannaprestige som i Berggrens fall låg i den dubbla rollen av att företräda Socialstyrelsen och dessutom vara fattigvårdsinspektör. Expertkunskandet fanns hos tjänstemännen, och borde där förbli. De av Berggren anförda motiven mot hemvård – ekonomiska skäl och arbetskraftsbrist – var definitivt inte underbyggda; detta skulle bland annat den kommande utvecklingen visa. Helge Dahlström, också direkt involverad i den etablerade socialvården, intog en mellanställning i debatten och anförde liksom Berggren att hemvården blev dyrare än anstaltsvården, men utan att på något sätt dokumentera sina antaganden.

Greta Hamrin hade, som tidigare visats, studerat hur åldringsvården bedrevs i England och beskrivit sina erfarenheter i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1949. Hennes inställning baserades alltså på de positiva intrycken från en åldringsvård som delvis sökt lösningar i den av Lo-Johansson föreslagna riktningen.

Arvid Myrgård gav, liksom Gunnar Inghe gjort i *Vi*, det starkaste stödet för Lo-Johansson, och tog naturligt nog upp de psykiska aspekterna utifrån sin läkarerfarenhet där han kunde bekräfta Lo-Johanssons hypoteser. Hans åsikt om åldringsvården som hela folkets angelägenhet var också ett starkt gensvar på Lo-Johanssons intentioner, och stod i skarp kontrast till Ali Berggrens förnekande av sanningshalten i Ivar Lo-Johanssons bild av ålderdomssverige.

I diskussionen om åldringsvården och Lo-Johanssons aktion formerade sig som synes redan tidigt olika läger, där de inom socialvården exekutiva aktörerna direkt intog försvarsattityder, medan övriga agerande – framför allt läkarna – var mer villiga att erkänna det berättigade i Lo-Johanssons kritik.

Radioföredrag av Ernst Bexelius

Några veckor efter radiodiskussionen höll generaldirektören i Socialstyrelsen Ernst Bexelius den 26 oktober ett radioföredrag med titeln "Vart syftar vi". Föredraget redogjorde för Socialstyrelsens målsättning för åldringsvårdens utbyggnad och reformering, och bemötte vissa punkter av Ivar Lo-Johanssons kritik.¹³⁹

Bexelius inledde med att försäkra alla äldre som lyssnade, att allt inom vården utfördes enbart med tanke på deras bästa. Socialstyrelsen dikterades, sa Bexelius vidare, i sitt utbyggande av åldringsvården enbart av goda intentioner. Åldringsvården befann sig i ett brytningsskede, men syftet var att ålderdomshemmen skulle få karaktär av inackorderingshem, där var och en betalade för sig, och där ingen anknytning fanns, vare sig till gamla tiders fattigvård eller till existerande socialhjälp. Socialstyrelsens politik gick inte ut på att samla så många äldre som möjligt på ålderdomshem; man var fullt på det klara med det värdefulla i familjevård och hemvård. Emellertid hade man inte resurser att ge en sådan vård, alla gamla kunde inte heller klara sig själva med enbart en eller ett par timmars hjälp om dagen. För sådana personer var ålderdomshemmen en riktig och nödvändig lösning. Bexelius framhöll, att en av de främsta anmärkningarna han hade mot Lo-Johanssons uppläggnings av sin kampanj, var att denne inte alls belyst det stora arbete som redan satts igång för att förbättra de materiella förhållandena.

Vid planerandet av nya ålderdomshem borde man, enligt Bexelius, gå in för principen med övervägande enkelrum. Tyvärr fanns bland ålderdomshemmen också sådana med prägel av rena fattigstugor, men man avsåg att snabbt få en förändring till stånd genom att ge hemmen trivsamma interiörer. Bexelius instämde i Lo-Johanssons kritik av förbudet mot att de gamla inte fick ta med egna möbler till hemmet. På denna punkt borde en uppmjukning av restriktionerna företas, ansåg Bexelius.

Ivar Lo-Johansson hade i sitt andra radioföredrag påpekat att många ålderdomshem var belägna vid kyrkogårdar, och förklarat detta med att präster och kommunalmän velat ha det så för att i tid vänja de gamla vid förgängelse tanken. Bexelius invände, att förhållandet helt enkelt berodde på att kyrkan sedan urminnes tider varit kommunens centrum, och att man därför velat placera ålderdomshemmen där. Redan i Karl IX:s testamente år 1605 angavs att fattighuset skulle uppföras vid kyrkorna.

Vad beträffade det svåra problemet med klientelblandningen på hemmen, höll Bexelius med om att förhållandena var otillfredsställande. Förutsättningen för ett bättre läge var utbyggnaden av sinnessjukvården och kroniker- vården. En svårighet var avvägningen mellan ålderdomshem och kroniker- hem, men här borde läkarord få fälla utslaget. Att de sinnessjuka snarast borde avskiljas från det övriga klientelet på ålderdomshemmet var självfallet.

Ivar Lo-Johansson hade betecknat intagningen på ålderdomshem och vistelsen där som en övning i ödmjukhet för den gamle. Bexelius ansåg att – om nu påståendet var sant – denna känsla borde försvinna då ålderdomshemmen blev inackorderingshem, där alla fick betala samma avgift för vården. Ett svårt problem – kanske det svåraste – ansåg Bexelius att sysslolöshetsfrågan utgjorde. Personalen på hemmen hann inte med, att förutom sina ordinarie sysslor, också vara arbetsterapeuter. I de nya ålderdomshemmen skulle särskilda lokaler för olika slags aktiviteter inrättas.

Rörande motståndet mot åldringssexualiteten sa Bexelius, att det inte fanns några förbud mot att de äldre som så önskade skulle få leva tillsammans. Fattigvårdsstyrelserna har blivit rekommenderade att inte särskilja könen, och helst undvika att dela upp dem på olika avdelningar.

Ernst Bexelius slutade sitt anförande med att försäkra, att det över hela landet pågick ett allvarligt och målmedvetet arbete i syfte att reformera åldringsvården. Han underströk att ingen skulle behöva vara ängslig för att tas in på ålderdomshem.

Varför motsättningar?

Syftet med Bexelius föredrag ter sig klart. Som tidigare påpekats blev reaktionen efter Lo-Johanssons första föredrag häftig. Perspektivet måste därför vidgas. Redan före radiodiskussionen hade Erik Hjalmar Linder i ett kortare inlägg i *Röster i Radio* gjort ett sammanfattande uttalande om Lo-Johanssons radioserie, samtidigt som han introducerade den kommande radiodiskussionen och Bexelius föredrag.

Linder förklarade att man inte skulle förvåna sig över de skiftande omdömen som radioserien blivit utsatt för. Linder menade att Lo-Johansson ”inte spart på färgerna; han ligger inte för den sortens sparsamhet.”¹⁴⁰ I samband med en jämförelse av förhållandet mellan gamla och unga i USA och Sverige anknöt sedan Linder till Lo-Johanssons ättestupsteorier:

Sedd i ett sådant perspektiv kanske till och med Lo-Johanssons bistra utläggning om ättestupan kan få en viss mening. Kanske var det bara diktarfantasiens ”överdrivna” tolkning av en psykologisk verklighet, som vi alla har omkring oss – låt vara att det också finns ljuspunkter. I alla händelser borde radions programserie i höst om åldrandet och de gamla i sin helhet kunna bli ett bidrag till den klimatuppmjukning vi alla önskar.¹⁴¹

Uttalandet visar att man från programledningens sida nu var angelägen att rätta till och släta över, samtidigt som man påannonserade motståndarsidans kommande inlagor i debatten. Bexelius föredrag hade givetvis till syfte att – förutom att framföra Socialstyrelsens egna argument – gjuta olja på de protestvågor som började piskas upp. Vid en granskning av föredragets manus kan man av en del strykningar som gjorts dra slutsatsen att Bexelius ändå

ville undvika att gå i alltför skarp polemik med Lo-Johansson, de mest negativa formuleringarna har strukits. Ett exempel är följande:

Uppläggningsen av serien har delvis varit sådan, att lite var måste tagit sig för pannan och förskräckts icke bara över jämförelsen med ättestuporna utan också över vad som påståtts om andan och tillståndet på ålderdomshemmen och om tvångsbehandlingen av gamla. Jag tvekar icke att beteckna Lo-Johanssons föredrag, särskilt det första och fjärde, som en skräckpropaganda.¹⁴²

Citatet accentuerar den motsättning mellan författaren och Socialstyrelsen som kom fram i radiodiskussionen. Generaldirektören var uppenbarligen angelägen om att inför en bred radiopublik tona ned de mer utmanande uttrycken för oenighet. Vad gäller Bexelius svar på Ivar Lo-Johanssons kritik, kan man konstatera att mycket av de bemötande argumenten stödde sig på *framtida* socialpolitiska planer. En av hans viktigaste anmärkningar mot Lo-Johansson var att denne inte belyst ”det utomordentligt stora arbete, som pågår för att förbättra de materiella förhållandena på ålderdomshemmen.”¹⁴³

Uttalandet bör rimligen ställas mot det faktum att författaren i sitt samhällskritiska reportage och i sina föredrag givetvis kritiserade en existerande verklighet, som han uppfattade den i sin roll som lekman. Dessutom hade han upprepade gånger förklarat att det var den psykiska misären han i första hand ville åt – inte den materiella.

En orsak till varför debatten blev hård redan från början var att den delvis fördes på olika plan. Både Ali Berggrens och Ernst Bexelius intentioner var från början att försvara och förklara Socialstyrelsens göranden och låtanden, aktuella och framtida. Därför hade man förmodligen ytterligt svårt att fånga det positiva i författarens framställning, eller knappast ens förstå hans emotionellt och psykologiskt motiverade argument. Prestigen måste också ha stått på spel – en lekman, även om han var en av landets mest kända författare och tillika samhällskritiker kunde rimligen inte uppvisa större kunskaper än en fackman, i så fall kunde förtroendet för samhällsapparaten, det vill säga socialvården, svikta. Det var därför viktigt att poängtera den egna sakkunskapen, som exempelvis i Ernst Bexelius uttalande att han ville teckna åldringsvården ”sådan som vi ser den i Socialstyrelsen, där vi försöker följa med utvecklingen på området så noga som möjligt och också tycker, att vi genom arbete ute på linjen verkligen känner till förhållandena.”¹⁴⁴

I paritet med nödvändigheten att upprätthålla allmänhetens förtroende för myndigheterna var det å andra sidan oundvikligt att också erkänna missförhållanden som var alltför uppenbara.

De medgivanden som Bexelius gjorde om att allt inte stod rätt till inom åldringsvården, rörde väsentligen två punkter, dels klientelblandningen och sammanhängande problem, dels Lo-Johanssons kritik mot att de äldre inte fick föra med egna ägodelar till hemmen. Vad beträffar klientelblandningen

förklarade Bexelius att han inte hade något att invända mot den av Lo-Johansson anförda statistiken. Siffrorna stämde med det av Socialstyrelsen framtagna materialet. De gamla borde också få rätt till egna möbler, även om motstånd förekom från vissa myndigheters representanter. Bexelius gav i samband med resonemanget om det berättigade i att föra med sig egna möbler, en liten propå:

Det går nog att tala förstånd med vederbörande och för övrigt gör det inte så mycket om byrån ser gammal och rankig ut. I synnerhet i enkelrummen gör det mindre hur möbelen ser ut. Se bara till att den blir desinficerad.¹⁴⁵

Citatet ger ett exempel på debattens spännvidd. Att myndighetsrepresentanter och författare hade svårt att mötas var knappast förvånande.

En ytterligare komplikation var att debatten startade i ett övergångsskede där reformer var på väg, men reformer som delvis styrdes av ett politiskt/ekonomiskt fördelningstänkande med inriktning på kollektiva lösningar (socialförsäkring, pensionssystemets utbyggnad). Eftersom de äldre själva inte fick komma till tals i debatten, kom den att genomsyras av en ”vi-och-de” mentalitet och föras i en anda av socialbyråkratiskt och patriarkaliskt förmynderi. Ett exempel på det senare är då Ernst Bexelius förklarade att han gott och väl förstod att det kunde vara svårt för en gammal människa att tas in på ålderdomshem:

Det är samma sak som gör att många av oss tycker att en pensionatsvistelse under semestern är rätt förfärlig. [---] Nu skall ingen tro att myndigheterna skulle sträva efter att samla så många åldringar som möjligt på ålderdomshem. Långt därifrån. Den som inte vill gå in på ett ålderdomshem är inte en ålderdomshemmens sabotör. Möjligen och det ganska ofta är han en sabotör av sig själv och vad som är bäst för honom.¹⁴⁶

Bexelius inställning utgör enligt min mening den skarpaste skärningspunkten mellan Socialstyrelsens och författarens uppfattning om de äldres väl och ve.

Lo-Johansson hävdade ihärdigt och envetet den gamles rätt att själv välja livsform, inom eller utom etablerade samhällsmönster. Olika dokumenterade, av myndigheterna iscensatta ingripanden, visade på motsatsen, det vill säga rätten att agera förmyndare, vilket de facto lett till tvångsåtgärder. Denna kontradiktoriska situation låste i mycket upp kontrahenterna och skapade oförsonlighet och missförstånd, något som skulle prägla delar av den fortsatta debatten.

Recensioner av föredrag och diskussion

Ivar Lo-Johanssons radioföredrag fick ett blandat mottagande i pressen. Vid en genomgång av några av de största dagstidningarnas recensioner visar det

sig att recensenterna hade högst divergerande uppfattningar om Lo-Johanssons föredrag, dels vad beträffar själva framställningssättet, dels vad beträffar kampanjens syfte och motiv.¹⁴⁷ *Svenska Dagbladets* Gösta Rooth gav sitt bifall till det första föredraget med bland annat följande ord:

Ivar Lo-Johansson skall i de följande föredragen redogöra för sina synpunkter på ålderdomshemmen, och det är högst sannolikt att han därvid kommer att ge oss en välbehövlig uppruskning i vår stinna självbelåtenhet med vad vi lyckats åstadkomma för de gamla. Hans inledningsföredrag gav löfte härom. Det var rikt på synpunkter och artistiskt expressivt.

I *Dagens Nyheter* var Karin Schultz inte lika positiv. Hon deklarerade i sin radiospalt att Ivar Lo-Johanssons föredrag var något av det mest cyniska som framförts i svensk radio. Recensenten gav sitt utlåtande på bland annat följande sätt:

Med samma vidriga smak för grymhet fördjupade sig talaren i bruket av ättestupor och ätteklubbor. Och för att förhöja effekten klämde han i med påståendet att ålderdomshemmen i vår tid ingalunda alltid var att föredra framför det uråldriga sättet att mörda folk! Det skulle inte förvåna om han lyckades injaga fullkomlig panik på sina håll. Men det var förmodligen det han ville. Någon enhetlig historisk bakgrund tecknades inte, det var blodiga händelser valda på måfå, ungefär som ett vaxkabinett excellerar i vidriga dåd och utelämnar allt annat i det historiska skeendet. [...] Man brukar barnförbjuda vissa program. Men nu skulle man vilja säga till alla. Har ni gamlingar i er närhet, släpp dem inte till högtalarna nästa gång Ivar Lo-Johansson talar, för så vitt ni inte vill se dem skrämde från vettet eller sårade till döds.

Stockholms-Tidningens Eva Wennerström-Hartmann hade ungefär samma uppfattning som sin kollega på *Dagens Nyheter* beträffande Ivar Lo-Johanssons exempel på ättestupstraditioner. Hon underströk att Lo-Johansson var diktare och därför gärna bredde på för grovt. Man skulle akta sig för att tro på hans generaliseringar och de ”makabra undantagsföreteelser” som han tagit upp i sitt föredrag. *Morgon-Tidningen* framförde snarast rakt motsatt uppfattning, deklarerad under rubriken ”Stabilisering och ättestupa”:

[...] hans inlägg om ättestupan, det äldsta ålderdomshemmet, var rikt på detaljkunskap, hade vida perspektiv och var utmärkt disponerad, och det var rent kusligt hur väl han kunde dokumentera sin tes, att våra förfäders ättestupa psykologiskt sett inte ligger så långt ifrån ålderdomshemmets idé!

Arbetets Majolin Pierre slutligen noterade att Ivar Lo-Johanssons föredrag åhörts med intresse, men avgav inga speciella värdeomdömen.

Föredrag nummer två recenserades i *Svenska Dagbladet* av Erik Rudberg, som poängterade att författaren åter gjort sig skyldig till en del ”obalanserade generaliseringar” och ”barocka överdrifter”. Han ansåg trots allt att Lo-

Johanssons punkter var beaktningvärda, och att hans avsikter med all säkerhet var goda.¹⁴⁸ *Dagens Nyheter*s Karin Schultz påpekade att Lo-Johansson nu dämpat sin framställning men ansåg att föredragen inte innehöll någon tillfredsställande problemanalys:

Att författaren riktat uppmärksamheten på vissa missförhållanden är berömvärt. Men hans ögonblicksbilder är endast illustrationer. När radion tar upp problemet skulle man önska att det skett mycket mera mångsidigt, med en belysning av hur vanliga sådana missförhållanden är, i vad mån man är medveten om dem och har satt i gång att bekämpa dem.

Eva Wennerström-Hartmann ansåg i *Stockholms-Tidningens* radiospalt att författaren fortfarande var alltför tendentiös i sina skildringar, och efterlyste liksom Karin Schultz en redogörelse för vad som redan åstadkommit från myndigheternas sida. Hon menade att de förslag som socialvårdskommittén lagt fram borde belysas, och att framför allt folkpensionerna ”som dock betyder en revolution i hela ålderdomsförslagsfrågan” borde ha tagits upp. *Morgon-Tidningens* Mauritz Västberg betecknade Ivar Lo-Johanssons framställning i det andra föredraget som ”lidelsefri och saklig” och uttryckte en förhoppning om att så få gamla, men så många socialvårdare som möjligt hört föredraget. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidnings* Henning Olsson antog att Ivar Lo-Johanssons intentioner sannolikt var goda:

Han är tydligen inte ute för att anklaga samhället emedan det glömt sina gamla; han söker näppeligen skandalisera [---] Förmodligen har han också rätt i att den moderna ålderdomsvården tillgodosett kroppshygienen på det psykiska välbefinnandets bekostnad.

Henning Olsson avslutade sin recension med en förhoppning om att någon insatt person innan radioserien slutade skulle ge anvisningar om hur åldringsvårdskrisen skulle kunna lösas. Från författarens sida var nog inte mycket att vänta härvidlag menade han. *Arbetets* Majolin Pierre undrade i sin recension om Radiotjänst under det senaste åren tagit upp något lika uppseendeväckande och välmotiverat ämne till behandling. Att Lo-Johansson gått till storms mot förhållandena inom åldringsvården var lika berättigat som att man en gång gjorde slut på häxprocesserna ansåg recensenten.

Det tredje föredraget som behandlade åldringarnas ensamhet recenserades i *Svenska Dagbladet* av Sven Jonsson under rubriken ”Monismens författare”. Denne riktade en likartad kritik mot Lo-Johansson som framförts av flera kollegor i föregående recensioner, författarens uttalanden var för ensidiga och kategoriska. Ivar Lo-Johanssons åsikt att de gamla i alltför hög grad utesluts ur gemenskapen med de yngre, bemötte recensenten med att det självfallet också existerade en helt annan situation, nämligen den där de gamla blev föremål för både kärlek och omsorger. Men för en polemiker var väl den aspekten kanske obekvämt, tillfogade recensenten.¹⁴⁹ Eva Wenner-

ström-Hartmann ansåg i *Stockholms-Tidningen* att författaren målat sin tavla av åldrandets ensamhet ”med grovt påbredda färger och utan ängslig hänsyn till finare skiftningar”. Hon instämde visserligen i författarens tes att den gamles isolering berodde på att han avskiljs från arbete och kärleksliv, men stegrade sig inför förslaget att de gamla skulle uppmuntras till förnyat kärleksliv på ålderns höst. Hon deklarerade att den vila och ro som hör åldrandet till, borde uppfattas som ett privilegium och inte som ett straff. Henning Olsson i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* gav i sin recension en kortare innehållsredogörelse utan väsentligare kritik, medan *Arbetets* Majolin Pierre i en likaledes kort anmälan konstaterade att föredragen fortfarande var intresseväckande.

Det fjärde och sista föredraget med rubriken ”Ålderdomshemmets saboterer” recenserades i *Svenska Dagbladet* av Sven Jonsson och betygsattes som det avgjort bästa i serien. Recensenten ansåg att det var skärpa i Lo-Johanssons vidräkning med myndigheterna beträffande tvångsintagningar, och framhöll att synpunkterna var väsentliga.¹⁵⁰ Eva Wennerström-Hartmann i *Stockholms-Tidningen* ansåg liksom sin kollega på *Svenska Dagbladet* att det sista föredraget var det mest givande, men ifrågasatte om det var verkligt frihetsmedvetande som drev åldringar att sätta sig till motvärn mot ålderdomshemmet:

Många av dem är väl helt enkelt lika oförmögna att se sitt eget bästa som småbarn, alkoholister, sinnessjuka och liknande kategorier, som vi utan tvekan omyndigförklarar.

Morgon-Tidningens recension av Mauritz Västberg bestod av en innehållsredogörelse utan speciellt uttalade värdeomdömen; på samma sätt förhåller det sig med *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidnings* recension av Henning Olsson. *Arbetets* Majolin Pierre slutligen, gav ett generellt utlåtande om hela föredragsserien, vilken betecknades som mycket välmotiverad.

Vad gällde radiodiskussionen ansåg *Svenska Dagbladets* Sven Jonsson att Lo-Johanssons kritik var diffust formulerad och att de övriga debattdeltagarna trots välvilja hade svårigheter att förstå vart han syftade:

Men det var inte lätt, ty när författaren fann sig allsidigt och logiskt bemött i sina angrepp mot ålderdomshemmets brister, då vände han kvickt sin kapp. Då var det kärlekslösheten hos de gamlas släktingar som gjorde honom upprörd, åldringarnas ensamhet och isolering. Men det hade ju inte så mycket med debatten om ålderdomshemmets standard att göra. Hans konstnärstemperament borde då hellre söka sig utlopp i en ny roman med socialt tema. Ty hans ärliga sociala patos vill ingen förneka.¹⁵¹

*Dagens Nyheter*s Karin Schultz hade en liknande uppfattning om Ivar Lo-Johanssons angreppstaktik; då han fann sig bemött i sina reformkrav kastade

han sig snabbt över till andra områden, bland annat till den kritiska karakteristiken av ålderdomshemmet som kärlekslöshetens hemvist, och till anklagelser mot de gamlas släktingar för bristande vilja till hjälp och omsorger. Eva Wennerström-Hartmann i *Stockholms-Tidningen* kritiserade starkt Ivar Lo-Johanssons inlägg, men poängterade att många positiva synpunkter kom fram i diskussionen från de övriga deltagarnas sida, synpunkter som kan ha lugnat dem som blivit uppskrämda av Lo-Johanssons ”skräckmålningar”. *Morgon-Tidningens* Mauritz Västberg ansåg att debatten var saklig och en av de bästa som överhuvudtaget förekommit i radio. I *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* recenserade Henning Olsson som ansåg att författaren kunde lämna studion med glädje: ”Hans ledande appell 'Det är de gamlas rätt till verkligt liv det här gäller' hade vunnit ankläng ifrån alla håll, utom socialstyrelsen”. *Arbetet* slutligen ägnade radiodiskussionen en ledare, som tas upp senare i avhandlingen. .

De enskilda recensenternas uppfattningar om Lo-Johanssons föredrag och inlägg i radiodiskussionen skiljer sig som synes i hög grad åt. Genomgående mest negativa var *Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningens* recensenter. En förklaring kunde vara att det första föredragets hetsiga anslag skapat låsningar, som sedan var svåra att frigöra sig ifrån. Anmärkningsvärda är ändå Eva Wennerström-Hartmanns hårda omdömen om många av de äldre som inte ville in på ålderdomshem. Hennes jämförelse med alkoholister etc. bär en otäck prägel av förakt inför samhällets svaga och utsatta grupper. Med tanke på att hon dessutom företrädde en tidning med liberal ideologi, var hennes ifrågasättande av frihetsmedvetandets kvalitéer hos just åldringarna desto mer anmärkningsvärt. *Svenska Dagbladets* anmälningar gjordes under perioden av tre olika recensenter, Gösta Rooth, Erik Rudberg och Sven Jansson, vilka framförde både positiva och negativa omdömen. En samstämmig inställning var belåtenheten över att Lo-Johansson försökt väcka myndigheterna till insikt om allvarliga missförhållanden. Henning Olsson i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* intog – till skillnad från den ideologiskt närstående *Stockholms-Tidningen* – en övervägande positiv hållning, även om han tvivlade på Lo-Johanssons förmåga att komma med reella socialpolitiska lösningar.

Regeringspartiets språkrör, *Morgon-Tidningen* och likaså socialdemokratiska *Arbetet*, slöt i stort upp på Lo-Johanssons sida och välkomnade hans initiativ.

Att hitta klara partipolitiska formeringar utifrån recensionsmaterialet är närmast omöjligt. Även om recensioner inte nödvändigtvis behöver spegla politisk inriktning, kan man ändå av dem konstatera att åldringsvårdsfrågan blivit ett uppmärksammat socialpolitiskt debattämne över partigränserna. Recensenternas åsiktsskillnader handlade mest om sättet att uppfatta metod, medel och mål i Ivar Lo-Johanssons personligt färgade polemik.

Berättelse från ålderdomshemmets insida

I slutet av 1949 gavs en liten skrift ut med titeln *Ålderdomshemmen och verkligheten*. Skriften var författad av en 75-årig pensionär och före detta redaktör för *Falköpingsposten*, John Kaselli, som, då boken skrevs, i åtta år levtt tillsammans med sin hustru på Rosenlunds ålderdomshem i Stockholm och där på en speciell avdelning kallad Guldbryllopshemmet. Kaselli tog brevkontakt med Lo-Johansson 1949 och bifogade ett manus till en artikel kallad "Demokrati eller diktatur vid ålderdomshemmen?" Han förklarade att han under sina journalistår haft dåliga erfarenheter speciellt av de kommunala ålderdomshemmen där det förekom "skrämsel och övergreppstaktik".¹⁵² Han hade därför engagerat sig i åldringsvårdsfrågan och bifogade ett manus till skriften *Ålderdomshemmen och verkligheten*. Detta blev inledningen till en brevväxling och en vänskap, som varade i tio år. Liksom John Björnheden delade Kaselli med sig av sina erfarenheter om åldringsvården, och försåg Lo-Johansson med en del manus till artiklar avsedda att publiceras i *Arbetaren*.¹⁵³

Ivar Lo-Johansson hjälpte förmodligen Kaselli att få sin skrift tryckt och skrev ett förord där han påpekade att bilden av åldringsvården denna gång tecknats inifrån.

Kaselli belyser i sin skrift några av de svåra brister i åldringsvården som Lo-Johansson tagit upp i sina reportage. En av dessa var vad Kaselli kallar mörkläggningen av ålderdomshemmen, något som Ivar Lo-Johansson även senare skulle ta upp i flera sammanhang. Kaselli menade att de som bodde på hemmen hölls utanför alla angelägenheter som rörde dem själva. Beslut om exempelvis förflyttningar mellan olika avdelningar, om mattider, mat-hållning och andra praktiska vardagsproblem togs av ledningen utan att de boende tillfrågades. Ledningen var alltid angelägen om att tysta ned tragiska händelser som exempelvis självmord. Kaselli ansåg att denna behandling bara kunde betecknas som ett underkännande av de gamlas människovärde och deras "fria medborgarskap".¹⁵⁵

I ett kapitel kallat "fattighusmentaliteten" beskrev Kaselli hur viss personal på hemmen behandlade de gamla. Genom att vara snäsiga, föraktfulla och överlägsna visade de ingen som helst aktning för sina skyddslingar, vilket gjorde att de äldre kände sig fullständigt rättslösa. Kaselli menade att denna fattighusmentalitet tillhörde åldringsvårdens allra mörkaste sidor.¹⁵⁶

Liksom Lo-Johansson tog Kaselli upp vad han kallar "den inre tomheten".¹⁵⁷ Bristen på vettig sysselsättning, avskiljandet från ett tidigare aktivt liv, befordrade gnäll om krämpor och skvaller. Liksom Lo-Johansson visat, bestod de gamlas förströelser i stort sett av gudstjänster och andlig uppbyggelselitteratur, i de fall där det överhuvudtaget fanns bibliotek.

I slutkapitlet underströk Kaselli att de gamla själva skulle kunna hjälpa till med att reformera vården på ålderdomshemmen om de bara gavs tillfälle. Men eftersom varken demokratiskt tänkande eller inkännande attityder exi-

sterade inom åldringsvården vore detta omöjligt. Kaselli menade att högre befattningshavare troligen ändå haft goda avsikter, men att de inte klarat av att slå hål på den kompakta mur av ointresse för de gamlas väl och ve, som en del av personalen forskansat sig bakom.¹⁵⁸

John Kasellis slutord består av en önskelista av förbättringsåtgärder. Han avslutade med bland annat följande appell:

*Dra upp järnridåerna! Låt det bli fri insyn utifrån. Ledarna för ålderdomshemmen skulle säkerligen häpna, om de visste, vilken skada för hemmen och för dem själva allt hemlighetsmakeri åstadkommit.*¹⁵⁹

Lo-Johanssons recension av skriften

Kasellis skrift recenserades av Lo-Johansson i *Vi* i början av 1950 under rubriken "Ålderdomshemmen och verkligheten". Lo-Johansson påpekade här att Kaselli inte tagit upp klientelblandningen i sin skrift, men att det främst berodde på att Rosenlunds ålderdomshem var en av de bättre hemmen överhuvudtaget och att klientelblandning inte var något större problem där. Ivar Lo-Johansson menade att skriften – trots att den inte var komplicerad eller att betrakta som någon utredning – ändå var ett betydelsefullt inlägg i debatten om ålderdomshemmen. Framför allt ansåg Lo-Johansson att skriften var "en lärobok i mod för alla de ålderdomshemspensionärer som inte vågar tala men här ser att en av deras kamrater vågar det."¹⁶⁰

6. Åldringsvårdskampanjens fortsättning

Fotobildboken *Ålderdom*

Fem dagar efter det fjärde radioföredraget publicerades fotobildboken *Ålderdom* på KF:s bokförlag i en upplaga på 5.658 exemplar.¹ Idén att göra en bok av *Vi*-reportagen kom från Nils Thedin. *Vi*:s redaktion menade att samarbetet med Ivar Lo-Johansson fungerat mycket bra under reportageserien. Redaktionen ansåg att en bok som *Ålderdom* skulle passa väl in i den affärsidé som KF:s förlag just då ville lansera genom att ge ut böcker med ett lite djärvare innehåll.² Lo-Johansson hade tidigare givit ut fotobildboken *Statar-na i bild* (1948) och skulle senare ge ut de två fotobildböckerna *Okänt Paris* (1954) och *Zigenarväg* (1955).

Texten följer i stort *Vi*-reportagen, även om smärre ändringar har kommit till. *Ålderdom* har dessutom utökats med två avsnitt. Det första, som inleder boken, kallas ”Det svenska åldrandet”. Ett avslutande avsnitt har rubriken ”Åldringsvårdsfrågans kris”. *Ålderdom* omfattar 80 sidor mot *Vi*-reportagets drygt 19 sidor. Bildmaterialet har utökats från 50 bilder i *Vi* till 82 i *Ålderdom*.

Kapitlen i *Ålderdom* har placerats i en annan ordning än i *Vi*-reportagen, så att bokens första reportage är ”Ättestupa och ätteklubba”, följt av ”Svenska ålderdomshem”, ”Ålderdomshemmens ande”, ”Ålderdomens lust och ensamhet”, ”Ålderdomshemmens sabotörer”, ”Åldringarnas fackförening” och slutligen ”Lapparnas ålderdomshem”.

Inledningkapitlet behandlar sambandet mellan befolkningsutvecklingen och åldringsvårdsproblemet och motsvaras av det första radioföredraget. Avslutningsavsnittet framhåller återigen reportagens huvudsakliga avsikter, nämligen att främst ta upp de psykologiska och mentala problemen, och att komma bort från ålderdomshemmens fattigvårdsprägel. Dessutom poängteras starkt de fattiga och svaga åldringarnas utsatthet:

Åldrandet för självt i regel ett nödtillstånd med sig. Särskilt gäller det den mest blottställda delen av befolkningen. Sammanhanget däremellan har hittills föranlett att åldringsfrågan och fattigvårdsfrågan alltid kopplats ihop. De är alltjämt hopkopplade. Framförallt har bilderna sammanställts för att visa hur det är för vanligt, medellöst folk *att åldras i Sverige*.³

Skillnaden mellan *Vi*-reportagen och *Ålderdom* består främst i en förändrad redigeringsteknik. Lars Kensjö har påpekat att *Ålderdom* med sin förbättrade

layout förstärker det polemiska budskapet. Eftersom boken gav möjlighet till kraftigt uppförstorade dokumentärbilder och till bättre balans mellan ord och bild, kunde det polemiska budskapet få en större djupverkan. Särskilt gäller detta avsnittet ”Svenska ålderdomshem”. Här kompletterades det tidigare bildmaterialet med 15 fotografier, som bland annat avsevärt accentuerar masseländet på hemmen. Den kollektiva miljö som anstaltsystemet påtvungade åldringarna framträder i dessa bilder på ett helt annat sätt än i *Vi*-reportagen. Skillnaden mellan dessa och *Ålderdom* har Kensjö sammanfattat på följande sätt:

Boken kunde erbjuda något så exklusivt som en social långfilm av stillbilder. Det förmådde aldrig tidningen med sin plottriga bildredigering. Med boken kunde man däremot identifiera sig och pröva sitt samvete inför sin egen eller andras ålderdom. Det är i själva sammanställningen av bildreportagen, som deras kvalitet visar sig. Fotografierna har sammanställts till en ny enhet, där deras spretande verklighetsutsnitt i den tidigare tidningsversionen förbytts till en fungerande enhet av bild och text.⁴

Pär Rittsel har i en liknande analys uppmärksammat interiörbilderna i *Ålderdom* och menar att dessa på ett förnämligt sätt framställer de gamla både i grupp och som enskilda individer: ”På bild efter bild möter vi gamla, fårade ansikten. I deras resignation ligger anklagelserna”.⁵ Rittsel uttrycker åsikten att bildreportagets genomslagskraft endast kunde jämföras med Jacob Riis' och Lewis Hines fotoreportage om slummen och barnarbetet i USA.⁶

Ålderdoms framträdande karaktär av anklagelseskraft har även behandlats av Sune Jonsson i en artikel kallad ”Dokumentärfotografen och Ivar Lo-Johansson”. Sune Jonsson anser att text och bild i *Ålderdom* förenar det sociala budskapet på ett kongenialt sätt, mycket beroende på det goda samarbetet mellan författare och fotograf. I jämförelse med *Statarna i bild* (med Gunnar Lundh som fotograf) framstår *Ålderdom* som en betydligt mer sammanhållen bok. Motiv och budskap förstärker varandra. Jonsson menar vidare att ingen tidigare social rapport på ett så uttrycksfullt sätt vittnat ”om myndigheternas tvångströja på den enskilde medborgaren”.⁷

Sune Jonsson för ett intressant resonemang om skälet till att Lo-Johansson i så hög grad valt att använda bilden i sin kartläggning av sociala missförhållanden. Jonsson antar att Ludvig Nordströms ”fotografiskt” avbildande teckningar i *Lort-Sverige* kan ha inverkat. Men, som Lo-Johansson själv antytt, var kameran snarare det sanningsvittne som behövdes för att övertyga en tvivlande borgerlig läsekrets, ovan vid fattigmiljöernas elände. Före folkupplagornas och billigboksutgåvornas tid bestod läsekretsen på 1930-och 40-talen till större delen av dessa borgerliga samhällsskikt. Fotografiet utgjorde då en dokumentation som var svår att ifrågasätta.⁸

Lars Furuland har i en artikel om ”Ivar Lo och dokumentärbilden” (*Uppsala Nya Tidning*, 23 feb. 1966), knutit an till Sune Jonssons översiktliga analys av Lo-Johanssons fyra fotobildböcker. Furuland tar här upp det intima

samarbete mellan författare och fotograf som framförallt kom till uttryck i *Statarna i bild* och *Ålderdom*. Furuland anser att Lo-Johansson i dessa böcker följt och påverkat såväl motivval som bildproduktion på ett mycket aktivt sätt. Furuland poängterar att förutsättningen för den höga kvalitet fotobildböckerna uppvisar, är den visuella förmåga som Lo-Johansson tidigt var begåvad med. Både film och fotografi blev betydelsefulla komponenter i skapandeprocessen. Furuland menar att det utpräglade bildseendet i många av Lo-Johanssons noveller kan jämföras med gammal god dokumentärfilm.⁹

I Lo-Johanssons litterära bagage fanns alltså tidigt en fruktbar förening mellan ord och bild. Även om *Ålderdoms* upplaga var förhållandevis liten, kunde denna syntes ändå förstärka det polemiska budskapet. Kampanjen för en bättre åldringsvård hade fått ytterligare en dimension. Tidningsreportaget i *Vi*, följt av radioföredragen hade utökats med en högklassig fotobildbok. I opinionsbildningssyfte skulle man kunna beskriva skeendet som en trestegsraket. Reportagen i *Vi* fängade en initial uppmärksamhet hos läsarna. Radioföredragen samlade ytterligare intresse. *Ålderdom* kunde, även om dess upplaga var liten, genom sin syntes av ord och bild och sitt konstnärliga upplägg förstärka budskapet och samtidigt fungera som ett mer exklusivt vittnesbörd för framtiden om de äldres situation på 1950-talet.

I den dokumentära fotobildboken *Ålderdom* hade Ivar Lo-Johansson funnit ett suggestivt sätt att accentuera sitt budskap. Bokens inträngande exposé över åldrandets villkor fick också avsedd uppmärksamhet.

Fortsatt publicering och kritik från Lo-Johansson

År 1950 publicerade Ivar Lo-Johansson en serie om sex artiklar i tidningen *Folket i Bild*.¹⁰ Innehållet i dessa artiklar är i stort detsamma som i *Vi*-reportaget och radioföredragen och behandlas därför inte här på något ingående sätt. Vad som emellertid skiljer detta material från *Vi*-reportagen är främst en artikel kallad ”Ur posten om Ålderdoms-Sverige”, där författaren redogjorde för en del av de brev som rörde hans budskap i framför allt radioföredragen. Reaktionerna var mycket skiftande, och vittnade om att en del lyssnare grovt missförstått Lo-Johanssons utläggningar om ättestupor och ätteklubbor. I reportaget finns bland annat ett brev avfotograferat i vilket står med versaler: NI AVSKYVÄRDASTE MASSMÖRDARE I SV. HISTORIA. Brevet som är undertecknat ”flera fabriksarbetare” uttrycker även en förhoppning om att Lo-Johansson själv ska utsättas för både ättestupa och en ätteklubba, i vars skaf en person från varje ”provins” borde ta tag.¹¹ Även bildmaterialet skiljer sig en del från vad som tidigare publicerats. Intressant är bland annat ett fotografi från Jämshögs ålderdomshem, där Harry Martinson bodde en tid som barn, och som sedan skildras i kapitlet ”Ålderdomshem av sten” i *Nässlorna blomma*.¹²

“Gammal renskötarlapp. När våren kommer vill ålderdomshemmens lappar till sina inbillade renar som de tror de har kvar i fjällen.”

Reportageserien i *Folket i Bild*, utgjorde en ytterligare breddning i opinionsbildningen, tidningen hade 1952 en upplaga på 280.000 exemplar, och såldes till ett rimligt pris; år 1949 kostade den 35 öre.¹³

I ett par artiklar införda i *Stockholms-Tidningen* i juli och augusti 1951 fortsatte Lo-Johansson sin diskussion om ålderdomshemmens brister. Den 26 juli tog han upp exempel på tvångsintagningar, hämtade bland annat ur dagspressnotiser, förmodligen utvalda med viss hjälp av John Björnheden. Liksom i radioföredragen och i *Vi*-reportagen angrep författaren skarpt tvångsintagningarna, vilka han betecknade som rena övergrepp.¹⁴ I augusti-

artikeln vidareutvecklade författaren sina synpunkter – han ansåg bland annat att tvångsintagningarna innebar att myndigheterna bröt mot den paragraf i grundlagen som tillförsäkrade medborgarna individuell frihet. Lo-Johansson poängterade att lagen gav stöd för tvångsintagning enbart vad gällde sådana sinnessjuka personer som kunde anses samhällsfarliga. Vid dessa bedömningar krävdes dessutom en speciell vårdattest som inte avsåg kroppssjukdomar. Författaren påpekade att begreppet humanitet, vilket ofta tillgripits som motiv för intagningarna, kunde ha en helt annan innebörd för den gamle än för den sociala myndigheten. Samhällets synsätt var inte alltid identisk med det som en åldring tillägnat sig under ett långt liv. En gammal människa kan många gånger utveckla en starkt individuell läggning utan att för den skull behöva stämplas som en vårdbehövande särling.¹⁵

Stridsskriften *Ålderdoms-Sverige*

Ett år senare publicerade Ivar Lo-Johansson så sin andra bok i åldringsvårdsfrågan. *Ålderdoms-Sverige* med undertiteln *En stridsskrift* kom ut den 12 februari 1952 i serien Bonniers folkbibliotek med en upplaga på 30.820 exemplar. Den är inte illustrerad.¹⁶

De första nio kapitlen innehåller i stort texterna till fotoreportagen i *Ålderdom*. Följande sex kapitel tar upp några av de väsentligaste problemen inom åldringsvården, exempelvis tvångsintagningar och andra övergrepp. Ett avslutande kapitel behandlar den debatt om åldringsvården som följde på reportage och böcker med en summering av motståndarsidans argument samt kommentarer till dessa. Huvudbudskapet i *Ålderdoms-Sveriges* första nio kapitel är alltså detsamma som tidigare, men några enstaka ändringar skärper ändå polemiken. I *Ålderdom* tar författaren exempelvis upp den roll som personalen har på hemmen, och menar att de anställda ofta själva blir offer för anstaltssystemet: ”Den [personalen] kan ibland driva offervilligheten ända till flagellantism. Den följer ofrivilligt systemets vanligen omedvetna tendens och riktning.” (s. 35) I *Ålderdoms-Sverige* har orden ”vanligen omedvetna” strukits. (s. 33) Ändringen kan verka bagatellartad, men visar att Lo-Johansson i sin stridsskrift noggrant undvikit ett ordval som på minsta sätt skulle kunna innebära en ursäkt för det existerande vårdsystemet. I kapitlet ”Svenska ålderdomshem” (*Ålderdoms-Sverige*, s. 21 ff) finns en passus om pensionärshemmen som i *Ålderdom* förekommer enbart som bildtext infogad i kapitlet ”Ålderdomens lust och ensamhet”. (s. 44) I *Ålderdoms-Sverige* finns i detta textavsnitt en mening tillfogad som inte förekommit tidigare: ”Pensionärshemmen liksom barnrikehusen innebär dock en onaturlig kategoriklyvning av befolkningsskikt.” (s. 22) Ivar Lo-Johanssons inställning till pensionärshemmen som den framkommer både i *Ålderdom* och i *Ålderdoms-Sverige* är ambivalent. Visserligen kan pensionärshemmen enligt författaren betecknas som ett bättre alternativ än ålderdomshemmen,

eftersom de ger större fysisk och psykisk rörelsefrihet. Men idén bygger på att de gamla helt kan sköta sig själva och innebär dessutom ett avskiljande från andra generationer likaväl som ålderdomshemmen. I den svarta anteckningsboken finns bara en enda mer beskrivande anteckning om pensionärshem, nämligen om pensionärshemmet i Svedmyra. Här står bland annat:

Lyhörda hus (ythong).

Fel att lägga pensionärshemmen avlägset, i djupa skogen. Bör ligga i centrum [---] Det är så lyhört, att man inte kan ha besök efter kl 9 på kvällen, även om man bara sitter och samtalar.” (s. 57)

De fåtaliga rader om pensionärshem som finns i *Ålderdoms-Sverige* visar alltså ingen attitydförändring. Snarare kan den tillagda meningen ses som en ytterligare förklaring till Lo-Johanssons tvekan inför pensionärshem som ett godtagbart alternativ till ålderdomshemmen.

I kapitlet ”Ålderdomens lust och ensamhet” redogörs i *Ålderdoms-Sverige* för ett samtal som Ivar Lo-Johansson haft med en präst och en läkare om kärlek på ålderdomshemmen. (s. 41 f) Detta samtal finns inte relaterat i *Ålderdom*. Författaren anser att gamla som tycker om varandra bör uppmuntras till giftermål. Medan prästen ställer sig ganska oförstående tycker läkaren att idén är bra, men påpekar att omgivningen förmodligen skulle göra motstånd. Detta avsnitt avslutas med följande replik av författaren: ”Ämnet skulle kunna göras till diskussionsfråga vid debattmöten på ålderdomshemmen, säger jag. Men vi har tyvärr inga debattmöten på ålderdomshemmen.” (s. 43)

Det är intressant att iaktta detta förslag från Ivar Lo-Johansson som innebär införandet av ett slags medinflytande eller medbestämmande för de äldre själva, långt innan sådana former för en demokratisk process slagit igenom eller överhuvudtaget blivit vedertagna, allra minst inom socialvården. Ivar Lo-Johansson hade tidigare – utan att få gehör – efterlyst möjligheter för de gamla själva att få komma till tals, bland annat i samband med den radiodiskussion som ägde rum i oktober 1949. I *Ålderdoms-Sverige* kommer nu frågan upp igen, här kopplad till ett konkret problem. Frågan skulle även tas upp senare.

Det första kapitlet efter de i *Ålderdom* ingående texterna, har titeln ”Generationernas krig”. De synpunkter som kommer fram här återfinns delvis i det tredje radioföredraget med titeln ”Åldrandets ensamhet”, och i de femte och sjätte *Vi*-reportagen.

Författaren pekar på den växande klyftan mellan unga och gamla, en klyfta som samhället med sin segregationspolitik varken kan eller vill överbrygga. Lo-Johansson drar än en gång linjen bakåt till äldre tiders fattigvård, och kopplar samman vårdfrågan med klassaspekten. Han upprepar sin tidigare åsikt:

Flertalet som frågan gäller är halvtvåslitna arbetare, halvgamla ur medelklassen, i förtid utdömda tjänstemän. När de förtidigt sätts ur leken fordras det att någon tar hand om dem. Anstaltstanken är tanken att få dem undan på ställen där de inte syns och stör. (s. 72)

Som synes är det en bitter dom Ivar Lo-Johansson fäller över samhällets (i första hand kommunernas) agerande. Någon verklig förändring från den gamla fattigvården har egentligen inte skett. Visserligen auktioneras den gamle inte längre ut på socknen, men det socialpolitiska syftet är detsamma som tidigare, de gamla ska förpassas in i en vårdapparat som avskärmar, förnedrar och stöter bort.

Ett av uttrycken för denna utstötning är återigen de makthavandes obenägenhet att låta de gamla själva komma till tals. Författaren påpekar att man vid tillsättandet av den kommitté som utarbetade 1946 års betänkande inte hade tillfrågat en enda representant för de äldre. (SOU 1946:52) Några pensionsråd som skulle kunna diskutera aktuella gemensamma frågor av intresse på ålderdomshemmen hade myndigheterna inte heller velat veta av. Klagomål avfärdas och betecknas enbart som kverulans eller allmänt gnäll.

Ivar Lo-Johansson jämför detta utstötningförfarande med hur det går till vid planeringen av nya sjukhus. Då rådfrågas såväl läkare, övrig personal som patienter. När ålderdomshem ska byggas håller man de gamla utanför all planläggning, vilket kan medföra svåra praktiska olägenheter:

Då visar det sig att arkitekten – därför att han glömt fråga de gamla som ska bo där – har byggt altanen utan räck, gjort trappavsatsen mitt inne i hallen där ett enda trappsteg för en lärbensskör åldring ofta är detsamma som en ättestupa. (*Ålderdoms-Sverige*, s. 77)

Att de gamla själva på ett eller annat sätt ibland ändå försökte få fram sina åsikter visar den svarta anteckningsboken. Här finns följande korta notering (utan vidare kommentar): ”Gumman (vanlig) som skrivit brev till socialm., finansm., statsm. och Myrdal.” (s. 7)

Kapitlet ”Tvångsintagningarna till ålderdomshemmen” inleds med tre exempel på intagningar som under 1951 tagits upp i pressen. I två av fallen hade myndigheterna använt mycket bryska metoder. Ivar Lo-Johansson kommenterar det betänkande om tvångsåtgärder som socialvårdskommittén presenterat i maj 1948.¹⁷ Betänkandet grundar sig på en enkät ställd till landets fattigvårdsstyrelser med frågor om hur ofta tvångsintagningar hade förekommit. Det stod fattigvårdsstyrelserna fritt att besvara eller inte besvara frågorna. Av de 218 tillfrågade styrelserna hade 147 svarat. Av dessa hade 32 inte haft något fall under de senaste tre åren. I resterande 115 kommuner hade sammanlagt 420 fall förekommit. Ivar Lo-Johansson menar att det knappast finns någon anledning att misstänka att de kommuner som *inte* hade svarat skulle ha saknat fall av tvångsintagningar. Snarare tvärtom. Betänkandet visar att tvångsintagningarna skett över en vid skala som sträckt

”Måltid i Rosenlunds ålderdomshem mitt i Stockholm.” (*Vi*, 1949:14)

sig från övertalning, lirkanden, hot och lögner till hämtning i bilar och ambulanser med polishandräckning, ibland under utövande av våld.¹⁸ I betänkandet heter det:

Gränsen mellan å ena sidan en intensiv övertalning med åtföljande avhämtning i bil eller ambulans varvid personen följer med utan fysiskt motstånd, å andra sidan avhämtning med våld är naturligtvis många gånger svår att draga, men fattigvårdsstyrelserna använda ej sällan i sina redogörelser uttryck som visa att direkt tvång utövats.¹⁹

Ivar Lo-Johansson framhåller i *Ålderdoms-Sverige* apropå ovan nämnda citat – liksom i artikeln i *Stockholms-Tidningen* – att myndigheterna själva bröt mot regeringsformens paragraf 16, där individens rätt till frihet över sin egen person hade fastställts. Lo-Johansson skriver:

Situationen är alltså den att ett stort antal fattigvårdsstyrelser begår mängder av direkta lagbrott, som de till på köpet är fullt medvetna om. De är till och med i det läget att de öppet kan tillstå dem. Nästan aldrig beivras sådana fall. (s. 92)

De gamla själva hade enligt författaren däremot många gånger trots att det funnits en lag bakom tvångsintagningarna. Där inte rena lagbrott begåtts förekommer ofta påtryckningar i form av psykisk utpressning, skrämselektatik och lurendrejeri i största allmänhet, menar Lo-Johansson. Vräkning, in-dragna hyresbidrag, inkoppling av olika nämnder var metoder som myndig-heterna använde sig av för att ytterligare snärja de gamla.

Den svarta anteckningsboken vittnar på flera ställen om av Ivar Lo-Johansson dokumenterade tvångsåtgärder mot åldringar. Några av dessa noteringar ska återges:

Myndigheterna går till en åldring (Göteborg) och säger att han behöver vård. Drog in hyresbidragen. [...] Nykterhetsnämnden alarmerades. Han försörjde sig som skomakare. 78 år. Då han tvingats till ålderdomshemmet (Fjällbo) hängde han sig i vedbon.

På många håll händer det att fattigvårdsmyndigheten plockat en person på vad han har och sen tar in honom på ålderdomshemmet. (s. 5)

Ett annat exempel uppvisar ett lyckligare slut:

Han som bar vatten till sin kära häst i munnen. Åkte på harven. Ville ej in på å.-hem. Halva kroppen lam. Kunde ej ändå förmås in på hemmet. En försöks-intagning misslyckades. Ville ut till hästen som var utackorderad och selbruten. Han vann över medicinalstyrelsen. (s. 21)

Ivar Lo-Johanssons dom över myndigheternas agerande är hård. Hur man än bedömde situationen, inkräktade myndigheten på åldringarnas integritet – på ett eller annat sätt. Författarens slutsats som han formulerar den i *Ålderdoms-Sverige* blir följande:

Om man med tvång menar vad det verkligen är, när gamla mot sin innersta vilja av omständigheter som har med brist att göra tvingas gå in på ålderdomshemmen, ditkörda, ditlurade, ettdera ledda framifrån med lock, eller på-skjutna bakifrån med pock, så är tvångsintagningen inte undantag utan regel. (s. 101)

I slutet på kapitlet om tvångsintagningar gör Ivar Lo-Johansson en reflexion över samhällets institutionstänkande överhuvudtaget, och placerar där in ålderdomshemmen som det led i den kollektiva strukturen som är svårast för människor att fogas in i:

Det är en gåta att samma folk som ryser inför det kollektiva barnhemmet som för ett slags kommunism – inrättat för de unga individerna under deras utveckling – utan att blinka anammar ålderdomshemskollektivet för sina åldringar – för de individuellt redan helt utvecklade.

Vi föds på barnbördshus, sätts som små i barnkrubba, går i hemska skolor, får vår kallelse utstakad av en yrkesvalsrådsanstalt, läggs som sjuka på sjukhus, sätts som vanartiga i uppfostringsanstalter, som fosterlandsförsvarare i kaserner, som förbrytare i fängelset. (s. 111 f)

I denna institutionskedja menar Lo-Johansson att ålderdomshemsvistelsen inte är begränsad, vilket är fallet med övriga anstaltsvistelser. Därför är också livet på ålderdomshemmet ett ännu grymmare straff. Den åldring som tvingats in på livets sista anstalt är dessutom laglös. Han har behandlats som en brottsling, men med den skillnaden att han varken givits möjligheter till lagenlig dom eller resning i målet.

I kapitlet ”Priset på åldringar” (s. 116 ff) tar författaren upp ett förslag om att man borde tillsätta en ÅO – en åldringarnas ombudsman, som skulle kunna föra deras talan och dit man skulle kunna vända sig med eventuella klagomål. Enligt Lo-Johansson hade Socialstyrelsen satt sig emot förslaget, med motiveringen att myndigheten själv i praktiken fungerade som en ÅO och att åldringarna därför med förtroende kunde vända sig till den.

Vidare förklarar Lo-Johansson i en tillspetsad formulering att en åldring i Sverige kunde anses vara värd 33 kronor och 33 och en tredjedels öre. Bakom denna prissättning låg ett domstolsutslag av häradsrätten i Östersund. Målet gällde en föreståndarinna på Brunflo ålderdomshem, som efter det att klagomål mot hemmets skötsel förts fram och tre åldringar under kort tid begått självmord, dömts för försumlighet till böter på 100 kronor plus tjänstledighet med delvis bibehållen lön.

I Älekulla, där också suspekta omständigheter kring några dödsfall kommit fram, blev föreståndarinnan avskedad, men inget åtal skedde. Återigen enligt Ivar Lo-Johansson ett upprörande bevis på åldringens rättslöshet:

Fattigvårdsstyrelsen fick rätt, föreståndarinnan fick nästan rätt. Men vem var det då som fick fel? Naturligtvis åldringarna själva, som genom att dö på ett upprörande sätt skaffat både ledning och myndigheter bekymmer. I Älekulla sommarn 1951 hade värdet på åldringar sjunkit till noll. (s. 122)

De två följande kapitlen, ”Resa bland ålderdomshem” och ”Mörkläggningen av ålderdomshemmen”, behandlar dels orsak och bakgrund till Ivar Lo-Johanssons resa bland svenska ålderdomshem och det mottagande han fick,

dels relateras ett besök på ålderdomshemmet i Bollnäs. Detta besök, som bland annat väckte en del uppmärksamhet i pressen, tas upp senare i avhandlingen.

I kapitlet om resan tar Ivar Lo-Johansson bland annat upp den personliga bakgrunden till intresset för åldringsvården. Morbror Jannes och moderns öden relateras. Författaren understryker att han från början trots allt inte hade någon speciellt negativ inställning till hemmen:

Någon illvilja mot hemmen fanns inte alls hos mig. Snarast hade jag en av den allmänna propagandan förgyllt bild av anstalterna. Därför blev chockerna också ofta värre än de annars skulle ha blivit. Till slut vägrades jag inträde. (s. 129)

De två sista kapitlen i *Ålderdoms-Sverige* ger några exempel på de äldres reaktioner efter radioföredragen samt en summering av den debatt som uppstod i och med Lo-Johanssons agerande.

I kapitlet om reaktionerna på radioföredragen förklarar författaren att han inte varit beredd på att han skulle röra upp ett sådant häftigt känslösvall, då han grep sig an åldringsvården. (s.144 f) Särskilt det första radioföredraget hade utlöst en störtskur av ilska, rädsla och missförstånd som tog sig de märkligaste uttryck. Anonyma telefonröster och – som vi sett av reportaget i *Folket i Bild* – anonyma brev hade hotat honom till livet, underliga kommentarer hade strömmat in. Framför allt hade det första radioföredragets beskrivning av ättestupor och ätteklubbor skrämmt de gamla, vilket Ivar Lo-Johansson fann ledsamt. Syftet hade varit ett helt annat.

Många brev och samtal vittnade enligt författaren om att den tidigare fattigvårdsandan i hög grad levde krav. Känslan av isolering och tristess var stor. Men Ivar Lo-Johansson framhåller också att bland alla nödrop fanns en hel del förslag till förbättrade åtgärder, något som trots bedrövelsen var ett positivt inslag.

Summeringen av ålderdomsdebatten tar framför allt sikte på de olika uttrycken för myndigheternas ovilja att ta till sig författarens kritik, uppslag och idéer till en ny och förbättrad åldringsvård. Han redogör också här för huvuddragen i sin polemik mot olika företrädare inom socialvården. Liksom tidigare är Ivar Lo-Johansson mycket hård i sina omdömen om socialvårdens (framför allt Socialstyrelsens) agerande. Han menar att själva den debatt som kommit igång avslöjat de ansvarigas ovilja till en omprövning av åldringsvårdsfrågan:

Debatten i ålderdomsfrågan hade framför allt rört upp skyar av den gamla fattigvårdsandan. Den hade frammanat hela det diffusa fromleri som man så ofta stötte på i fattigvårdskretsar. Det hade uppenbarat hur blodigt sårad man blev om någon vågade tvivla på expertisens makt och fullkomlighet. Från socialvårdshåll hade inte skytts förvrängningar. Därifrån hade inte tålts omprövning av frågan som helhet. (s. 168 f)

Stridsskriftens slutsidor ger en sammanfattning av de krav och förslag till en omorganiserad åldringsvård som Lo-Johansson hade framställt i olika sammanhang, men summerar också sådana påbörjade åtgärder där man enligt författaren kunde spåra förbättringar i den av honom själv önskade riktningen.

Sammanfattningen av sina önskemål uttryckte Lo-Johansson på följande sätt:

- 1) De ålderdomshem som finns bör inte se ut som de gör.
- 2) För framtiden bör ålderdomshemmen kunna överflödiggöras.
- 3) Ute i miljön bör åldringarna tas tillbaka in i livssammanhanget. Det senaste är det viktigaste. (s. 181 f)

Ålderdom och Ålderdoms-Sverige – kritiken hårdnar

Böckerna *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige* utgör en fördjupning och utvidgning av åldringsvårdskampanjen. Där *Vi*-reportagen i dokumentärform rakt upp och ned visar upp bristerna i landets åldringsvård ger *Ålderdom* med sin bildkonst en visuell djupverkan åt det tidigare reportaget i *Vi. Ålderdoms-Sverige* å sin sida skärper i hög grad polemiken i radioföredragen.

Ålderdoms-Sveriges undertitel *en stridsskrift* har alltså fog för sig. I de kapitel där författaren visar fram exempel på vanvård och känslokyla gentemot de gamla och går till storms mot tvångsintagningarna, förtätas tidigare anklagelser till den bittra slutsatsen att en gammal människas liv ur myndigheternas aspekt är värdelöst. I summeringen av ålderdomsdebatten tar författaren i hårda ordalag sikte på de ansvariga inom socialvården, som låter egen prestige styra utvecklingen, hellre än att värna om de gamlas väl och ve:

Socialvården hade på sina håll hunnit betrakta sig som självändamål. Den hade formats till en karriärbräda i ett Folkhemssverige, där i övrigt mycket stora ting uträttats men fattigvården till sina huvuddrag stannat kvar på ett medeltida plan. [...] Självgodhet, specialisthögfärd, psykologisk likgiltighet eller okunnighet hade hållit det väsentliga i ålderdomsproblemet utanför offentlig diskussion. (s. 157 f)

En springande punkt var alltså enligt författaren myndigheternas vägran att ta till sig den kritik som förts fram. Rädslan för att röra upp debatten ytterligare, hade enligt Lo-Johansson fört med sig att ålderdomshemmen kommit att betraktas som slutna anstalter. (s. 165) Från denna utgångspunkt menade författaren att de ansvariga för socialvården försökt att sätta själva yttrandefriheten ur spel:

Eftersom kritikrätten för socialvårdsledningen blivit en viktig punkt, en där det krävdes förbehåll och tystnad, hade saken ytterligare komplicerats. Dels hade åldringsvården stannat i sina miserabla förhållanden. Dels hade den dik-

taturmässiga uppfattningen av kritikrätten ställt den i en undantagsställning i ett demokratiskt samhälle. (s. 165)

Frågan är om inte i detta uttalande låg den allvarligaste anklagelsen mot socialvården som Ivar Lo-Johansson dittills fört fram. Här tillspetsas författarens kritik så att socialvårdens makthavare utpekas som medvetna sabotörer gentemot en av samhällets fundamentala rättsprinciper.

Kapitlet om tvångsintagningarna som placerats centralt i boken, innefattar också en svidande kritik mot framför allt de lokala fattigvårdsmyndigheternas agerande. (s. 86 ff) Lo-Johansson påpekar att socialvårdskommitténs enkät angående tvångsintagningar visat att 38 av 60 fattigvårdsstyrelser var för tvångsintagningar och att dessa styrelser dessutom förklarat att tvångsbestämmelser borde skrivas in i särskild lag. (s. 93) Ivar Lo-Johansson menade att en av de allvarligaste följderna av att de lagstridiga tvångsintagningarna praktiserades så ofta, var att allmänhetens attityd av ilska och protest efterhand trubbadades av. Många äldre kom i själva verket att få den uppfattningen att tvångsintagningarna verkligen hade stöd i lagen. När övergrepp trots allt anmälades, vidtog man ofta inga som helst åtgärder.

Lo-Johansson relaterar i *Ålderdoms-Sverige* ett fall där en före detta vägarbetare skulle förflyttas till ett ålderdomshem på Tjörn. När han gjorde motstånd togs han till fånga av två poliser med hjälp av en järnkedja. Landsfiskalen hade i en intervju beklagat att inte fjärdingsmännen också varit med; då hade förflyttningen gått smidigare. Nu hade den ena polismannens rock dessvärre blivit sönderriven, eftersom pensionären gjorde motstånd. (s. 87 f)

Lo-Johansson kommenterar händelsen med förmodandet att tårgas eller revolver här varit ytterst nära att användas som tillhyggen inom svensk åldersvård. (s. 88) Denna händelse (och andra liknande som författaren tagit upp i samma kapitel) återger i blixtbelysning den cynism och det förakt som myndigheterna kunde utsätta en gammal människa för; i det relaterade fallet en pensionerad arbetare. Klassaspekten lyfts i *Ålderdoms-Sverige* fram gång på gång samtidigt som polemiken tillspetsas. Den medellöse åldringen var rättslös i ett samhälle som hade den mänskliga frihetsprincipen inskriven i grundlagen.

En ytterligare anmärkningsvärd skärpning av Lo-Johanssons kritik mot samhällsstrukturen i stort, är hans exposé över kollektiva institutioner. Hans uppräkningslista av de anstalter som härbärgerar samhällets medborgare i olika livsskederna från vaggan till graven, rymmer en kritik mot det kollektiva som kan vara svår att foga samman med författarens tidigare programförklaringar. Enligt min mening är skälet till denna protest att Lo-Johansson såg vissa samhällsåtgärder som inhumana, för att inte säga grymma konstruktioner; exempelvis ihopfösandet av människor i den skengemenskap som anstalterna konstituerade. Att begränsa mänsklig rörelsefrihet eller inkräkta på personlig integritet var av ondo, varhelst sådana åtgärder vidtog av myndigheterna. Samlevnad och samhörighet måste baseras på en djupare ideologisk

eller känslomässig grund än den som samhällets företrädare i sitt förmynderi anbefalldes.

Vid sidan av kapitlet om tvångsintagningarna ger som nämnts också efterföljande kapitel, "Priset på åldringar", exempel på bittra anklagelser mot framför allt Socialstyrelsen. (s. 116 ff) De två kapitlen bildar stridsskriftens polemiska centrum. Det verkningsfulla i uppbyggnaden av denna polemik är författarens grepp att utifrån kort relaterade händelser, som publicerats i pressen eller återfunnits i domstolshandlingar, dra slutsatser om landets socialvård och därifrån formulera anklagelsepunkterna.

Dessa anklagelser kom, till skillnad mot tidigare, även att omfatta personalen på några ålderdomshem där vanvård föranlett utredningar. Tidigare hade Lo-Johansson varit noga med att *inte* anklaga personalen, denna hade han sett som offer för själva systemet (se bland annat *Ålderdom*, s. 35). I de exempel på grov vanvård som ges beträffande ålderdomshemmen i Brunflo och Ålekulla, kom kritiken att riktas mot ålderdomshemmens föreståndarinnor. Sådillvida kom kritiken i *Ålderdoms-Sverige* att stegras till att omfatta både vårdens byråkratiska etablissemang och några av dess mer direkta utövare.

Stridsskriftens fyra sista kapitel, som redogör för en del av debatten kring åldringsvården, har av Ragnar Oldberg kritiserats för att inte stå i nivå med bokens övriga innehåll, eftersom dessa kapitel till största delen redogör för de stridande parternas positioner och inte längre ställer själva sakfrågorna i centrum.²⁰

Mot detta kan anföras att syftet med *Ålderdoms-Sverige* – till skillnad från *Ålderdom* med dess mer exklusiva karaktär och fåtaliga upplaga – uppenbart var att i första hand fungera som en anklagelseskrift. Att denna anklagelse blev häftig eller närmast hätsk, var ett medvetet utformat schackdrag i det polemiska spelet. Ur Ivar Lo-Johanssons synvinkel ingick den tendentiösa uppläggnings i icke-byråkratens rätt, för att inte säga skyldighet, att obunden betrakta skeendet genom sitt lekmanntemperament.

Häftigheten och det känslomässiga utspelet var medel som utifrån Lo-Johanssons syften helgades av ändamålet. Han var knappast omedveten om att exempelvis likna ett felaktigt placerat trappsteg i ett ålderdomshem vid en ättestupa, skulle uppröra och förarga. Att skjuta över målet var med all säkerhet ett medvetet risktagande. Författaren ville blåsa under opinionsbildningen, hålla debatten vid liv och utmana byråkraterna att skrida till handling. För detta ändamål ansåg han sig behöva ta till det tunga artilleriet. Jag menar att Ivar Lo-Johansson med råge därmed levde upp till den första av Lars Furulands hypoteser för slagkraftig opinionsbildning.

Recensioner av *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige*

Ålderdom fick, med vissa undantag, överlag ett mer positivt mottagande än radioföredragen. *Dagens Nyheter*s Kurt Samuelsson förklarade att boken gjort honom bestört och gripen:

Bestört över den häftiga reaktionen inte minst från socialadministrativt håll som Lo-Johanssons framställning har mött. Och gripen av vad han skildrar, kanske delvis på grund av den bittert korthuggna stilen, men framför allt på grund av de faktiska upplysningar författaren ger. (5 nov. 1949)

Recensenten medgav att Ivar Lo-Johansson visserligen gjort sig skyldig till vissa generaliseringar, men ansåg att det var tillräckligt upprörande med de faktiska förhållanden reportageresan bland ålderdomshemmen kunnat uppvisa. Även *Svenska Dagbladets* Erik Wilhelm Olson tog upp den tidigare kritik som riktats mot författaren för hans överdrifter i radioföredragen, och förmodade att reportageboken delvis led av samma svaghet. Recensenten såg emellertid bokens betydelse främst som samvetsväckare och ansåg att det borde vara möjligt att sörja för åldringarna på ett mer humant sätt än att skicka dem till ålderdomshem. (21 nov. 1949) *Morgon-Tidningens* recensent Rickard Lindström ansåg att Ivar Lo-Johansson i *Ålderdom* behandlat ett av social-Sveriges mest brännande problem. Om författaren genom sin djärvhet irriterat många var detta enligt recensenten inget fel:

Viktigare är att han har förmågan att ruska samveten, som sovit, men som sedan de gnuggat sömnen ur ögonen villigt är med på att hjälpa fram förbättringar. (29 okt. 1949)

I *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* recenserades *Ålderdom* av läkaren Hans Forssman, som intog en övervägande negativ attityd framförallt gentemot Lo-Johanssons sätt att agitera. Författarens förmåga att bli upprörd och indignerad ansåg Hans Forssman i sig vara av godo; nyttig var också framför allt hans kritik mot klientelblandningen. Men Lo-Johansson hade enligt recensenten betraktat för mycket genom indignationens färgade glasögon; därför verkade ibland den ur författartemperamentet framsprungna ”stilhysterin” alltför oäkta. Ivar Lo-Johanssons paroll om hemvård istället för vårdhem fann recensenten absurd:

De gamla vill bo kvar i sin miljö, de vill, om de så ska krypa på knäna, svälta och frysa, stanna kvar i sin ensliga stuga, förkunnar författaren. Ja, visst kan det vara så – ibland. Men när man sitter i en verksamhet, där man snart sagt vareviga dag måste på grund av platsbrist v ä g r a ensamma åldringar att komma in på de vårdinrättningar, till vilka de av hjälplöshet, ensamhet och trötthet tråna, för vilka de endast alltför gärna skulle vilja ge upp sin s k miljö – då har man ej svårt att instämma i byråchefen Berggrens omdöme om Lo-Johansson skildring: snedvriden, ensidig intill snedvridenhet. (18 okt. 1949)

Gösta Netzén anknöt i sin recension i *Arbetet* till Ivar Lo-Johansson föregående författarskap, och påpekade att Lo-Johanssons ärende i åldringsvårdskampanjen, liksom i stataraktionen och i behandlingen av ensamheten i *Geniet*, främst var att ställa människan i centrum. Netzén underströk, att vad Lo-Johansson i första hand attackerade, var vårdsystemets oförmåga att ta hänsyn till de äldres andliga behov. Att Lo-Johansson lyft fram detta väsentliga samhällsproblem och att hans åsikter blivit tillgängliga även i bokform borde hälsas med tillfredsställelse, ansåg recensenten. (28 okt. 1949)

Ännu en recension av *Ålderdom* ska refereras. I *Social Årsbok* (1949) anmäldes den av fattigvårdsdirektör Otto Wangson, som skarpt kritiserade Ivar Lo-Johanssons aktion. Otto Wangson förklarade att han till att börja med väntat sig mycket av Ivar Lo-Johansson, då denne tog sig an åldringsvårdproblemen. Wangson hade själv med stigande oro sett hur intresset för ålderdomshemmens standard sjunkit och hur resurserna blivit allt knappare:

Med blödande hjärta och en med åren allt mer förgrämd bitterhet hade jag, maktlös, bevittnat, hur våra ålderdomshem, som under 1920- och 1930-talen nybyggs eller moderniserats till en nivå, som snarast låg en god bit över den tidens bostadsstandard, plötsligt råkade i stå och sen år efter år sackat efter i den allmänna utvecklingen. Ålderdomshemmen, som dittills varit kommunernas prydnad och stolthet, blev nu bara ett andra – eller tredjerangsintresse; pensionärshem skulle det vara för hela slanten, ålderdomshemmen representerade närmast en förlegad och ganska överflödigt bostadsform. (s. 191)

Landstingens och statsmakternas slappa agerande fick bland annat till följd att klientelblandningen förvärrades och ålderdomshemmen förföll, menade Wangson vidare. I det läge då Ivar Lo-Johanssons planer på att studera åldringsvården blev kända, hade recensenten haft höga förväntningar på författarens aktion. Men dessa infriades inte. Författaren hade, säger recensenten, bildat sig en idealuppfattning av vad ålderdom innebar, och då denna idealbild inte fann någon motsvarighet i verkligheten, tog författaren istället itu med att revidera verkligheten:

För att bevisa sina teser tar författaren kameran till hjälp. Och sällan har detta redskap missbrukats mera fördomsfritt: allt läggs tillräta för att få fram vad författaren till varje pris ska ha fram: slöheten, hopplösheten, dödsväntan. (s. 192)

Otto Wangson misstrodde också Lo-Johanssons syfte med kampanjen, och ansåg att denne inte påtalat de påstådda missförhållandena så mycket i akt och mening att få en förbättring till stånd, som för att skaffa fram bevis för sin tes om ålderdomshemmen som ett frihetsfientligt system. Otto Wangson förklarade slutligen, att allt vad Lo-Johansson hade att säga inte var helt missvisande, men ansåg ändå att det för en person som i ett par årtionden sysslat med åldringsvård inte fanns något nytt av verkligt värde i *Ålderdom*.

Wangsons slutsummering blev därför följande: ”Boken innehåller förvisso både mycket som är nytt och mycket som är sant. Skada bara att det sanna inte är nytt och det nya inte är sant.” (s. 193)²¹

I sin recension av stridsskriften *Ålderdoms-Sverige* 1952 förklarade *Svenska Dagbladets* Erik Lundgren i en relativt kortfattad anmälan att boken karakteriserades av överdrifter och upprepningar, vilket hängde samman med den envetna polemikens särmärke. Det mest positiva med boken var Lo-Johanssons genuina intresse för ett samhällsproblem som han lagt ned stor möda på att ringa in och belysa. Därigenom aktualiserade han försummelser som annars kanske skulle ha kommit i skymundan. (14 feb.1952)

Gunnar Helén, vilken som vi sett initierat radioföredragen, förklarade i *Stockholms-Tidningen* att Ivar Lo-Johansson som värdig lärjunge till Lubbe Nordström tagit till en debatteknik som med sina grova generaliseringar försatt många meningsmotståndare i ett svårt dilemma. Författarens tre sammanfattande punkter av ett framtida åldringsvårdsprogram verkade emellertid enligt Helén rimliga. Gunnar Helén tvivlade också på att Lo-Johansson – om han använt ett mer lågmält röstläge – verkligen lyckats åstadkomma det genomslag i samhällsdebatten som nu blivit fallet. Recensenten önskade att boken skulle komma att tas emot med en större generositet än vad som tidigare visats Lo-Johanssons inlägg i åldringsvårdsfrågan, och dessutom medföra vidgade aspekter på hela åldringsvårdsproblematiken. (13 feb. 1952)

I *Morgon-Tidningen* recenserade Paul Lindblom, som menade att alltför många representanter för landets socialvård hade låst sig fast i positioner som de i längden inte kunde bibehålla. Lo-Johanssons huvudkrav i åldringsvårdsfrågan måste därför i framtiden bli tillgodosedda. Det väsentligaste var Lo-Johanssons krav på en omstrukturering av anstalternas inre miljö; recensenten understödde kraftigt författarens huvudlinje att lägga stor vikt vid de psykologiska faktorerna. Åldringsvårdskommittén borde dra nytta av Lo-Johanssons erfarenheter. (14 feb. 1952) Liksom *Ålderdom* recenserades *Ålderdoms-Sverige* i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* av Hans Forssman under rubriken ”En anklagelse”. Forssman deklarerade att boken, liksom Lo-Johanssons övriga uttalanden i åldringsvårdsfrågan och i den påföljande debatten, belyste faktiskt rådande svåra missförhållanden. Lo-Johanssons i vissa stycken överdrivet kategoriska uttalanden – exempelvis att det mellan generationerna utbildats ett slags rashat – ansåg emellertid recensenten vara överdrifter:

Det är en frenetisk ensidighet och ett sätt att renodla en övervärdig föreställning, som mest av allt liknar Strindberg. Att dessa skildringar skulle ge en träffande bild av verkligheten i dagens Sverige är det för mig mycket svårt att finna. (13 feb. 1952)

Recensenten ansåg slutligen att Lo-Johansson genom sitt sätt att redogöra för vissa svåra övergrepp, fick dem att framstå som typiska för anstaltsvården. Därmed kom han med mycket grava anklagelser mot samhället. Därför borde sådana rättsövergrepp utredas av objektiv part.

I *Arbetet* recenserades *Ålderdoms-Sverige* på ledarplats, förmodligen av dess chefredaktör Gösta Netzén. Tidningen följde sin tidigare linje och gav Lo-Johanssons intentioner sitt starka stöd. Man framhöll att den debatt som författarens aktion utlöste knappast hade någon motsvarighet i fråga om uppmärksamhet i landet. Boken var därför ytterst väsentlig, betraktad som ett koncentrat av debatten och av Lo-Johanssons förslag till framtida riktlinjer. (12 feb. 1952)

En jämförelse med recensionerna efter Lo-Johanssons föredrag och inlägg i radiodiskussionen, visar att både *Ålderdom* och *Ålderdoms-Sverige* togs emot med större förståelse, även om vissa recensenter fortfarande var kritiska mot själva framställningssättet. Det dokumentära bildmaterialet i *Ålderdom* och den häftiga polemiken i *Ålderdoms-Sverige* hade förmodligen gjort sitt till för att förstärka medvetenheten om rådande missförhållanden.

Recensionen i *Social Årsbok* visar att ytterligare en representant för de sociala myndigheterna gick till starkt angrepp mot både innehåll och intention i Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj. Wangsons beskrivning av sina känslor inför ålderdomshemmens nedrustning är märklig både till tonfall och tankegång. Påståendet att 1920 och -30-talens ålderdomshem överglänste gängse bostadsstandard förefaller tvivelaktig. Allvarligare än så var anklagelserna om bildmissbruk och förfalskad verklighetsåtergivning. Med parafrasen att det sanna inte är nytt och det nya inte är sant försökte han punktera alla goda intentioner.

Wangson hade med sin recension blåst till strid mot Lo-Johansson, och öppnat en polemisk holmgång som skulle sträcka sig flera år framöver. En sammanfattning av de åsiktsmässiga och vårdideologiska grupperingar som nu formats, visar att myndighetsföreträdarna, hittills främst representerade av Ernst Bexelius, Ali Berggren, Helge Dahlström och Otto Wangson bildat enad front mot Lo-Johanssons anklagelser. Den rigida attityden från socialvården var emellertid svår att förena med de försäkringar som samtidigt gavs att myndigheterna värdesatte fri och öppen kritik.

Av de läkare som uttalat sig om Lo-Johanssons aktion, var Gunnar Inghe och Arvid Myrgård villiga att erkänna de stora bristerna, medan Hans Forssman menade att Lo-Johansson givit en snedvriden bild.

Att döma av genomgångna recensioner var intresset stort för Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj, och de känsloladdade reaktionerna visar att landets åldringsvård var ett ytterst brännbart debattämne.

Det polemiska språket – några stildrag

Ivar Lo-Johanssons främsta polemiska verktyg är som mycket tydligt framgår av språket i åldringsvårdskampanjen, bruket av generaliseringar och slagkraftiga bilder. Det är gentemot denna stilistiska metod – kanske framför allt i åldringsvårdskampanjen – som kritiken kom att sätta in sina främsta stötar. Genom att generalisera väckte författaren opinionens engagemang – många gånger också dess indignation – men intresset följde för det mesta indignationen i spåren. I en ledare med titeln ”En propaganda bär frukt” förklarade man i *Reklamnyheterna* 1952 att Lo-Johanssons metod att driva sin åldringsvårdskampanj borde studeras av varje kunskapsförstående reklamman. I ledaren utnämndes Lo-Johansson till något av en expert vad gällde propagandans och upplysningens psykologiska mekanismer; ett expertkunnande som han dessutom kunde förena med rationell analys av faktiska problem.²²

Metoden att överdriva, generalisera och pressa samman ett stycke av den verklighet som ska skildras i uttrycksfulla bilder, var inte något som Lo-Johansson begagnade sig av enbart i sin åldringsvårdskampanj. Bruket av metaforer är ett genomgående stildrag och tendensen till generaliseringar och tillspetsade formuleringar finns i hela hans författarskap, även om den kanske tog sitt starkaste uttryck i åldringsvårdskampanjen och de övriga rent polemiska aktionerna.

För att illustrera denna Lo-Johanssons stilistiska metod ska några få exempel ur hans tidigare produktion anföras. Redan i debutverket reseskildringen *Vagabondliv i Frankrike* (1927) finns ett antal färgstarka metaforer; bland annat i beskrivningen av en palm: ”Se på en palm så ful den är! En gammal dammviska med färgade fjädrar och spindelväv kring det nötta träskafvet kan se riktigt förnäm ut jämfört med sitt plagiat, palmen”. (s 108)

Även i övriga reseböcker, exempelvis i *Mina städers ansikten* (1930) finns formuleringar som bygger på generaliseringar och överdrifter. Exempelvis ägnar Lo-Johansson ett kapitel åt att beskriva hur fransmannen handskas med tändstickor. Han förklarar här att hela det omständliga ceremoniel som utvecklas kring proceduren att tända en sticka, har sin grund i en närmast helig dyrkan av trä – eftersom Frankrike knappast har någon skog. (Kapitlet ”Frankrike och tändstickan”, s. 113 ff.) I kapitlet om Budapest i samma bok förklarar han att eftersom ungraren gärna talar med hjälp av händerna, blir han under kalla vintrar snarast dövstum. Talet kommer först igång framåt vårvintern då händerna inte behöver skylas av vantar eller gömmas i rockfickor. (s. 152)

Exempel av liknande slag kan mångfaldigas rakt igenom Lo-Johanssons produktion, både vad gäller stridsskrifterna och romanerna. Lo-Johansson arbetade överhuvudtaget inte gärna med att belysa ett problem ur skilda aspekter, att överväga olika möjligheter och långsamt ringa in problemen,

utan intog hellre en klart definierad ståndpunkt, uttryckt i komprimerade satser eller slagkraftiga teser.

När Lo-Johansson i sina artiklar om åldringsvården byggde upp sina tankegångar med kategoriskt utslungade satser och ett tillspetsat resonemang följer han alltså i mycket ett hos honom även i den övriga produktionen praktiserat stilistiskt mönster. I kapitlet om generationsmotsättningar i *Ålderdoms-Sverige* heter det bland annat:

Det har i Sverige uppstått en ålderns coloured line som löper vid sexti eller sextifem år, och det är *den grå linjen*. De gamla är Sveriges grå negrer. Det har mellan den unga generationen och den gamla uppstått en aversion som liknar rashat. (s. 75)

Ovanstående utdrag ger också exempel på vad man skulle kunna kalla ”en stegrad stil” som Lo-Johansson just i artiklarna om åldringsvården gärna använder: ålderns coloured line – den grå linjen – grå negrer – rashat. En snabb associationsbildande ordkejda för från ”ålderns linje” fram till ”rashat”. I sin avhandling om Strindbergs bildspråk visar Karl-Åke Kärnell hur Strindbergs prosa karakteriseras av vad avhandlingens författare kallar associativ bildföring. Med detta begrepp avser Kärnell en stilistisk process där en bild dirigerar tanken och ger upphov till associationer som starkt reducerar den språkliga uppbyggnaden av en resonemangskedja: ”les images pensent pour moi”.²³

Ett liknande associationsmättat bildspråk med inriktning på chockverkan finns i den inledande texten till *Ålderdoms-Sverige*. Där heter det:

Det väckte i mitten av 1930-talet landsskräck när den svenska befolkningspyramiden började se ut som en nertill avgnagd halmstack som man skurit runt om med en lie. Den kunde också se ut som en nertill smalnande gravurna. (s. 5)

En annan metod som Lo-Johansson gärna använt sig av, är att sammanfatta eller avsluta en beskrivning eller en iakttagelse med en komprimerad slutsats, ibland i form av en associativ metafor:

Det talas mycket om döden i församlingsandakterna, och efteråt bjuds som belöning på kaffe. Döden och kaffe är församlingsvården. Förövrigt kommer inte så ofta någon. Ålderdomshemmet är för bygden huset, där så många underliga människor bor. Det är isoleringens ensamhetsslott. (s. 31)

Överhuvudtaget är bildspråket i artiklarna och föredragen om åldringsvården mättat och associationsrikt, ofta mer eller mindre inriktat på chockverkan. Bildtänkandet var liksom generaliseringen tidigt manifesterat i Lo-Johanssons diktarskap, och bland andra har Ragnar Oldberg påpekat att Lo-Johansson ofta i sina böcker arbetade som en målare, fogande bild till bild, scen till scen i logisk följd.

Oldberg framhåller att Lo-Johanssons bilder är inriktade på att vara funktionella. Enligt Oldberg var bildspråket exempelvis hos Artur Lundkvist mest att likna vid ett hastigt uppflammande fyrverkeri utan bestående effekt, medan däremot Lo-Johanssons bilder har en kvardröjande tyngd. Dessa kan vara både expressivt fantasifulla och faktamättat ordknappa.²⁴

Sune Jonsson har varit inne på samma tema och menar att Lo-Johanssons romaner är ”en enda lång svit av visualiserade scener.”²⁵ Detta bildseende, som i sig är scenografiskt, manifesteras enligt Jonsson i de litterära metaforerna i Lo-Johanssons verk.

Några axplock ur *Ålderdoms-Sverige* visar sådana variationsrika metaforer.

Kapitlet ”Ättestupa och ätteklubba” inleds med frasen: ”Det äldsta ålderdomshemmet var ättestupan” och avslutas med den utmanande slutsatsen: ”Mossan växer tunn över ättestupan”. Sin resväg mellan landets ålderdomshem kallar Lo-Johansson för ”Tusen Krämpors Väg” och för ”det svenska åldrandets kungsväg”. Ålderdomshemmen benämns ”de vissna händernas drivhus”, ”bårhusets förrum”, ”isoleringens ensamhetslott” eller ”dödssuggestionernas hus”. Gamla människor lever ”i ett främmande land där deras språk inte förstås”, de sitter på ålderdomshemmen ”som etiketterade museiföremål” eller ”i sin kåpa av ensamhet”.²⁶

Alla dessa benämningar och bilder ger associationer till utstötning, avskiljande, tristess och död, som om samhället skapat ett åldringsgetto utan hopp för de internerade, något som ju speciellt framhävs i kapitlet ”Ålderdomshemmens sabotörer”. Tillsammans med tanken om ett slags rashat mellan generationerna, gavs på detta sätt det polemiska språket en minst sagt suggestiv och ödesmättad innebörd, vars 'kulmen' nåddes då författaren direkt kallade ålderdomshemmen för ”koncentrationsläger för åldringar” (s. 62). Om man betänker att det andra världskriget inte låg särskilt långt bort i tiden, var som tidigare nämnts, ett sådant uttryck liksom ordet ”getto” givetvis speciellt värdeladdat och utmanande.

Staffan Björck beskriver i sin bok *Romanens formvärld* ”den rastlösa nyformuleringen” som ett verksamt medel att inskräpa ett intryck; som exempel på några utövare av ett sådant språk nämner han August Strindberg och Walter Ljungqvist. Björck menar att en författare genom att använda vissa rytmiska och fonetiska sammanställningar kunde framkalla speciella effekter. En rad ord som kopplas samman utifrån en specifik ”ljusbild” kan ge fördjupad suggestion åt språket.²⁷ En sådan analys skulle enligt min mening kunna appliceras även på delar av Ivar Lo-Johanssons skildringar av sina intryck från ålderdomshemmen. Ett exempel på en sådan metod finns i följande beskrivning av ålderdomshemmen (som citerats tidigare):

Att resa mellan dem är att resa i en skog av hörlurar, som i en hjord av kohorn, bland skrikiga röster, bland trevnad och sinnessjukdom, bland åldringsvakenhet och åderförkalkning, hjärtfel, blindhet, reumatism, resignation, avundsamt tjat och kverulans i brist på något att intressera sig för. Det är att resa till flyggiktens gubbar och till åttioårsakrobater som hoppar över stolar.²⁸

“Det är redan trångt på de svenska ålderdomshemmen. En bild från ett av de bästa – Bromma ålderdomshem.”

Lo-Johansson sammanför här en rad ljudbesläktade ord: skog/hjord; åldersvakenhet/åderförkalkning; reumatism/resignation. I anslutning till detta bildspråk använder författaren dessutom originella sammanställningar som samtidigt kan karakteriseras som nyformuleringar: flyggiktens gubbar/åttioårsakrobater. Hela stycket får genom sin uppbyggnad vid läsningen onekligen en viss suggestiv rytm som förstärker den tilltänkta effekten på läsaren.

Som även Ragnar Oldberg påpekat kan man urskilja olika syften med Lo-Johanssons bildspråk. Dels kan författaren vilja väcka ett känslöengagemang genom en metafor med starkt genomslag – han använder sig då av de kortare bilderna i avsikt att chockera (grå negrer, koncentrationsläger). Dels kan han vilja klargöra en tankegång, göra ett mer invecklat sammanhang åskådligt och lättfattligt, och tillgriper då ett mer utdraget bildspråk. Oldberg menar att Lo-Johansson på så sätt ”använder bilden som på en gång vapen och sköld, för stridsändamål.”²⁹

Exempel på en längre bild finns i *Ålderdoms-Sveriges* kapitel om tvångsintagningar, där Lo-Johansson spekulerar över samhällets benägenhet att vingklippa allt som är originellt och avvikande. Fånen vid väggkanten skickas till anstalten och den skäggige gamlingen klipps, rakas och förpassas till

ålderdomshemmet, där han försvinner i raden av hygieniska gelikar. Sin tankegång illustrerar Lo-Johansson på följande sätt:

Originalen var inte alltid vad som ursprungligen menats med ordet – ursprungstyper. Men de var människor som livet gjort funktionsdugliga på en viss plats, som furan i klyftan som anpassats efter vinden. När de flyttats från den platsen verkar de bara snedvuxna och vinda därför att deras naturliga miljö befinner sig långt från dem själva. På deras växtställe däremot skulle vi ha beundrat dem som mästerverk.³⁰

Bilden är speciellt uttrycksfull eftersom den sammanfattar en av de bärande teorierna bakom Lo-Johanssons stora motvilja mot ålderdomshemmen. En människa som tvingas bort från sin invanda miljö har svårt att överleva – åtminstone andligen. Den människa som av samhället betraktas som 'udda', det vill säga den originella människan, drabbas kanske allra hårdast av tvånget att anpassas till ett av samhället etablerat och godkänt levnadsmönster.

Bilden illustrerar även Lo-Johanssons förkärlek för liknelser tagna ur naturen. Flera språkanalytiker har uppmärksammat detta. Bland andra har Ragnar Oldberg framhållit det följdriktiga i att den naturalistiske författarens verklighetsbeskrivningar anknyter till naturen och naturfenomen. Han menade att för en författare som i så hög grad såg som sin uppgift att erövra verkligheten, var det viktigt att använda även nyskapade ord för konkretiserande av denna verklighet.³¹ Som vi sett erövrade Lo-Johansson ålderdomshemmets verklighet genom bland annat ett sådant språk.

I en analys av Lo-Johanssons språk har Sven Delblanc gjort en intressant iakttagelse av skillnaden i bruket av symboler i *Godnatt, jord*: "Den individuella frihetsproblematiken impliceras ofta i natursymboler, medan den sociala indignationen inom romanen om statarna naturligt nog artikuleras mera öppet."³² Detta gäller även i hög grad språket i åldringsvårdskampanjen.

En sammanfattning av de språkliga uttrycksmedlen i Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj visar att å ena sidan generaliseringen och överdriften, å andra sidan den språkliga förtätningen (komprimerade slutsatser) är några av metoderna att föra fram det polemiska budskapet.

Andra framträdande språkdrag är de associationsbildande ordkedjorna, gärna utmynnande i en bild med chockverkan. Metaforen kan vara både sammanpressade i ett kort laddat uttryck eller i en längre ordkedja där symbolvärdet i bildspråket byggs upp steg för steg. Den genomgående karakteristiken för språket i reportagen, artiklarna och böckerna om åldringsvården är den kompromisslösa tendensen, viljan att till varje pris påverka och ruska om en trög opinion.

Ett retoriskt mönster

Vid en övergripande jämförelse med den klassiska retorikens analysbegrepp skulle Lo-Johanssons uttrycksmedel kunna inordnas under de centrala termerna *ethos*, *pathos* och *logos*. Syftet med följande kortfattade studie är att ge en lätt antydning om hur författaren, medvetet eller omedvetet, använt vissa retoriska verktyg i sin skildring av åldersvården.

Begreppet *ethos* innefattar den personlighet som en framställare vill gesken av att besitta för att vinna intresse, eller för att fånga lyssnarens/läsarens förtroende.³³ Lo-Johanssons *ethos* skulle kunna karakteriseras som bilden av de äldres förespråkare som oförväget och utan att låta sig hindra drog till storms mot socialvårdsetablissemang och kommunalpampar. Författaren var den frihetsapostel som skulle lösa ålderdomshemmets innevånare från institutionalisering, isolering, tvångsåtgärder och apati.

Hans retoriska *pathos*, konsten att påverka genom affekt, utövades med hjälp av flera olika stilistiska medel, som bland annat tidigare nämnda metaforer och symboler, men även genom exempelvis vad som i retoriken kallas *amplificatio*, *evidentia*, *hyperboler*, *ironi*, *paronomasi* och *recapitulatio*.³⁴

Amplificatio innebär att ett språkligt uttryck utvidgas med exempelvis ett antal preciseringar för starkare effekt. Ett exempel på detta är Lo-Johanssons beskrivning av vad han kallar ålderdomshemmets sabotörer, det vill säga de äldre som vägrat låta sig försas in på ålderdomshem. De gör enligt författare allt för att hålla sig undan:

De gamla försöker bita sig fast där de är. I fallfärdiga ruckel försöker de sköta sig själva. I stugor, som myrorna håller på att släpa bort, söker de ensamma envist hålla sig kvar. I kök där vattnet fryser i hinken, försöker de visa inspektörerna att de har det trivsamt och bra. I prång, i jordkulor, i gamla båtar, i brädstabbar, i törnbuskknår, på gammalt pappersavfall i de större städernas kransbebyggelse, gömmer de sig undan. Deras skrymslen liknar fågelbon, och som skygga fåglar törs de heller inte närma sig sina bon ifall någon är i närheten.³⁵

Detaljerna i beskrivningen manar fram bilden av en slags undergroundrörelse av äldre som häckar i samhällets skrymslen i skräck för sina förföljare.

Evidentia anger en skenbart objektiv skildring som ska få läsaren/åhöraren att inse sanningshalten, men en skildring som i själva verket vädjar till dennes känslor. I samband med att Ivar Lo-Johansson beskrev hur myndigheterna dömde ut och rev mängder av torp och backstugor på landsbygden, vilket kunde påskynda gamlas intagning på ålderdomshem, förklarade han:

I skogsbackar och gläntor multnar syllstockarna av rivna eller hopsjunkna stugor, som förut haft levande andedräkt. Det lyriska skogslandet Sverige miste sin lyrik. Backstugan var inte bara ett sommarparadis med riddarsporre

och lupin, där steklarna borrade i söderväggen, utan den innebar också frusen vattenhink och igensnöad brunn och igenyrda stigar. Men åldringen och stugan hade vuxit ihop. Försvann den gamla försvann merendels också stugan som ett skal som insekterna ätit ur.³⁶

Hyperboler karakteriseras av en medveten överdrift i ett uttryck eller en ordvändning. Som framgått finns det i Lo-Johanssons skildringar av de äldre och åldringsvården många sådana med inriktning på chockverkan (grå negrer, rashat, koncentrationsläger för åldringar). Exempel på sådana uttryck kan mångfaldigas och kan närmast ses som ett karaktäristikum i Lo-Johanssons polemiska språk. På ett påfallande sätt använder exempelvis Lo-Johansson olika krigsmetaforer i kapitlet ”Ålderdomshemmens sabotörer ” i boken *Ålderdom*. Förutom ordet *sabotör* talas här om *strid*, *jakt*, *kamouflage*, *kamp* och *motstånd*.³⁷ Efter att ha frammanat bilden av en krigsskådeplats och på så sätt trappat upp skildringen kommer själva konklusionen:

Det anses att en mänska som far materiellt illa tillfogar andra lidanden bara genom att andra ser det. Samhället har försäkrat samhällsmedborgarnas ögon mot nöd och skapat upptagningsanstalter för de ska slippa se nöd. Det är en de stinkande paltornas samhälleliga drulleförsäkring.

Efter vart världskrig ordnar de krigshärjade länderna koncentrationläger för sina svåraste krigsinvalidier, folk utan armar och ben, som inte får röra sig utom stängslet och visa sig, så att de stör medborgarnas blickar medan man ordnar för ett nytt världskrig.³⁸

I detta hårt dragna resonemang utmynnande i krigsmetaforen *koncentrationsläger*, dukar författaren upp en chockartad och utmanande bildsekvens med ett klart riktat symbolspråk. Myndigheterna/fattigvårdsstyrelserna för krig mot de äldre som har fräckheten att undandra sig deras myndighetsutövning. De gamla straffas med att – då de fångats in – sättas på de ålderdomshem/interneringsläger där de slutgiltigt avskiljs från samhället i övrigt.

Ironi betyder att en framställare låtsas ta morståndarens parti, men på ett sätt som signalerar hur falsk dennes ståndpunkt i själva verket är. Det kan även innebära ett hånfullt eller förlöjligande angreppssätt gentemot en motståndare, något som Lo-Johansson främst använde i den direkta polemiken mot sina vedersakare, exempelvis Otto Wangson.³⁹

Paranomasí anger en slags ordlek där man kan utnyttja ljudlikheten i två ord för att förstärka intrycket – exempel på sådana är som nämnts skog/hjord och reumatism/resignation i beskrivningar av ålderdomshemmens inre miljö.

Recapitulatio är en kort sammanfattning av det viktigaste i en framställning, något som Lo-Johansson använde i de sju punkter som återfinns i slutet av *Ålderdoms-Sverige*.⁴⁰

Begreppet *logos* slutligen betyder argumentation eller logisk bevisföring och är tillsammans med *ethos* och *pathos* det tredje medlet att övertyga en motståndare. Vissa av de bevis som Lo-Johansson anför i åldringsvårdsde-

batten består av olika typer av faktaunderlag. Exempel på detta är den framställning av den demografiska utveckling i Sverige som inleder *Ålderdoms-Sverige* samt beskrivningen av levnadsvillkoren i bondesamhället.⁴¹ I boken i övrigt ger författaren bland annat en exemplifiering av den undermåliga vården genom uppvisandet av missförhållanden som lett till åtal, gör hänvisning till gjorda utredningar, hänvisar till viss statistik samt använder sig av greppet att utreda vissa förhållanden mer noggrant med hjälp av fotnoter.

De här anförda exemplen på Lo-Johanssons ethos, pathos och logos är endast ett axplock, men vill ändå visa hur ett retoriskt mönster kan följas i författarens polemiska upplägg.

7. Debatt med företrädare för socialvården

Socialvårdsetablissemang

De starkaste reaktionerna mot Ivar Lo-Johanssons kampanj kom från olika tjänstemän inom socialvården. Viss polemik mellan dessa och författaren har dokumenterats i de tidigare redogörelserna för debatten i radio och dagspress.

Det finns skäl att se närmare på den polemik som startade direkt efter Lo-Johanssons radioföredrag och sedan fortsatte under flera år. De främsta motståndarna till Lo-Johansson var Otto Wangson, Ernst Bexelius, Ali Berggren och i viss mån Karl J. Höjer.

Otto Wangson var statens fattigvårdsinspektör 1938–40 och därefter fattigvårdsdirektör i Stockholm. Han var även ordförande i Socialtjänstemannaförbundet, ledamot i Socialvårdskommittén och ansvarig utgivare av *Svensk Socialvårds tidning* där han naturligt nog ofta publicerade sig. Ernst Bexelius var från 1946 chef för Socialstyrelsen och ledamot i Socialvårdskommittén och Ali Berggren var statens fattigvårdsinspektör och byråchef vid Socialstyrelsen. Karl J. Höjer hade varit direktör för Svenska Socialvårdsförbundet och därefter tillförordnad chef för Socialstyrelsen 1940–45, var ledamot i Socialvårdskommittén samt var dessutom den ledamot som hade det största ansvaret vid utarbetandet av ålderdomshemsbetänkandet (1946). Svenska Socialvårdsförbundet hade bland annat till uppgift att utbilda ålderdomshemsföreståndarinnor.

Samtliga dessa personer var alltså djupt involverade i arbetet med olika reformer inom åldringsvården, skrev artiklar och höll föredrag. De var naturligtvis genom sina tjänsteutövanden och sina positioner väl medvetna om bristerna inom åldringsvården. De ansåg sig ha grundade skäl att försvara 1947 års riktlinjer och kan med Per Gunnar Edebalks terminologi i den meningen kallas för ideologiproducenter.¹ De ansåg att riktlinjerna syftade till att råda bot mot en del av dessa brister, bland annat genom en satsning på utbyggnad av ålderdomshemmen. Det viktiga var att dessa hem i framtiden skulle få karaktär av pensionat där den gamle betalade för sig. I och med införandet av en inackorderingsavgift skulle gränsen markeras mellan forna tiders fattighjon och framtida betalande gäster. Fattighuset skulle förvandlas till trivsamma hemmiljöaktiga hotell, där inte ens medelklassen skulle dra sig för att boka in sig. Även om dessa intentioner i ljuset av de då faktiskt rådande förhållandena kan verka väl naiva, finns det enligt min mening ändå

ingen orsak att misstro den goda avsikten. Problemet var, att den stridbare författarens resor i svensk ålderdom resulterat i ett chockartat massmedialt avslöjande av flera svåra problemkomplex och att han dessutom dömt ut ålderdomshemmen som huvudsaklig vårdform.

Debatt med Otto Wangson

Polemiken mellan Lo-Johansson och Otto Wangson utbröt med full kraft 1949 då Wangson bland annat i en artikel med rubriken "Ivar Lo's mission och misstag" i *Svensk Socialvårds tidning* bemötte författarens kritik mot äldreården. Wangson menade att Lo-Johanssons inställning grundade sig på medvetna missförstånd och allmän illvilja:

Ivar Lo h a d e med sina skräckscener kunnat skaka om den sovande allmänna opinionen och därmed bereda väg för ett bättre sakernas tillstånd. Om syftet hade varit detta, skulle man inte heller behövt påminna om att de skildrade missförhållandena sedan länge varit kända, och erkända, av socialvårdens målsmän, som dock haft händerna bakbundna på grund av att stat och landsting inte brytt sig om att lösa s i n a vårdfrågor.

Men nej. Ivar Lo är ingen reformator. Han är en reaktionär.²

Starkt kritisk var även Otto Wangson då han tog upp Lo-Johanssons karakteristik av ålderdomshemmen som "dödssuggestionernas hus". Wangson menade att Lo-Johansson på ett skrämmande sätt målade upp en bild av ålderdomshemmen som inte stämde överens med verkligheten:

Författarens förmåga att finna talande analogier är som synes träffsäker: man ser riktigt framför sig hur våra föreståndarinnor och föreståndare går omkring med hundpiska och revolver och misshandlar de gamla, innan de skjutsas in i de stora gasugnarna... Och sådant applåderar kooperationens Vi och den genomkultiverade, fine dr Erik Hj. Linder!³

Om Ivar Lo-Johansson i utformandet av sina anklagelser använt sig av drastiska uttryckssätt, var motståndarsidan inte sen att i sina svar använda tillspetsade ordvändningar. Wangson menade vidare att Lo-Johansson gjorde sig skyldig till ett radikalt missgrepp i sina analyser av de gamlas psyke. Vissa symtom som författaren utpekade som tecken på vantrivsel och resignation förorsakade av miljön, berodde enligt Wangson på faktorer som hängde samman med en åldrande människas normala fysiska och psykiska status. Lo-Johansson gjorde enligt Wangson misstaget att jämföra gamla människor i och utanför ålderdomshemstillvaron och dessutom gamla som befann sig i helt olika stadier av åldrande, vilket ledde till att författaren drog missvisande slutsatser. Wangson underströk att många av dem som vistades på ålderdomshem befann sig där just på grund av klenhet. Lo-Johanssons framhä-

vande av ålderdomshemmens nedbrytande effekt borde därför betraktas ur ett annat perspektiv.

Wangson ansåg även att Ivar Lo-Johansson inte heller förstått att den upplösning av de äldres beroende av en yngre generation som författaren ondgjort sig över, i själva verket – genom tillkomsten av folkpensionerna – var en av den moderna socialvårdens största framsteg. Han hade heller inte insett att endast det moderna ålderdomshemmet kunde ge de gamla en trygg och fri tillvaro.⁴

Broby-dramat i augusti 1954 visade att motsättningarna mellan Ivar Lo-Johansson och Socialstyrelsen bestod. Än en gång kom en skarp replikväxling att föras mellan Ivar Lo-Johansson och hans antagonist Otto Wangson. En föreståndarinna hade tagit livet av en kvinnlig vårdtagare, men Medicinalstyrelsen tog beslutet att inte väcka åtal. Föreståndarinnan blev avskedad men straffades inte ytterligare. Lo-Johansson kommenterade händelsen i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* den 16 augusti 1954. Dramats upplösning förklarade Lo-Johansson vara ett typiskt exempel på myndigheternas låt-gå-mentalitet och ovilja att ingripa till de gamlas förmån. Åldringen var den rättslöse gentemot samhällets styresmän. Författaren drog även fram andra exempel på situationer där gamlingar kommit att spela den kuvades och maktlöses roll.

Wangson svarade i samma tidning med en protest mot Lo-Johanssons sätt att generellt anklaga de ansvariga för åldringsvården och framställa det inträffade som om det utgjorde ett bevis för onda avsikter hos myndigheterna. Otto Wangson underströk att ingen inom socialvården uttryckt annat än beklagande över den makabra händelsen; ingen hade heller velat ta den frikända föreståndarinnan i försvar. (19 aug.1954)

Ivar Lo-Johansson följde upp refererade replikskifte med två större artiklar, båda publicerade i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. Den första artikeln var en sammanfattning av tidigare framförda argument mot ålderdomshemmen och myndigheternas oförmåga att skapa psykologiskt gynnsamma miljöer. Lo-Johansson menade att bland annat Broby-fallet hade visat att myndigheterna utövade ett tryck både på personal och vårdtagare på hemmen; ingen av parterna vågade opponera sig mot det system de befann sig i – om en vårdtagare kom med protester eller anmärkningar blev han av myndigheten stämplad som kverulant och bråkmakare. Författaren deklarerade att han trots de fysiska övergrepp som förekommit på ålderdomshemmen inte ansåg sådana företeelser vara det värsta inom åldringsvården:

Den svåraste åverkan som sker mot de gamla ligger på ett annat plan. Psykisk tortyr, tung otrivsel, förintande vanmakt, oftast bottnande i orsaken att både personal och vårdfall blivit ett ofrivilligt offer för systemet, är den vanligaste och kan också på lite längre sikt döda de gamla. Ibland kan sådant synas långt värre än själva döden.⁵

Den andra artikeln tog upp frågan i vad mån Lo-Johanssons motståndare hade rätt då de betecknade hans kritik som negativ. Författaren menade att den ytligt sett negativa kritik som han riktat mot ålderdomshemssystemet, i själva verket hade positiva ändamål. Kritiken gick ut på att åstadkomma bättre förhållanden. Anstaltsdyrkande myndigheter hade, påverkade av kampanjer som Ludvig Nordströms ”Lort-Sverige”, rivit stugorna på landsbygden och fraktat bort de gamla istället för att låta rusta upp deras hem och låta dem bo kvar. Lo-Johanssons tidigare ivrigt upprepade centrala tanke var att istället låta de gamla bo kvar i sina hem. Där skulle åldringsvården bedrivas – till fördel för både de gamla och samhället.⁶

Förutom den opposition mot Lo-Johanssons kampanj som kommit från Ali Berggren, Otto Wangson och Ernst Bexelius kan nämnas att generaldirektör Karl J. Höjer i *Svensk socialpolitisk historia* (1962) i flera sammanhang skulle komma att starkt kritisera Lo-Johanssons aktion. Han uttalade sig bland annat med hänvisning till Lo-Johanssons bok *Ålderdom*:

Den skildring av den historiska utvecklingen [---] som bildar utgångspunkten för Lo-Johanssons litterära aktion för nya signaler inom åldringsvården, är en grotesk upp- och nedpävändning av sanningen [---]⁷

Likaså ställde sig Höjer skeptisk mot Lo-Johanssons uppmaning till de unga att bo tillsammans med de äldre. Höjer deklarerade att oerhörda problem kunde uppstå om gamla och unga tvingades leva tillsammans och att helt onödigt irritation och vantrevnad kunde bli följden av ett sådant arrangemang. Liksom sina kollegor inom socialvården förklarade Höjer dessutom att man aldrig kunde komma ifrån ålderdomshemmen. Det värdefulla i Lo-Johanssons initiativ låg i hans uppmaningar att aktivera de gamla, och för ett ökat intresse för de äldres problem i allmänhet:

Kan Lo-Johansson och andra som har förmåga att få människor att tänka över sitt förhållande till medmänniskan förmå unga människor att ha sina gamla mera i tankarna, hälsa på dem, ordna litet för dem när så behövs m m då skulle det vara ett storverk av det slag som ingen socialpolitik kan uträtta.⁸

Striden om en film och en radiopjäs

Debatten om åldringsvården rörde sig 1950 kring en film och en radiopjäs. Kommittén för social upplysningsfilm, för vilken Ernst Bexelius var ordförande, kom med idén att man skulle göra en film om landets åldringsvård. En skiss till ”en socialhistorisk film kring de gamlas försörjningsproblem genom tiderna” med arbetsnamnet ”svenskt ålderdomspanorama” utarbetades av en kanslisekreterare på Socialdepartementet vid namn Erik Skoglund.⁹ Skissen som var redigerad i olika punkter föreslog att filmen skulle inledas med att visa upp gamla tiders ättestupa med ”Släktens bistra avsked till den gamle,

den icke längre produktive, den alltså onödiga.”(s. 1 punkt 2) Därefter skulle de äldres skräck för ålderdomshemmet illustreras: ”De ville – in i döden – bevara skenet av att stå på egna ben, att inte ’komma på kommunen’ som det hette i vissa landsändar.”(s. 4, punkt 21). Som fortsättning på filmen skulle man visa en gammal människas motstånd mot att tas in på ålderdomshemmet och därefter panorera kasernliknande korridorer, matsalar och sovsalar med 15–21 sovplatser. (s. 4 ff. punkterna 22–26) Filmen skulle avslutas med ett besök på ålderdomsvårdens flaggskepp, det hypermoderna ålderdomshemmet på Sabbatsbergsområdet.

Skissen behandlades vid ett sammanträde den 4 maj där bland andra Ivar Lo-Johansson, Ali Berggren och Ernst Bexelius deltog. Alla tre var skeptiska till denna filmskiss, men av olika orsaker. Bexelius, som måste ha blivit minst sagt illa berörd av detta scenario starkt färgat av Lo-Johanssons skildringar och som dessutom författats av en tjänsteman på Socialdepartementet, menade att filmidén enbart var att betrakta som något för arkiven, eftersom den visade förhållanden som hörde till det förgångna. Ali Berggren ansåg att bilden av den historiska utvecklingen var ”ett falsifikat”.¹⁰ Ivar Lo-Johansson tvivlade på att det överhuvudtaget gick att sanningsenligt skildra människor på ålderdomshem så att psykiskt dåliga tillstånd verkligen nådde fram: ”Det går ej att skildra ett brustet hjärta”.¹¹ Dessutom var författaren rädd för den eventuella propaganda som kunde vävas in i filmen.

Detta föranledde följande replik från Ernst Bexelius:

Min syn på åldrvårdens uppgifter och status m.m. avviker på alla punkter från herr Lo-Johanssons. [...] Den skräck eller rädsla för intagning på ålderdomshem som alltfjämt må leva kvar är heltigenom historiskt betingad.¹²

Resultatet av diskussionen blev att beslutet om en film för tillfället sköts upp. Men idén tog trots allt upp igen och en film med titeln ”Vi och våra gamla” spelades in påföljande år. I *Ålderdoms-Sverige* går Ivar Lo-Johansson till attack mot filmen, som han menade var att betrakta som en pamflett mot hans egen bok *Ålderdom*. Filmen var enligt Lo-Johansson en skönmålning, som visade livet på ålderdomshemmen i felaktig belysning med syftet att propagera för anstaltslivet som något verkligt eftersträvävärt:

Internerna på ålderdomshemmen spelade piano, munspel och andra instrument av vilket man fick ett intryck att livet på de svenska ålderdomshemmen var ett slags dansande Wien under dess glansperiod.¹³

Ivar Lo-Johansson ansåg vidare att filmen ”blev en korsning mellan solskensmålaren Krouthén och socialstyrelsen”.¹⁴

Striden fortsatte under 1951, och man kan beteckna polemiken under detta år som kulmen på åldrvårdsdebatten. Den tändande gnistan var nu en

radiopjäsa författad av David Ahlqvist med motiv från ett ålderdomshem. Pjäsen, med titeln "Malin går hem", handlade om hur en äldre kvinna som under falska förespeglningar lockas in på ett ålderdomshem, efter en tids vantrivsel rymmer hem till sin stuga. Pjäsen, som uppfördes 1951 med den då mycket kända Naima Wifstrand i huvudrollen, går tillbaka på en berättelse i novellform kallad "Liven går hem", som David Ahlqvist publicerat i sin samling *Gotlänningar* 1945, alltså före Ivar Lo-Johanssons kampanj. Novellens handling är i stort sett densamma som radiopjäsens. Ålderdomshemmets föreståndarinna, som mer eller mindre lurar in Malin på hemmet, är osympatiskt tecknad, och ålderdomshemmets atmosfär är deprimerande och otrivsam.¹⁵

I en artikel kallad "Radiotjänst och socialvården" i *Svensk Socialvårds tidning* opponerade sig Otto Wangson i upprörda ordalag mot pjäsens innehåll. Wangson menade att pjäsen måste fattas som en karikatyr och som sådan bara kunde ha en effekt: att skrämma de gamla för samhällets åldringsvård. Dessutom utförde personalen en "hjältemodig kamp" mot alla svårigheter i arbetet, något som verifierats av en biskop vid ett stiftsmöte nyligen. Wangson fortsatte:

Det är så sant som det är sagt. Hur uppmuntrande och stärkande måste då inte det sällsynt simpla slag under bältet kännas som Radiotjänst utdelat, då den låter framföra hörspelen Malin går hem, där ålderdomshemmet, efter beryktat Ivar Lo-Johanssonskt mönster, presenteras som ett svenskt Belsen och Gun-Britt Danielsson, föreståndarinna på ålderdomshemmet "som en djävul i människohamn"! ¹⁶

Wangson läxade även upp den bångstyriga Radiotjänsten för att pjäsen överhuvudtaget fått framföras:

Så – och det är en inställning på gott och ont – ska Radiotjänst vara till varje pris självständig, oberoende av "myndigheterna" och driva sin egen linje (eller vad man nu ska kalla det), gärna lite stick i stäv mot den officiella socialvårdens. På grund av denna inställning undviker man tämligen konsekvent, vill det synas, både att anlita experter på detta område (i motsats till vad man gör på alla andra områden) och att över huvud planlägga exempelvis diskussioner och reportage i samråd med expertisen.¹⁷

David Ahlqvist besvarade ganska omgående Otto Wangsons kritik. I ett inlägg i *Stockholms-Tidningen* samma månad förklarade Ahlqvist att hans kritik av åldringsvården baserade sig på händelser som utspelats i verkligheten. Bakgrunden till novellen "Liven går hem", som skrevs 1943, hade sin motsvarighet i författarens hemtrakter där en gammal kvinna på drift från ett ålderdomshem hade hittats död i en sjöbod efter att förgäves försökt ta sig till den egna stugan. Ahlqvist ansåg – liksom Lo-Johansson – att ett vårdssystem som kunde utlösa sådana tragedier, måste betraktas som dåligt. Liksom Lo-Johansson ville han inte kritisera de anställda, utan istället själva syste-

met. Ahlqvist menade att utformningen av åldringsvården måste betecknas som medeltida.¹⁸

Otto Wangson svarade på Ahlqvists inlägg med en artikel kallad "Får man inte kritisera våra ålderdomshem?" Wangson underströk att kritik givetvis var tillåten och kunde vara berättigad i vissa sammanhang, men att Ahlqvists och Lo-Johanssons kritik var upprörande därför att den hade negativa syften. Framförandet av radiopjäsen "Malin går hem" betecknade Otto Wangson som "ett ansvarslost sabotage" mot åldringsvården och vars effekt blev upprörda gamla människor. Ahlqvist och Lo-Johansson gav ålderdomshemmen skulden för en eftersläpning i utvecklingen som i själva verket var att hänföra till stat och landsting, vilka inte fullgjort sina skyldigheter:

Skjut i stället på dramats verkliga bovar: staten och de landsting, som i årtionde efter årtionde försummat sina klara skyldigheter att på olika specialanstalter [...] ta emot dessa, som nu i brist på adekvata vårdplatser, vräks över på de kommunala fattigvårdsstyrelserna och ålderdomshemmen.¹⁹

Enligt Wangson var det inte själva formerna för åldringsvården som borde kritiseras utan kvarvarande brister i vårdapparaten. Ålderdomshemmen som vårdform var i själva verket idealisk för sådana gamla som inte hade möjlighet att få tillsyn på annat sätt. Otto Wangson deklarerade att han själv mycket väl skulle kunna tänka sig att bo på ålderdomshem under förutsättning att han tilldelades eget rum:

Då, men först då, kan jag leva mitt eget liv, i mina minnen och mina tankar, kanske också med några böcker; då, men först då, har jag min frihet, har jag ett hem. Emot detta blir allt annat småsaker. Och därmed hade jag funnit en riktpunkt för mina strävanden på detta område, ja varför inte en kallelse.

Ivar Lo-Johanssons replik på Wangsons inlägg publicerades i *Stockholms-Tidningen* en vecka senare. Inlägget utgjorde samtidigt svar på Wangsons anmälan av *Ålderdom* 1949 i *Social Årsbok*, och kan ses som en ytterligare upptrappning av motsättningarna mellan honom och socialetablissemangen. Lo-Johansson förklarade att Otto Wangsons synsätt avslöjade att man inom socialvården var mer angelägen om att slå vakt om den egna prestige än att sörja för de gamlas väl och ve. Wangsons deklARATION om att han själv gärna bodde på ålderdomshem avfärdade författaren:

Hr Wangsons svar till sig själv förlorar fullständigt sitt värde, därför att de flesta som är intagna på våra ålderdomshem inte har ett eget rum. Dessutom skulle en pamp som en statens f.d. fattigvårdsinspektör säkerligen bli bättre behandlad än åldringarna i gemen nu blir det. Man kan också förutsätta att hr Wangson skulle slippa att bli tvångsintagen.²¹

Otto Wangson hade i sin recension i *Social Årsbok* förklarat att visst bildmaterial som publicerats i *Ålderdom* var arrangerat. Lo-Johansson tillbakavisade nu kraftigt denna beskyllning och hävdade att det fotografi som visade en äldre man på Rosenlunds ålderdomshem i Stockholm och som antagits vara arrangerat, tvärtom var i högsta grad autentiskt. Detta gällde också övriga misstänkliggjorda fotografier. Han tillfogade:

Allt såg precis så ut, när vi kom in i salen. Och det ser mycket, mycket värre ut på många andra håll. Hr Wangson bör se på den bilden som på en solskensbild.²²

Debatt med Ali Berggren. Öppna eller slutna anstalter?

Mellan Ali Berggren och Lo-Johansson fördes en skarp ordväxling 1951, med anledning av en incident på ålderdomshemmet i Bollnäs, där Ivar Lo-Johansson med ett reportageteam till en början inte blivit insläppt. Författaren redogjorde för detta besök i *Stockholms-Tidningen* den 18 juli 1951. Han menade att händelsen motiverade en principdiskussion ifall ålderdomshemmen var att betrakta som slutna eller öppna anstalter. Det var viktigt att de gamla hade en levande kontakt med yttvärlden och inte avskärmades från den. Lo-Johansson menade vidare att Socialstyrelsen efter att ha undersökt saken i en kommuniké sanktionerat föreståndarinnans handlingsätt, vilket borde tolkas som ett principiellt accepterande av besöksrestriktioner.²³

Den 23 juli samma år bemötte Ali Berggren i *Stockholms-Tidningen* anklagelserna. Han tillbakavisade bestämt Lo-Johanssons angrepp och deklarerade att Socialstyrelsen inte hade uttalat sig för besöksförbud på ålderdomshemmen. Ett anslag rörande besökstider hade visserligen funnits på hemmet i Bollnäs, men detta hade satts upp av en av hemmets invånare. Vid ett besök av representanter för Socialstyrelsen efter publicerandet av Lo-Johanssons artikel, hade order givits att anslaget skulle avlägsnas. Vidare förklarade Berggren att frågan om besök på ålderdomshemmen avgjordes av vederbörande kommuners fattigvårdsstyrelser. Dessa fick i sin tur direktiv från Socialstyrelsen; principen att ålderdomshemmen var att betrakta som öppna vårdanstalter var fastslagen i 1947 års riksdagsbeslut rörande ålderdomshemmens framtida utformning. Socialstyrelsen hade utformat anvisningar i enlighet med denna bestämmelse.

Ali Berggren avslutade med att förklara, att om kritik och reformsträvanden skulle vara fruktbara borde de – i motsats till Lo-Johanssons sätt att agera – förenas med reella förslag till reformer, och anvisningar om hur sådana skulle genomföras.²⁵

Ivar Lo-Johansson vidhöll i en direktreplik att både han själv och hans medbesökare hade iakttagit flera tryckta plakat angående besökstider på ålderdomshemmet – besökstiden stod dessutom angiven i den lokala telefon-

katalogen. Lo-Johansson förklarade att det väsentliga trots allt var den principiella frågan om ålderdomshemmen var att betrakta som öppna eller slutna anstalter och deklarerade:

Då ledningens vägran till oss att komma in i hemmet t.o.m. på besökstid sanktionerades av hr Berggrens officiella rapport, tog jag det självklart som ett principiellt uttalande. Eljes skulle det ju betyda att de svenska ålderdomshemmen skulle vara öppna för alla utom just för mig?²⁴

Författaren ansåg att episoden ändå fört det goda med sig att Ali Berggren uttryckligen förklarar ålderdomshemmen vara ”öppna inackorderingshem enligt principen öppen dörr”. Lo-Johansson hoppades att även landets fattigvårdsmyndigheter skulle ansluta sig till denna deklARATION.

Ali Berggrens motvilja mot att tillmäta Lo-Johanssons åsikter större betydelse fortsatte genom åren. År 1953 skulle Berggren göra en resa till USA för att studera åldringsvården. I samband med resan uttalade han sig för media om situationen i Sverige och påpekade att åldringsutredningen nu var i full aktion och att även enskilda agerade för att förbättra de äldres situation. Berggren framhöll speciellt en direktör S.G. Sandström i Bromma som uppvaktat Socialstyrelsen med många goda förslag, vilka man uppskattade och gärna skulle ta upp till prövning. Ivar Lo-Johanssons aktion nämndes inte med ett ord.²⁵

Motsättningarna mellan Ivar Lo-Johansson, och i varje fall vissa av representanterna för landets socialvård, var som vi sett mycket hårda. Debatten visar att meningsskiljaktigheterna i första hand inte rörde sig om nödvändigheten att reformera åldringsvården. Detta var man på ett tidigt stadium överens om, även om man från socialvårdens företrädare inte ville ta alltför radikala grepp. Debatten låstes många gånger fast av Lo-Johanssons åsikt att ålderdomshemmen var obehövliga. Detta tog Socialstyrelsen som intäkt för att Lo-Johansson ville sabotera de planer på standardhöjning och upprustning av hemmen som myndigheterna hade i sikte. Denna anklagelse födde i sin tur ett misstroende mot sanningshalten i författarens beskrivning av de älders situation. Socialtjänstemännen menade att Lo-Johansson förvrängde verkligheten och svartmålade rådande faktiska förhållanden. Detta framkommer i den bittra replikväxlingen. Stridens hetta medförde diverse övertramp från båda håll, ibland direkta personangrepp. Medan Otto Wangson ansåg att Lo-Johansson saboterade socialvårdens goda intentioner, anklagade författaren dess företrädare för självgodhet, specialishögfärd och likgiltighet. Ibland missuppfattade man medvetet motståndarens avsikter – exempelvis då Wangson undrade om Ivar Lo-Johansson ville återinföra ättestupan. Sådana tendenser medförde att debatten tidvis tedde sig som ett ställningskrig, där en utomstående iakttagare måste ha haft svårt att följa de olika turerna.

Detta bekräftades i bland annat *Stockholms-Tidningens* ledare den 25 april 1951. Tidningen som följt den livliga debatten kommenterar:

Debatten om vår åldringsvård har egendomliga drag. Ett av dem är hetsigheten. Om hr Wangson talar om sabotage mot ålderdomshemmen, så talar Ivar Lo-Johansson om social glanskortspropaganda. Ett annat drag är en del ömsesidiga, högaktningfulla medgivanden. Ivar Lo-Johansson förklarar att han inte avser att angripa dem som arbetar med saken, det är systemet han vill åt. Otto Wangson upprepar gång på gång, att svåra missförhållanden existerar, och att kritik är bra. Egentligen tycks det, borde herrarna vara överens. Hetsigheten på båda hållen måste komma ur en känsla av vanmakt. Angriparen törnar mot ett berg av motstånd, försvararen blir desperat vid tanken på alla systemets detaljer, alla de vardagens problem, som nödvändigt måste lösas – samtidigt som arga sabotörer arbetar på hela systemets undergång.²⁶

Tonen och språket i debattinläggen pendlade mellan kyligt statistiska uppgifter och närmast svärmiska utläggningar, som då Wangson förkunnade att han såg sina strävanden för enkelrum på hemmen som en kallelse. Också Lo-Johansson kunde förirra sig till sentimentala ordvändningar, exempelvis då han menade att en film om åldringsvården aldrig skulle kunna skildra ett brustet hjärta.

Debatten medförde att åldringsvården fokuserades på ett uppseendeväckande sätt. Dagspressen följde utvecklingen och påverkade därmed i sin tur opinionsbildningen. De känsloladdade konfrontationerna tvingade till engagemang. Någon gång verkade skeendet ta en allvarligare vändning. Jag tänker då exempelvis på Otto Wangsons kritik mot Radiotjänst därför att den överhuvudtaget låtit framföra pjäsen ”Malin går hem”. Wangson var här farligt nära att ifrågasätta yttrandefriheten hos massmedia. Med sådana officiella uttalanden gav han underlag för Lo-Johanssons anklagelse att socialvårdsledningen med sin diktaturmässiga hållning hotade demokratin i samhället. Detta kom även till uttryck i en inlägg i tidningen *Vi* där Nils Thedin under rubriken ”Är kritik tillåten” kommenterade Otto Wangsons angrepp mot David Ahlqvists pjäs och menade att Wangson åsidosatt ”den fria diskussionens betydelse i ett demokratiskt samhälle”.²⁷

Omsvängning

När man följer debatten och olika uttalanden genom åren, står det klart att Ivar Lo-Johansson, förutom att fungera som extern kritiker också i viss mån kom att spela rollen av katalysator för de olika sociala instansernas inbördes relationer. En hel del sprickor fanns i det socialpolitiska bygget. Socialstyrelsen försvarade sig vid upprepade tillfällen mot kritiken med att stat och landsting inte hade fullgjort sina förpliktelser. Statsmakterna å sin sida visade irritation över kommunernas tröga agerande.²⁸ Både Gustav Möller och Gunnar Sträng erkände och såg positivt på Ivar Lo-Johanssons insatser, medan Socialstyrelsen var misstänksam eller rent fientlig. I den socialpolitiska debatten om åldringsvården kan man – om man ser till dess helhet – konsta-

tera att samtliga av de huvudpunkter till förbättringar eller helt nya åtgärder som Ivar Lo-Johansson tagit upp redan i början på sin kampanj, nu diskuterades och åtgärdades på olika sätt. Hemvårdsfrågan löper som en röd tråd genom diskussionerna, vilket den även kom att göra i riksdagsdebatten. Från läkarhåll framhölls vikten av medicinsk forskning och ett för de äldre meningsfullt liv i alla avseenden. Klientelblandningen kartlades, liksom förekomsten av tvångsintagningar. I och med tillsättandet av 1952 års åldringsvårdskommitté förbereddes åtgärder att slutgiltigt skilja fattigvården från åldringsvården. Från att tidigare haft målet att ålderdomshemmen skulle vara inackorderingshem för normalt åldrande, var hemvårdstanken nu accepterad, även inom Socialstyrelsens egna led. Bara några få år tidigare hade tongångarna varit helt annorlunda. Ännu i oktober 1949 hade exempelvis Ali Berggren förklarat i en radiodiskussion att det var omöjligt att bygga ut hemvården.

Omsvängningen skedde 1950 och 1951, under en period då debatten var som hetast. Här vände den tunga vårdskutan. Striden stod alltså till stora delar inte om sakfrågor i egentlig mening – utan handlade ofta om vilket perspektiv som anlades. Socialvårdens representanter företrädde närmast ett teknokratiskt synsätt där ekonomiska överväganden (i varje fall till en början) i mycket styrde tänkandet och resonemangen. Problemlösningarna skulle helst finnas inom den etablerade samhällsstrukturens ramar. Ett radikalt nytänkande kunde hota de övergripande socialpolitiska planerna.

Ivar Lo-Johanssons utgångspunkt var snarast den motsatta. Hans lösningar siktade mot pluralism och flexibilitet. Hans syn på problemen var individcentrerade, bland annat med fokus på frihetsbegreppets djupare innebörd. Hans försök att koncentrera diskussionen kring sådana analyser misslyckades till en börjat. Likaså hans vädjan till de ansvariga att släppa in de äldre själva i debatten.

Slutligen ska nämnas att Ivar Lo-Johansson på sitt håll hade aktivt stöd för intentioner och agerande. I veckopressen slöt naturligt nog *Vi:s* chefredaktör Nils Thedin upp på hans sida och understödde – främst de första åren – hans kampanj i kommentarer och artiklar i tidningen. År 1949 förklarade Thedin bland annat att debatten om åldringsvården ”avslöjat symtom på social självbelåtenhet och byråkratisk stingslighet”.²⁹ Senare deklarerade han i ett par kommentarer till striden mellan Otto Wangson och Lo-Johansson, att Wangson vantolkade Lo-Johanssons målsättning och framställning, vilka kännetecknades av ”ett ärligt humanitärt patos, som inte borde kunna vantolkas”.³⁰ Nils Thedin förklarade vidare att Wangsons angrepp mot David Ahlqvists pjäs ”Malin går hem” visade att han velat strypa den fria diskussionen, vilken i ett demokratiskt samhälle var av fundamental betydelse.³¹ I oktober 1951 skrev emellertid Thedin till Lo-Johansson och avböjde en ytterligare artikel om åldringsvården. Skälen till detta var att Thedin ansåg att en opinionssvängning skett och att Lo-Johanssons kampanj satt avtryck inte bara i

pressen utan även inom socialvården. Därför ville tidningen ta fasta på denna positiva vändning och inte driva frågan så långt att läsarna tröttnade.³²

I samband med publicerandet av åldringsvårdskommitténs betänkande gjorde Birger Lundberg en intervju med Lo-Johansson och förklarade honom som segerherre i kampen för en mer human åldringsvård.³³

8. På väg mot en reformerad åldringsvårdspolitik

Hemmafruvar får nya roller

Ivar Lo-Johanssons aktion och den uppmärksamhet den väckte fick en del makthavare att börja fundera i ny riktning. Kalkyler hade visat att tilltänkt utbyggnad av ålderdomshemmen skulle bli för dyr. Klientelblandning, tvångsintagningar och fortsatt rådande fattigvårdsanda underblåst av förmynderi på anstalterna var skamfläckar som upprörde allmänheten. Det faktum att antalet äldre skulle komma att öka lavinartat kunde inte längre lämnas därefter. En prognos publicerad i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* angav en ökning av antalet personer över 67 år från 560.000 år 1950 till 920.000 år 1980 (64 procent). Åldringens tidevarv var inne.¹

Var då hemtjänstidén en skapelse av Ivar Lo-Johansson? Svaret är att han i själva verket blåste nytt liv i en hjälpform som sporadiskt och i olika former funnits sedan mycket långt tillbaka, men som växte fram alltmer under 1920-talet. Då var hemhjälpen i första hand avsedd för familjer, oftast barnfamiljer, när husmodern av olika anledningar inte kunde sköta hushållet. Bakom verksamheten stod Röda Korset och olika kvinnoorganisationer. Från och med 1944 tog kommunerna över ansvaret och det utgick samtidigt statsbidrag till verksamheten. En hemvårdarinneutbildning på 15 månader infördes även.²

I en intressant uppsats om den sociala hemhjälpen i riksdagsdiskussionerna 1940–1980, har en grupp studenter (Leena Eiskonen med flera) vid Socialhögskolan klarlagt vilka motiv som låg bakom de politiska besluten angående hemhjälpens framväxt.³ Framför allt visar undersökningen hur arbetskraftsbristen på 1940-talet, kopplad till det stora antalet hemarbetande kvinnor, medverkade till att kvinnan blev en alltmer betydelsefull faktor i arbetsmarknadspolitiken. Den statliga utredningen *Betänkande angående familjeliv och hemarbete* (1947) undersökte hemmens betydelse för de gamla, och poängterade att 64 procent av en grupp undersökta äldre personer hade egen bostad, samtidigt som det fanns en stor arbetskraftsreserv i de gifta kvinnor som kunde tänkas ta deltidsarbete utanför det egna hemmet. Man började fråga sig om det var ekonomiskt lönsamt att låta kvinnorna stanna hemma.⁴

Bland annat fick den så kallade bostadskollektiva kommittén i uppgift av riksdagen att hitta lösningar som kunde underlätta både för barnfamiljerna

och för den växande skaran av äldre. I den utredning som kom 1952, togs hemhjälpstankar upp:

Avsikten med verksamheten är alltså att söka tillgodose de gamlas önskemål att så länge som möjligt få stanna kvar i sin invanda hemmiljö, och därmed även att lätta bristen på ålderdomshemsplatser.⁵

Ett annat exempel på att man började ifrågasätta 1946 års betänkande angående ålderdomshemmen var vissa uttalanden under den kongress som hölls av Svenska socialvårdsförbundet 1949, där begreppet hemvård fördes fram som alternativ till ålderdomshemmen. I en artikel i *Tiden* samma år uttalade sig även blivande statssekreteraren i Socialdepartementet Per Eckerberg positivt om hemvården.⁶

Det första initiativet till hemtjänst för gamla togs i mars 1950 av Röda Korsets distriktsstyrelse i Uppsala. Styrelsen rekryterade en kader av dåtidens hemmafruar, vilka började tjänstgöra som tim- eller deltidsanställda. Hemvårdsverksamheten blev snabbt uppmärksammas både inom och utom landet. Försöken med hemtjänst spred sig under 1951 till flera städer, bland andra Norrköping, Helsingborg och Stockholm.

År 1954 var hemtjänsten etablerad i 83 procent av samtliga städer och i 43 procent av landsbygdskommunerna. Erfarenheterna av denna nya form av äldreomsorg var överlag goda och verksamheten fick till resultat att efterfrågan på ålderdomshemsplatser minskade.⁷

Åldringsvårdsfrågan i fokus

Socialministern sanktionerar

Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj hade via reportage, artiklar, fotobildbok, radio och stridsskrift angripit och synliggjort bristerna inom äldreomsorgen på ett sätt som i dagens läge möjligen kan jämföras med en massiv massmedial fokusering på ett aktuellt samhällsproblem. Åldringsvårdskampanjen kom, som Per Gunnar Edebalk påvisat, i och med detta att uppmärksammas politiskt. För första gången fokuserades äldreomsorgen i några valmanifest. Inför 1950 års val tog folkpartiet upp frågan om upprustningen av ålderdomshemmen i sitt valprogram. Även socialdemokraterna införde i sitt program åsikten att det var angeläget att förbättra äldreomsorgen, men tillade försiktigt att detta kunde ske först när man hade de statsfinansiella möjligheterna för ett genomförande.⁸ Men vissa initiativ till förbättringar togs ändå. I juni 1950 fick Lo-Johansson ett erkännande från borgarrådet i Stockholm, Hjalmar Mehr, där han uttryckte sin uppskattning av att Lo-Johansson dragit i gång debatten om äldreomsorgen och att detta resulterat i många goda initiativ. Samtidigt hade Mehr bifogat en del handlingar som visade förslag till ett nytt ålderdomshem i Bromma ”som jag tror även Du kommer

att bli nöjd med” och andra förslag till upprustning av samtliga äldre ålderdomshem i Stockholm.⁹ Socialstyrelsen hade under 1950 även genomfört en statistisk undersökning av klientelblandningen på ålderdomshemmen. I en artikel i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* redogjorde Gustaf Holmstedt för resultatet. Han framhöll att undersökningen var den mest omfattande sedan år 1938 och bland annat visade att av samtliga 26.000 vårdtagare på de egentliga ålderdomshemmen var cirka 15.000 eller 57% antingen sinnesabnorma, kroniskt sjuka eller behäftade med något lyte.¹⁰ Det kan alltså konstateras att Lo-Johansson inte tagit till i överkant i sin egen redovisning av klientelblandningen.

Per Gunnar Edebalk har även poängteat att den förändring i socialpolitiken som skedde just runt 1950 hade sin grund i den allmänna samhällsekonomiska situationen som exempelvis gjorde det nödvändigt med både byggnadsregleringar och en allmänt stram kommunal och statlig budget. Dessutom måste man, när ekonomin så tillät, prioritera införandet av en obligatorisk sjukförsäkring och ytterligare förstärka den befintliga arbetslöshetsförsäkringen. Ivar Lo-Johanssons aktion och den därmed uppblossande debatten kom med andra ord mycket lägligt. De satsningar som gjorts i England med 'meals on wheels' företogs ju för övrigt i en liknande situation, på grund av efterkrigstidens försvagade ekonomi.¹¹

I och med att försöken med hemtjänst slog så väl ut kom alltså en vändning även inom de socialdemokratiska leden, något som officiellt markerades i oktober 1951 då ett uttalande av Gustav Möller blev förstasidesrubrik i *Dagens Nyheter*. Rubriken ”Gustav Möller: Låt de gamla slippa vård på anstalt” följs av socialministerns försäkran att hemvården ska byggas ut och att de gamla bara undantagsvis ska behöva komma in på ålderdomshem. Som arbetskraft ska bland annat äldre husmödrar anlitas.¹² Den nya socialpolitiska inriktningen påverkade naturligt nog även Socialstyrelsen som året därpå hade att utfärda de första råden och anvisningarna till kommunerna om införande av hemtjänsten. Publikationen fick namnet *Råd och anvisningar i Socialvårdsfrågor* och dess ansvarige utgivare var Ernst Bexelius. Här förklaras bland annat:

Gamla människor skola uppmuntras och om så behövs hjälpas att kvarbliva i sina vanliga omgivningar och i sina egna hemmiljöer så långt detta är möjligt. Detta är den fasta utgångspunkten för diskussion av den praktiska frågan om åldringvårdens omfattning och former. [...] I samband därmed betonades också att det är av särskild betydelse att gamla människors bostadsförhållanden noga uppmärksammas och att förbättringar i görligaste mån genomförs. En sådan bostadsförbättring bidrager till att möjliggöra för åldringarna att kvarstanna i sina hem så länge som möjligt.¹³

Med tanke på att Ernst Bexelius bara ett år tidigare förklarat att hans syn på åldringvården på alla punkter avvek från Ivar Lo-Johanssons är ovanstående deklARATION att betrakta som ett stort avsteg från tidigare ställningstagande.

Även från Ivar Lo-Johanssons antagonist Ali Berggren kom förändrade tongångar. I ett uttalande i *Sociala meddelanden* i november 1951 följde han i spåren och förklarade att hemtjänstverksamheten var ett lovvärt initiativ och att den skulle komma att integreras som ett naturligt led i den framtida åldringsvården.¹⁴

Ett annat exempel på genomslagskraften i den nya inriktningen av vården ger ett axplock artiklar i *Svenska Socialvårdsförbundet tidskrift* 1950 och 1951. År 1950 påpekade Margit Törnudd i en artikel kallad "Socialpsykologiska synpunkter på åldrandet" att man i USA börjat ställa krav på att inrätta rådgivningsbyråer för de äldre, där specialutbildade psykologer i samråd med socialvården skulle kunna hjälpa till med att ordna sysselsättning och sociala kontakter för dem som så önskade.¹⁵ I samma nummer av tidningen meddelades att en "delegation för åldringsvård" tillsatts vid förbundets kongress i november 1949. Ledamöter var bland andra Ali Berggren, Helge Dahlström, Sten Eckerström, Greta Hamrin och Erik Wahlberg. Uppgiften var att ta sig an problem i samband med ökningen av antalet äldre, att idka upplysningsverksamhet, att främja forskning och att förmedla stipendier till forskning.¹⁶

I samband med referat från Landskommunernas Förbunds kongress i november 1951, återgavs bland annat i tidningen en redogörelse av Per Eckerberg för hemhjälpen i Uppsala.¹⁷ Även Erik Wahlberg hade uttalat sig om vårdfrågorna vid kongressen och påpekat att man i Sverige först på senare år på allvar börjat diskutera hur de gamla själva ville ordna sin tillvaro.¹⁸ I samma nummer av tidningen framhöll Erik Wahlberg i en artikel vikten av att inte överbetona den fysiska sidan i vården:

På ålderdomshemmet kan en gammal människa få det i fysiskt avseende utmärkt men vården i kollektivet kan för en självständig individ bli i psykiskt avseende mycket påfrestande. I den egna stugan å andra sidan kan den gamla ha det fysiskt svårt med köld och umbäranden, men samtidigt, om han eller hon älskar att sköta sig själv, ha det i psykiskt avseende mycket tillfredsställande.¹⁹

Wahlberg förklarade att han blivit myckert upprörd när han lyssnat till radiopjäsen "Malin går hem" där den gamla människans värnlöshet gentemot myndigheterna visats fram i blixtbelysning.²⁰ Han meddelade även att frågan om tvångsåtgärder mot de äldre nu var under prövning hos justitieministern.²¹

Dessa uttalanden visar att man inom socialvården nu alltmer börjat diskutera enligt Ivar Lo-Johanssons intentioner. Socialstyrelsens linje var alltså nu ett klart förordande av hemvård kombinerad med vårdhem. Det intressanta i direktivens ordval är dels formuleringen att de äldre skulle uppmuntras att bo kvar hemma, dels framhävandet av hemmiljöns betydelse för det allmänna välbefinnandet. Här uttrycktes i klartext det väsentliga i att värna även om de

äldres psykiska behov. Artiklar och refererade anföranden i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* visar på samma sätt att resonemangen kring de äldres villkor breddats och att en förskjutning mot det av Esping efterlysta strukturteoretiska synsättet höll på att ske. Erik Wahlbergs uttalande med sitt fokus på den kollektiva vården kontra de äldres individuella behov bär i hög grad Lo-Johanssons stämpel. Perspektivet på landets åldringsvård hade vidgats väsentligt.

Riksdagsdebatt

En genomgång av diskussionerna i riksdagen visar att åldringsvårdsfrågan inte debatterades speciellt under de allra första åren efter 1947 års proposition. Men vid 1950 års riksdag interpellade högermannen Martin Skoglund i andra kammaren socialministern om genomförande av 1947 års beslut, och kritiserade regeringen för bristande handlingskraft.²² Statsrådet Sven Andersson redogjorde den 25 april för det aktuella läget och förklarade bland annat dröjsmålen med otillräckliga ekonomiska medel. En omfattande debatt om åldringsvårdens framtida utformning följde på statsrådets lägesrapport.²³

Därefter dröjde det till 1952 innan åldringsfrågan togs upp igen, nu i flera motioner i båda kamrarna.²⁴ Den allmänna meningen var att hemvården var ett billigare alternativ än anstaltsvården, och att det vore mest lönsamt om en kvinna tog hand om flera åldringar, så att andra kvinnor hade det lättare att komma ut på arbetsmarknaden. Sådana synpunkter framfördes i en motion av bland andra Gärda Svensson (socialdemokraterna) och Alarik Hagård (högern).²⁵ I motionen sägs bl.a.:

Att någorlunda krya åldringar få hjälp på annat sätt än genom anstaltsvård är både mer humant och för kommunerna mera ekonomiskt. [...] I viss utsträckning skulle vårdhem kunna utbytas mot hemvård.²⁶

I samma motion krävde Hagård med flera högermän en övergripande utredning av åldringsvårdsfrågan inkluderande förutom hemvård, åldringsforskning, klientelblandning, åldringsterapi och tillvaratagande av de äldres arbetskraft. I motionens slutord hänvisades till den intensiva debatt som pågått i pressen under flera år och som borde bereda vägen för en större översyn. Man hade även interpellat i åldringsvårdsfrågan under året. Den 18 januari interpellade Rudolf Anderberg (socialdemokraterna) socialministern om det aktuella läget. Anderberg menade att det var tillfredsställande att en allmän debatt tagits upp, eftersom frågan tidigare bara diskuterats bland kommunalmän och socialvårdsexperter. Anderberg anförde bland annat:

Även om den kritik som framförts i viss utsträckning kan ha varit överdriven, vill jag kraftigt understryka behovet av energiska åtgärder på detta område.²⁷

Planerna på hemvård borde därför genomföras så snart som möjligt. Gunnar Sträng besvarade interpellationen den 12 mars samma år och ansåg att diskussionen kring vårdfrågorna var glädjande. Han förklarade att ingen åldring skulle tvingas in på anstalt på grund av dåliga bostäder, och utlovade en förnyad utredning kring hela åldrvården.²⁸

Sträng menade att den hemhjälpverksamhet som kommit igång var värdefull för att öka de gamlas trivsel:

och hjälpa dem att så långt möjligt slippa anlita anstaltsvårdens begränsade resurser. Särskilt värdefullt är det, att man lyckats tillvarata en del av den eljest delvis outnyttjade arbetsförmågan och yrkesskickligheten hos erfarna husmödrar utanför arbetsmarknaden.²⁹

Som påpekas i Eiskonens uppsats, fanns inga distinkta skiljelinjer mellan de olika partierna. Alla var överens om att hemhjälp var det bästa och mest ekonomiska alternativet. Det är intressant att konstatera hur hemhjälpdiskussionen fortsatte under senare delen av 1950-talet och även under 1960-talet enligt de påbörjade riktlinjerna. Exempelvis yttrade sig Gunnar Hedlund (centern) rörande hemvården på följande sätt 1962: ”Ett aldrig så ombonat rum och bekväm tillvaro över huvud på ett ålderdomshem kan inte locka dessa åldringar från egen hemmiljö.”³⁰

Det bästa exemplet på att Ivar Lo-Johanssons grundläggande syn på åldrvårdsfrågan slagit igenom även i riksdagen, utgör det av Alarik Hagård citerade uttalandet i riksdagsdebatten 1952 om hemvård istället för vårdhem.

I arbetet på denna övergripande politiska nivå förekom emellertid inga referenser till Ivar Lo-Johansson. Det var tydligen otänkbart att författaren på något sätt skulle refereras i riksdagsdebatten. Som utomparlamentarisk iakttagare och debattör ansågs han ha sin position utanför de högsta politiska instanserna.

Att de politiska partierna utan större svårigheter enades om den framtida vården, kan som tidigare nämnts ses i perspektivet av hela det reformarbete i samverkan som bedrevs efter andra världskriget och den frihetsdebatt som ur vissa perspektiv kunde förena borgare och socialdemokrater. Lösningen av de stora samhällsfrågorna växte fram genom kompromisser mellan i huvudsak folkpartiet och socialdemokraterna. Detta gällde exempelvis skol- och utbildningsfrågorna och den generella välfärdspolitiken i form av bidrag till barnfamiljer, pensionärer och sjuka.³¹ Samförståndspolitiken var, som Stig Hadenius påpekat, under 1950-talet så markant att Herbert Tingsten i ett tal inför ett auditorium från ett engelskt universitet betecknat enigheten mellan de svenska politiska partierna som ”nästan fullständig”. Hadenius menar att orsakerna var den ekonomiska tillväxten och allmän samhällsoptimism, liksom en gemensam oro för utvecklingen av Koreakriget, vilket stärkte sammanhållning och samsyn.³²

Nya riktlinjer

Den åldringsvårdsutredning som tillsattes 1952 fick sina direktiv den 23 maj samma år av den nye departementschefen Gunnar Sträng (statsrådsprotokollet av samma datum). I direktiven hänvisade Sträng till de motioner som lagts under året, och gav några allmänna synpunkter på det kommande utredningsarbetet. Han framhöll bland annat : ”En linje, som f. n. prövas, är att möjliggöra för åldringarna att bo kvar i sina bostäder genom att bereda dem tillsyn och hjälp i någon form.”³³

Han ansåg även att en omprövning av 1947 års riktlinjer var nödvändig med tanke på att framtida vård på ålderdomshem ”förbehålles personer, som behöva en mera kvalificerad vård.”³⁴

I 1952 års utredning som leddes av riksdagsmannen Thure Andersson, ingick byråchefen i Socialstyrelsen Ali Berggren, ledamoten av första kammaren Lars Eliasson, ledamöterna av andra kammaren Elsa Ewerlöf och Edvin Jacobsson, direktören i svenska landskommunernas förbund Sixten Larsson och ledamoten av riksdagens andra kammare, Tekla Torbrink. Som experter fungerade rektorn vid Svenska Socialvårdsförbundet Greta Hamrin, fattigvårdsdirektören i Stockholm Helge Dahlström, samt överläkaren Hakon Sjögren. Ivar Lo-Johansson hade erbjudits en plats i kommittén, men avböjt. I ett pressmeddelandet benämnt ”Avböjandet till socialministern i åldringskommittén” uttryckte Lo-Johansson även att han i ett sådant sammanhang skulle kännas sig ofri och som ”ett slags gisslan för kommitténs slutliga förslag” och att *Ålderdoms-Sverige* för övrigt kunde fungera som hans personliga betänkande.³⁵

Detta ställningstagande är inte särskilt uppseendeväckande. Författaren hade aldrig engagerat sig partipolitiskt och med tanke på att hans antagonist Ali Berggren var medlem i kommittén var tanken synnerligen orealistisk. Det är möjligen något förvånande att Gunnar Sträng, som uppenbarligen stod bakom erbjudandet och dessutom kände till Lo-Johanssons diskussioner med socialvårdsetablissemang och hans starka inriktning på att inte låta sig klavbindas, ändå försökt få med honom i kommittéarbetet. Samtidigt var situationen något märklig i det avseende att författaren inte nämndes i riksdagsdebatten men samtidigt erbjöds ta plats i den utredning som skulle lägga fast den nya kompassriktningen för framtida vård. Det ligger nära till hands att tolka skeendet som en slags personlig erkänsla till författaren och samhällskritikern Ivar Lo-Johansson från hans gamle kamrat.

Ivar Lo-Johansson hade känt till Sträng i varje fall sedan 1932 då denne blev vald till riksbudsman vid Svenska Lantarbetarförbundets kongress. Enligt Lo-Johansson hade inte någon närmare kontakt etablerats förrän Gunnar Sträng blev politiker. Gunnar Sträng var emellertid litteraturintresserad och han läste 1930- och 1940-talets arbetarförfattare. Så småningom blev Lo-Johansson och Sträng vänner. Forskaren och författaren Anders L. Jo-

hansson berättar följande, närmast klassiska episod i sin bok *Landsvägsagitatorn* :

På dagarna kunde de två mötas i kvarteren runt Norra Bantorget eller på Lantarbetarförbundet. Litet retsamt kunde då Gunnar meddela kamraten att han inte hade hunnit ”konsumera” hans senaste bok, men att det snart skulle bli.³⁶

Åtminstone från 1945 hade Ivar Lo-Johansson och Gunnar Sträng även haft en viss brevväxling.³⁷

Ivar Lo-Johanssons ställningstagande att hålla sig utanför de partipolitiska sammahangen kan knytas till Lars Furulands sjunde hypotes för en författares möjligheter till kraftfull opinionsbildning. Författaren agerade enligt denna på ett fristående sätt. Det var knappast risk för att hans läsare skulle kunna uppfatta honom som styrd, varken av den politiska överheten eller av andra etablissemang.

Ett tilläggsdirektiv till åldringsvårdsutredningen kom 1954. I ett statsrådsprotokoll den 24 september framhöll departementschefen att vissa förhållanden på ett kommunalt ålderdomshem hade upptäckts, som visade att en befattningshavare ”brustit i respekt för människovärdet”.³⁸ Därför borde kommittén försöka skapa garantier för att de som vårdades på ålderdomshemmen fick en trygg och säker vård.

Riksdagsdebatten 1952 och de nya riktlinjerna för åldringsvården speglar i allt väsentligt de förslag till en förändrad äldreomsorg som Ivar Lo-Johansson kommit med. Framför allt hade begreppet 'hemvård' vunnit anhang och blivit den centrala tanken i ett reformerat åldringsvårdsprogram. Även om ingen var beredd att slopa ålderdomshemmen som vårdform, hade socialpolitiken tagit en ny riktning. Frågor som tillvaratagande av de äldres arbetskraft, anslag till forskning inom gerontologi och geriatrik och vikten av kvalificerad utbildning av vårdpersonal, fanns nu med i en debatt som sträckte sig utanför direkt till socialvården knutna tjänstemän och läkare.

Motioner och andra inlägg i riksdagsdebatten kom framför allt från högern och bondeförbundet, i några fall också från folkpartiet och socialdemokraterna. Att diskussionerna i riksdagen blossade upp just 1952 var ingen tillfällighet.

Lo-Johanssons aktion hade då pågått i drygt tre år och rört upp en livlig debatt – inte minst i dagspressen – något som ju också flera riksdagsmän hänvisat till, utan att nämna författaren som initiativtagare. Möjligheten att koppla vårdfrågorna till läget på arbetsmarknaden och de kvinnor som utgjorde en billig arbetskraftsreserv erbjöd en lösning på vårdproblemen som ekonomiskt sett var betydligt mer fördelaktig än en satsning på anstaltsvården. Detta förhållande jämnade vägen för nya arbetsmarknads- och socialpolitiska åtgärder. Läget att kräva reformer inom socialvården gynna-

des alltså av flera faktorer. Ivar Lo-Johanssons intentioner, som klart avspeglade sig i debatten och som utgjorde en ideologisk grund fick sin draghjälp utifrån faktiska ekonomiska förhållanden.

Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj som en betydelsefull drivkraft i socialpolitiken visar även ett brev från Gunnar Sträng till författaren 1953. Socialministern skrev här:

Som Du kanske redan observerat så följer Kungl. Majt. Dina råd och anvisningar i fråga om åldringsvården för fulla segel. Pensionärslägenheter byggs, stugor på landsbygden repareras, och åldringsvårdarinnor är i gång som s. k. social hemhjälp.

De öppna vårdformerna slår och är populära bland de gamla. Till och med Din gamla trätobroder Ali Berggren börjar gripas av de nya tankegångarna.³⁹

Brevet sätter fingret på en viktig punkt i det omdaningsarbete som påbörjats.

Förutsättningen för att de gamla skulle kunna bo kvar i sina hem var en rejäl upprustning rent materiellt. Sträng har förklarat att i den upprustningsdrive som sattes igång runt 1950 var exempelvis installerandet av 'moderna' spispannor och element i rummen en nödvändighet. Hade inte detta gjorts, skulle inte de gamla kunnat överleva i den iskyla som rådde, framför allt under kalla vintrar. Gunnar Sträng menade att varken han eller Gustav Möller varit beredda att utmönstra ålderdomshemmen helt. Målet var att dessa skulle bli bättre och mer människovänliga, bland annat genom en utökning av antalet enkelrum och en friare och mer human inställning till de gamla.

Att fattigvårdsandan i hög grad levde kvar ända in på 1950-talet var helt riktigt enligt Sträng. Ivar Lo-Johanssons reportage visade upp en sann och skrämmande verklighet, rädslan för fattigvården var genuint rotad och hade sitt upphov i delvis omänskliga förhållanden inom vården.⁴⁰

Det var verkligen nödvändigt att ta tag i de bostadssociala problemen. Som David Gaunt påpekat saknade ännu vid 1950-talets slut en fjärdedel av de äldre vatten och avlopp i sina hem. Dessutom var hälften av bostäderna så undermåliga att de inte uppnådde minimikraven för äldreboende.⁴¹

Åldringsvårdskommitténs betänkande

I spåren på åldringsvårdsdebatten publicerades vid mitten av 1950-talet en rad utredningar som på olika sätt berörde till åldringsvården knutna områden, exempelvis utredningar rörande arbetskraften inom den offentliga sektorn, bostadspolitiken samt hälso- och sjukvården.⁴² 1952 års åldringsvårdskommitté hade till uppgift att ta ett helhetsgrepp på åldringsvårdsfrågan. Detta fick till följd att utredningen tog relativt lång tid, först 1956 publicerades dess betänkande. I inledningen citeras socialminister Strängs anförande till statsrådsprotokollet den 23 maj 1952, där han bland annat framhållit att flera motioner till årets riksdag föreslagit "en allsidig utredning rörande åld-

ringsvården och med denna sammanhängande problem”.⁴³ Vidare hade ministern påpekat att man i motionerna krävt att även sådana äldre som bodde i pensionärshem skulle kunna få hjälp genom hemvård eller via olika kollektiva åtgärder.

I utredningens inledning nämner kommittén de missförhållanden som upptäckts vid ett kommunalt ålderdomshem och understryker vikten av att anhöriga och vänner verkligen får tillträde till ålderdomshemmen. Personalrekryteringen bör dessutom utredas närmare. (s. 10 f.) Betänkandet ägnar ett speciellt avsnitt åt vad som benämns öppen åldringsvård, där man om hemvården bland annat förklarar:

Både humanitära och kommunalekonomiska skäl talar för att man ute i kommunerna mera allmänt bör pröva förutsättningarna för att på ifrågavarande sätt bereda de gamla hjälp och tillsyn i deras hem.⁴⁴

I avsnittet redogör man vidare för hemvårdens utveckling och anger att under 1954 hade hemhjälp givits i 441 eller 43 % av landets kommuner omfattande 110 städer och 331 ”övriga” kommuner. Under samma år hade 18.500 åldringar fått hemhjälp; 12.800 i städer och 5.700 i övriga kommuner. (s. 104 f.) Ett tjugotal kommuner hade i viss utsträckning organiserat distribution av lagad mat, i huvudsak via ortens rödakorskretsar. (s. 109) Avsnittet om den öppna vården avslutas med en propå till kommunerna att ge ”erforderligt kommunalt stöd” till alla lokala initiativ som på något sätt syftade till att ge de gamla hjälp i hemmen. (s. 113)

Förutom hemvård var några andra väsentliga punkter på Ivar Lo-Johanssons program förslag om att tillvarata de äldres arbetskraft, att överhuvudtaget bereda dem sysselsättning och meningsfulla aktiviteter, att intensifiera gerontologisk och geriatrisk forskning, att motverka klientelblandningen och att eliminera den fattigvårdsmentalitet som präglade myndigheternas hantering av åldringsvården.

Samtliga dessa problemområden tas upp i utredningen. Exempelvis framhålls i avsnittet ”Sysselsättning och aktivitet” att det ur både åldringens och samhällets synvinkel är angeläget att låta de gamla stanna kvar i arbetslivet så länge som möjligt. (s. 114 ff) Samma avsnitt poängterar vikten av meningsfull sysselsättning för att ge den gamle ett mer aktivt liv, även olika terapiverksamheter på ålderdomshemmen förordas. Ett särskilt avsnitt ägnas framtida riktlinjer för gerontologisk forskning, dessutom framhålls nödvändigheten av att komplettera läkarutbildningen med särskilda kurser i geriatrik. (s. 174) I ett avsnitt om klientelblandningen redogör utredningen för Socialstyrelsens statistiska undersökning om klientelblandningen som utfördes i maj 1950. Undersökningen hade visat att av antalet vårdtagare, som inte befann sig på godkända sjukavdelningar, var 59 % ”sinnesslöa, kroniskt sjuka eller lytesbehäftade”. (s. 140 ff) I sammanhanget bör påpekas att Ivar Lo-Johansson under sin reportageresa gjorde bedömningen att 30 % av ål-

derdomshemmens vårdtagare borde tas om hand på annat sätt. Han hade inte överdrivit.

Men det allra viktigaste i utredningen var kanske dess grundläggande inriktning. I avsnittet ”allmänna synpunkter” som inleds med en översikt över befolkningsutvecklingen anføres följande:

Systemålet med alla erforderliga, samhälleliga stödåtgärder måste vidare vara, att utan andra ingrepp än som motiveras av hänsyn till liv och hälsa respektera de gamlas personliga integritet, intressen och individuella önskemål. Tvivel kan inte råda därom, att åtgärderna i första hand och i största möjliga utsträckning måste inriktas på att med alla medel förhjälpa dem till att utan alltför stora personliga påfrestningar få leva ett oberoende liv så länge som möjligt i sina egna hem.⁴⁵

Åldringsvårdskommitténs betänkandet avslutas med ett appendix omfattande fem bilagor som innehåller en undersökning om ålderspensionärernas levnadsförhållanden 1954, ett PM angående denna undersökning, en redogörelse för pensionärsbostäder 1954 och en undersökning om ålderdomshem 1955 samt ett PM angående ålderdomshemmens driftskostnader 1953.

Utredningen anslöt sig alltså nära till Lo-Johanssons krav och förslag utan att på något sätt hänvisa till honom. Formellt hade utredningen baserats på de undersökningar som bifogats som ovannämnda bilagor, bland annat den intervjuundersökning om de gamlas levnadsförhållanden omfattande 1.064 ålderspensionärer, som Statistiska Centralbyråns utredningsinstitut hade genomfört 1954, för övrigt den första som lät de äldre själva komma till tals.⁴⁶

Med anledning bland annat av betänkandet hänvisade däremot borgarrådet i Stockholm, Hjalmar Mehr i ett anförande i juni 1956 direkt till Lo-Johanssons insatser. Mehr inledde sitt tal med att påpeka förändringen inom åldringsvården, vilken han betecknade som ”en fullständig revolution” och som hade skett ”på svindlande kort tid”. Han påpekade att åldringsvården i Stockholm hade som princip att ”bibehålla de gamla i – såsom Ivar Lo-Johansson formulerat det – ’den invanda miljön’ under frihet och oberoende och alltså undvika anstaltsvård.”⁴⁷ Mehr framhöll att Lo-Johanssons insatser inte skulle underskattas:

Även om den ena eller andra statliga utredningen eller ämbetsmannen och privatpersonen sagt samma saker som Lo-Johansson skrivit, så har hans insatser rent propagandistiskt haft oerhört stor betydelse när det gäller att vinna människorna för saken. Om en stor författare samtidigt är samhällsreformator och gör en praktisk insats av stora mått, bör han också få ett erkännande för detta.⁴⁸

Betänkandets formuleringar om vikten av att slå vakt om de äldres integritet, intressen och individuella önskemål och att med alla behövliga stödåtgärder hjälpa dem att leva oberoende så länge som möjligt, visar enligt min mening

på ett par väsentliga faktorer i åldringsvårdens utveckling och synen på de äldre. Jag vill anknyta till Birgitta Odéns framhållande av den värdestruktur som ett samhälle fungerar i och de samband mellan äldre och samhället som kan speglas i denna struktur. Birgitta Odén har påpekat att samhällets attityder till de äldre inte är något löst drivande idékomplex utan under olika perioder frukten av ett samspel mellan samhällssektorer som kultur, religion, politik och ideologi, vilka i sin tur hela tiden skapas och fungerar i interaktion med olika existerande produktionsberoende och tekniska förutsättningar.⁴⁹

I ett sådant samspel under de första åren på 1950-talet, tycker jag mig se flera samverkande komponenter. Efterkrigstidens politiska läge med dess byggrestriktioner och ansträngda budget öppnade upp för lösningar inom vården som tärde så lite som möjligt på statskassan. Kadern av de hemmafruar som togs i anspråk för hemvård kom som vi sett väl till pass i detta läge. Motioner och interpellationer i riksdagen visade att åldringsvårdsfrågan på allvar befästs inom de politiska partierna som nu krävde aktiva åtgärder. Samtidigt höjdes alltfler röster i den allmänna debatten för genomgripande förändringar. Ivar Lo-Johanssons starka fokusering på de äldres rätt till frihet och värdigt bemötande kom alltmer att genomsyra denna debatt.

Samspelelmönstret utformades så att samhällsekonomiska och socialpolitiska förutsättningar kom att interagera med partikrav och en växande opinionsbildning inom olika läger. Attityderna till de äldre förändrades i liberal riktning, frihet var inte längre enbart ett honnörsord, som trots den tidigare frihetsdebatten inte haft någon bäring på åldringsvården, men nu till sist förankrades i betänkandets formulering om samhällets skyldighet att i mesta mån hjälpa de äldre till ett liv i oberoende. Därmed hade enligt min mening även den värdestruktur som styrte åldringsvården förändrats och ett av Ivar Lo-Johanssons viktigaste budskap tagits över, formulerats och förts vidare av socialpolitikens tjänstemän och utredare. Den av mig föreslagna åttonde hypotesen för opinionsbildning anser jag därmed belagd vad gäller budskapets integrering i en politik med bäring på framtiden.

Den förändrade inriktningen av attityden till de äldre som avspeglas i betänkandet, anser jag även visar att socialvårdens beslutsfattare, från att enligt Hans Espings terminologi agerat enligt gapteorin, nu närmade sig ett strukturteoretiskt tänkande och handlande. Detta gav de äldre chansen till en förbättrad livskvalitet.

Socialministerns proposition

Sedan åldringsvårdsutredningens betänkande remissbehandlats kom socialministerns – nu John Ericsson – proposition 1957.⁵⁰ Propositionen följer i stort betänkandet och är utformad som riktlinjer, vilket betyder att den inte innehåller förslag till konkreta åtgärder utan var mer att betrakta som en viljeinriktning inför utformningen av framtidens åldringsvård. Propositionen

ansluter sig till betänkandets huvudlinje om de äldres rätt att leva i sin egen miljö och vikten av hemhjälpens fortsatta utbyggnad. I övrigt påpekas att ålderdomshemmen i första hand var till för de äldre som led av ålderssvaghet och att sinessjuka därför inte får tas emot. Kommunerna gavs ansvar att avgöra de flesta större frågor som rörde de egna ålderdomshemmen, som standard, utrustning med mera. Det övergripande ansvaret för den kommunala åldringsvården skulle för framtiden överföras till de nya socialnämnderna, vilket innebar att de lagregler som gällde för ålderdomshemmen även fördes in under socialhjäpplagen.

I en avhandling om äldrevården åren 1940 till 2000 har Helene Brodin anlagt ett genusperspektiv på 1957 års proposition. Brodin påpekar att John Ericsson ställde främst den manlige lönearbetaren i centrum genom att framhålla att ett av de svåraste problemen inom åldringsvården var anpassningen från yrkeslivet till pensionärstillvaron. Socialministern sanktionerade dessutom socialvårdskommitténs åsikt att utbildade men erfarna husmödrar var lämpliga att rekrytera för hemvårdsarbete.⁵¹ Brodin framhåller att 1957 års proposition med dess sanktionerande av hemmaboendeideologin inte var särskilt radikal ur ett genusperspektiv. Hon menar att "the program only confirmed a historical and well-established pattern of the gendered division of labor, according to which the work of married women is connected with reproduction and housework."⁵²

Även Ivar Lo-Johansson fokuserade de gamla arbetarna när han framförde sin syn på ålderdomshemmen och deras avigsidor. I sitt radiotal den 22 september 1949 beskrev han detaljerat klientelblandningen och anförde därefter

Åldringarna, för vilka hemmen är avsedda, i regel gamla utslitna arbetare som gett samhället hela sin kraft, känner sej därigenom jämställda med alla dessa andra klienter.⁵³

I denna beskrivning förbisåg författaren att ålderdomshemmen även inhyste utarbetade äldre kvinnor som också givit samhället sina krafter genom barnafödslar, omhändertagande av familj och släkt, slit i hushållet och – vad gällde statarhustrurna – inte minst utförande av statsystemets tungarbetade tvångsplikter.

Förklaringen till detta förbiseende hos författaren till exempelvis romanen *Bara en mor*, är naturligtvis inte omedvetenhet om dessa kvinnors villkor, utan är mer att betrakta som ett återfall i rollen som arbetarkollektivets talesman, det kollektiv som de facto vid denna tid till största delen bestod av manliga lönearbetare. Lo-Johansson återgick alltså här till att framhäva 'massan' stick i stäv mot det mål han i detta sammanhang annars strävade efter, nämligen att varje individ skulle respekteras och behandlas efter vars och ens särskilda behov.

Brodin har rätt i att hemmaboendeideologin på 1950-talet öppnade upp för – eller i varje fall konsoliderade – ett utnyttjande av kvinnokraft till låg-

pris som har bestått genom decennierna. Ur åldringsvårdens perspektiv blev detta ändå till gagn för ett hastigt växande antal äldre personer som slapp att hamna på institution eller vars intagande fördröjdes ett antal år.

Fortsatt utveckling inom åldringsvården

I *Ålderdoms-Sverige* beskrev Lo-Johansson befolkningspyramiden på 1930-talet som en nertill avgnagd halmstack och förutspådde att åldringarna med tiden skulle öka i oroväckande takt.⁵⁴ Han fick helt rätt i detta. I januari 1955 fanns det i Sverige cirka 663.000 ålderspensionärer (personer över 67 år). Åldringsgruppen beräknades öka med runt 15.000 personer per år under tiden fram till 1970, vilket innebar att den totala ökningen skulle komma att uppgå till cirka 225.000 personer på femton år.⁵⁵ Detta förde givetvis med sig en ökad försörjningsbörda med kraftigt ökade kostnader som följd. I ljuset av detta är det förståeligt att man inom socialvården fortsatte att satsa på hemtjänsten, vilken spred sig över landet till allt fler kommuner. År 1957 fanns det hemtjänst i 666 av landets dåvarande 1.036 kommuner. Fortfarande hade hemtjänsten svårast att etablera sig på landsbygden, där arbetskraftsbrist och långa avstånd innebar problem.

Verksamheten totalt togs alltmer över av kommunerna. De frivilligorganisationer som ännu var involverade fick nu statsbidrag, vilket de alltså inte haft tidigare. Rekryteringen till hemtjänsten fortsatte att ske ur kadern medelålders hemmafruar, som fortfarande anställdes på deltid. Denna arbetskraft var synnerligen billig, eftersom hemmafruarnas timlön var så mycket som 60 procent lägre än för de övervägande heltidsanställda hemvårdarinor, vars löner betalades med statliga medel.⁵⁶

Geriatrisk forskning

En viktig aspekt av den medicinska utvecklingen har Håkan Jönsson lyft fram i sin avhandling om pensionärsorganisationerna. Han visar där att då geriatrisk forskning kom att ingå som ett led i läkarutbildningen var detta ett tecken på att de äldre kom att omfattas av samma värdeskala som övriga samhällsmedborgare. Jönsson säger bland annat:

Medikaliseringen av ålderdomen var internationell, men studien av pensionärstidningarna visar att geriatrikens genombrott i Sverige underlättades av den skandal som debatten om åldringsvården innebar. Det var under 1949 och åren därefter som frågan om åldringarnas problem ägnades en förhöjd uppmärksamhet. Det var då nya aktörer – forskarna och läkarna – ansågs särskilt lämpade att yttra sig om ”åldrandets problem”. Här bidrog debatten om åldringsvården till att upprätta en rad dikotomier, där aktivitet och vetenskapliga undersökningar länkades till hemvård och ställdes i motsats till vårdhem.⁵⁷

”Tre gamla fröknar som bor i samma rum i ålderdomshemmet, hur välskött det än är, är den nakna inredningen det typiska för ålderdomshemmen.”

Det Jönson påvisar innefattar två resultat av åldringsvårdsdebatten. Dels att det krav på införande av geriatrisk forskning som både Greta Hamrin och Lo-Johansson pläderat för 1949 fått gehör och lett till praktisk handling. Dels även att införlivandet av de äldre i samma värdeskala som övriga samhällskategorier vad gällde utveckling och förbättring av medicinsk behandling, enligt min mening kan ses som en förändring av en del av den värdestruktur som styrde åldringsvården före 1949.

Äldreboendet

Samtidigt som man rustade upp de äldres stugor på landsbygden byggdes nya pensionärlägenheter i ökande takt. År 1954 bodde sammanlagt 22.259

personer i pensionärsbostäder, jämfört med cirka 17.000 vid slutet av 1940-talet.⁵⁸

År 1950 fanns det 1.385 ålderdomshem med 38.494 platser, år 1955 fanns det 1.375 hem med 35.560 platser.⁵⁹ Dessa siffror ger till resultat att antalet boende i pensionärslägenheter ökat markant under 1950-talets första hälft, medan antalet boende på ålderdomshem minskat.

Vad som hände på 1950- och 60-talen var att ett antal mellanformer av äldreboende växte fram. Anders Åman har visat att man vid slutet av 1960-talet behövde en särskild ordlista för att definiera vad som menades med (förutom ålderdomshem) exempelvis *pensionärslägenheter*, *pensionärshem*, *servicehus*, *temporära åldringsbostäder* och *åldringscentrum*.⁶⁰ Samtidigt som dessa tillkom fortsatte den sociala hemhjälpen att byggas ut, vilket gjorde att allt fler äldre kunde klara sig i sina egna hem. Från 1965 till 1972 ökade antalet pensionärer på ålderdomshem med 20 %. Samtidigt ökade antalet pensionärer som fick hemhjälp med över 100 % och var uppe i närmare 300.000.⁶¹

Åman menar att tillgången till variationen av boendeformer avdramatiserade valet mellan självständigt boende och institutionsvård. Servicehusens utbud av olika tjänster ökade. Ett exempel på detta var Öresundsgården i Malmö som togs i bruk 1970. Den bestod av ålderdomshem med enkelrum, pensionärshotell med lägenheter samt ett dagcentrum för 250 pensionärer som bodde utanför anläggningen. Till området hörde en centrumanläggning med bland annat bibliotek, biljard, frisör, fotvård, läkarmottagning, hobbylokaler, cafeteria och restaurang. Restaurangen hade till och med en bar med servering av alkohol.⁶²

Utvecklingen hade tagit ett sjumilakliv från tidigare fattigvårdsinrättningar. Pensionären kunde i bästa fall känna sig som en fullvärdig samhällsmedlem.

9. Presskommentarer till kampanjen

Inledning

Åldringsvårdsdebattens mest aktiva skede inföll under 1950-talets första år. Det var även då som uppmärksamheten i pressen var som störst kring Lo-Johanssons aktion. Jag har därför valt att dela in detta avsnitt, som redogör för presskommentarerna i ett antal tidningar, i två delar, först det mest aktiva skedet omfattande åren 1949 till 1952 och därefter åren 1953 till 1957 då debatten i stort avtagit. Avsnittet om presskommentarerna har jag velat ha med, därför att pressen generellt är ett viktigt instrument för opinionsbildning och för att den i detta avseende hade stor betydelse för att rikta allmänhetens uppmärksamhet mot åldringsvårdsfrågan på 1950-talet. Dessutom var det väsentligt att frågeställningar runt åldringsvården befästes och fördes vidare genom de diskussioner och kommentarer som fanns att läsa i tidningarna. Här vill jag alltså anknyta till den åttonde hypotesen om vad som är betydelsefullt för att opinionsbildning även ska ha effekter på längre sikt, det vill i detta fall säga att pressen bland annat tillhandahåller ett forskningsmaterial av det slag som kan ge underlag för att driva debatten vidare i olika framtida skeden.

Ett annat motiv för denna genomgång är även att söka urskilja om det fanns partiskiljande uppfattningar och reaktioner och hur i så fall dessa tog sig uttryck.

Avsnittet är till dels resultatet av genomgången av ett omfattande material, vilket jag har redogjort för i kapitel ett. Jag har – vad gäller presskommentarerna – haft ambitionen att ur detta material fokusera de mest belysande uttalandena. Tidningarnas hållning till och kommentarer runt vårdfrågorna och Lo-Johanssons insats, representerar alltså ett koncentrat av hur opinionsbildningen inom pressen formades. En alltför omfattande redogörelse skulle bli otymplig och snarare skymma sikten än visa på väsentligheterna.

I undersökningen av dagspressens reaktioner på Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj har jag valt ut sju morgontidningar och två kvällstidningar.

Mina urvalskriterier har varit:

- tidningar med stora upplagor, antingen rikstäckande eller täckande viss lokal del av landet
- tidningar med betydande genomslagskraft vad gällde opinionsbildning och med läsare ur skilda samhällsskikt

- tidningar representerande de största politiska partierna
- tidningar som hade stabila eller ökande upplagor under 1950-talets första hälft.

Av morgontidningarna var (upplagesiffrorna gäller genomgående år 1950) liberala *Dagens Nyheter* med en vardagsupplaga på 257.400 ex. och en söndagsupplaga på 309.000 ex. den utan konkurrens största morgontidningen.¹ Likaså liberala *Stockholms-Tidningen*, som ansågs stå folkpartiet betydligt närmare än *DN*, kom god tvåa med en vardagsupplaga på 186.900 ex. och en söndagsupplaga på 226.100 ex. *Dagens Nyheter* hade störst spridning i Stockholm medan *Stockholms-Tidningen* trots sitt namn var störst på landsbygden. Högertidningen *Svenska Dagbladet*, som var den tredje största morgontidningen, hade en vardagsupplaga på 94.800 ex. och en söndagsupplaga på 101.400 ex. Den var mer spridd i Stockholm än på landsbygden.

Socialdemokraternas organ *Morgon-Tidningen*, som med sin nära partianknytning hade en stor opinionsbildande genomslagskraft, producerade en vardagsupplaga på 52.200 ex. och en söndagsupplaga på 123.700 ex., vilket alltså betyder en mer än fördubblad upplaga och säger – i jämförelse med övriga morgontidningar – en hel del om dess läsares möjligheter att ägna tidningen sin tid. *Skånska Dagbladet*, knuten till bondeförbundet, dominerade i sydsverige med en vardagsupplaga på 48.700 ex. och en söndagsupplaga på 31.900 ex. En kommentar till att denna hade en något lägre söndagsupplaga, kunde vara att den jordbrukande befolkningen hade ungefär lika mycket tid att ägna sig åt tidningsläsning oavsett veckodag. På andra plats i sydsverige kom socialdemokratiska *Arbetet* med en vardagsupplaga på 46.600 ex. och en söndagsupplaga på 70.900 ex. I västsverige var *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, frisinnad-liberal, näst störst (efter *Göteborgs-Posten*) med en upplaga på 36.400 ex.

Största kvällstidning var liberala *Aftonbladet* med en vardagsupplaga på 170.000 ex. och en söndagsupplaga på 175.500 ex. Den hade störst spridning i Stockholm. Likaså liberala *Expressen* kom inte långt efter med en vardagsupplaga på 156.500 ex. och en söndagsupplaga på 174.300 ex.

Att jag valt dessa tidningar, beror dessutom på att de fortlöpande följt Lo-Johanssons aktion, även om frekvensen av kommentarer givetvis varierat. Att ingen kommunistisk (vänsterlierad) tidning tagits med beror dels på att kommentarerna varit få och att partiet vid den här tiden inte verkar ha gjort sig speciellt gällande i den allmänna debatten.

Morgontidningar 1949–1952

I september 1949 förklarade *Svenska Dagbladet* i en kommentar på ledarsidan med rubriken ”Ålderdomshemmen som de bör vara” att åldringsvårdsdebatten liknade den diskussion som uppstått på 1930-talet om Ludvig

Nordströms *Lort-Sverige*. Tidningen menade att Lo-Johanssons andra radioföredrag innehöll överdrifter som snarare skadade än gagnade hans syften, författarens synpunkter på klientelblandningen var däremot nyttiga. Tidningen påpekade att Lo-Johansson inte utförde någon pionjärbedrift, utan att exempelvis herr Skoglund i Doverstorp efter tio års ledamotskap av socialvårdskommittén i ett riksdagsanförande 1948 hade framhållit en stor del av bristerna i åldringsvården. Värdet av Lo-Johanssons aktion låg mest i att aktualisera sådana, redan framförda, synpunkter. Något senare återgav tidningen ett uttalande av riksdagsman Martin Skoglund, som ansåg att Lo-Johanssons insats inte var direkt konstruktiv, men att den borde uppfattas som en vädjan till samvetet.

År 1950 uppmärksammade tidningen ett uttalande av Hjalmar Mehr, som refererade till Lo-Johanssons aktion. Mehr sade att ”Lo Johanssons mål [---] har varit att väcka myndigheterna i samhället. Han har lyckats med detta, och det är vi tacksamma för”. Under 1950 och 1951 skrev tidningen mest artiklar om den hemhjälpsverksamhet som höll på att växa fram i Stockholm och Uppsala, och om olika andra initiativ inom åldringsvården. 1952 återgav tidningen Ivar Lo-Johanssons uttalande i samband med att han avböjt att medverka i den åldringsvårdskommitté som då tillsattes. Som vi sett var Lo-Johanssons främsta skäl att han som fri och obunden författare trodde sig kunna göra större nytta än som kommittéledamot.²

Dagens Nyheter förklarade 1949 i ett sammanfattande omdöme om *Vi*-reportagen att Ivar Lo-Johanssons skildringar av ålderdoms-Sverige gjorde ett dystert intryck:

Läsaren förs från plats till plats, konfronteras med person efter person utan att få någon tydlig föreställning om de väsentliga skillnader i resurser, anda och resultat som varje socialarbetare känner till och som brukar komma fram även i blygsamma dagspressreportage. Hur än scenerna växlar i de sju artiklarna ger de alla ett enda huvudintryck och är uppenbarligen avsedda att ge detta enda intryck – nämligen att ålderdomshemmet till sin natur skulle vara ett slags koncentrationsläger i humanitär förklädnad. Ludvig Nordströms rundresa i *Lort-Sverige* var en positiv insats, därför att den manade till sanering. Ivar Los rundresa i *Ålderdoms-Sverige* innehåller ingen sådan maning, dess verkan är övervägande negativ.³

Tidningen menade att en väg att komma till rätta med åldringsvårdsproblemen vore att mer än tidigare pröva öppna vårdformer. Under rubriken ”Pressgrannar” refererade *Dagens Nyheter* den 26 september samma år ett uttalande av *Morgon-Tidningen*, som ansåg att Lo-Johansson hade en stor uppgift i att väcka debatt och samla opinionen kring en väsentlig fråga. *Dagens Nyheter* kommenterade att detta borde ha skett utan att vanställa fakta och måla upp skräckscener. Starkt kritisk var tidningen också då den något senare kommenterade Nils Thedin som i *Vi* applåderat Lo-Johanssons insats:

Vad Ivar Lo-Johansson åstadkommit är ett stjärnreportage, där flertalet iakttagelser är lika litet originella som den om ökningen av antalet åldringar, men där anspråken på originalitet och social framsyn varit avsevärt större än de brukar vara i goda reportage. Känslan och stilens förtjänster är obestridliga och obestridda, men förslagen mest kvacksalveri.⁴

I en artikel på ledarsidan i november tog *Dagens Nyheter* upp Otto Wangsons artikel i *Svensk Socialvårds tidning* och förklarade att denne verkligen fångat upp Ivar Lo-Johanssons fundamentala felsyn. Tidningen menade att de konstruktiva förslagen inom åldringsvården i själva verket utarbetats av dem som Lo-Johansson attackerade. Självt hade han bara kunnat erbjuda en slags konstnärlig gestaltning med inbyggd chockverkan.⁵ På samma sätt som i *Svenska Dagbladet* behandlades under 1950 främst den framväxande hemhjälp för äldre. När Ivar Lo-Johanssons aktion togs upp till behandling igen 1951, var en åsiktsomsvängning på väg. Den 1 augusti refererade tidningen i en mindre notis ett uttalande från *Afton-Tidningen* som poängterat att man borde ta hänsyn till de gamlas egna önskemål i största möjliga utsträckning. *Dagens Nyheter* manade i samband med referatet: "Mindre anstaltstänkande, mer psykologisk förståelse för åldringens situation." Tonfallet var alltså ett helt annat då Lo-Johanssons agerande kommenterades under hösten. Då tidningen några dagar senare uttalade sig med anledning av diskussionen om tvångsintagningar, gjorde den följande reflexion:

Ivar Lo-Johansson har gjort en betydelsefull insats genom att sätta fingret på denna känsliga punkt inom socialvården. Även om ambitiösa representanter för de sociala organen finner jämförelsen med frihetsberövande åtgärder gentemot brottslingar och alkoholister upprörande – omhändertagandet av åldringar ligger dock på ett helt annat plan – bör de ha nytta av att studera Lo-Johanssons kritik. Den uppbares av en fin förståelse för åldringens psykologiska situation. Viktigare än en aldrig så rostfri och dammsugen miljö är de gamlas trivsel.[...] Parallellt med att intagningsbestämmelserna skärpes bör ansträngningar göras för att genom ökad hemhjälp underlätta för åldringar som så önskar att bo kvar i sina bostäder.⁶

I en ledare något senare samma år, betonade tidningen åter att Lo-Johanssons inlägg i åldringsfrågan varit värdefulla genom att han skapat större förståelse för de gamlas psykiska situation. Även på ansvarigt håll tycktes en omvärdering vara under framväxt konstaterade *Dagens Nyheter*, något som framgått av en artikel i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, där frågan ställts om man inte inom socialvården i alltför hög grad tagit hänsyn till yttre arrangemang, men inte varit tillräckligt lyhörd för psykiska förhållanden; något som ju för övrigt var en huvudpunkt i Lo-Johanssons program. *Dagens Nyheter* förklarade med anledning av detta, att anstaltstänkandet tydligen höll på att trängas undan av en växande insikt om den egna miljöns överlägsenhet. Därför måste allt göras för att hjälpa åldringarna att stanna kvar i sina hem, främst borde ett organiserat system av hemhjälp ord-

nas, ansåg tidningen, och menade att lösningen på de administrativa problem som kunde följa i spåren på en omdaning av åldringsvården ”måste besjålas av den psykologiska förståelse för de gamlas behov som bland annat Ivar Lo-Johansson ställt i förgrunden.”⁷ I några artiklar 1952 påpekade tidningen att åldringsvården blivit ett centralt tema i riksdagsmotionerna. I en artikel i början av året redogjorde tidningen för de olika partiernas målsättningar. Medan högern ville ha problemet i dess helhet utrett, tog bondeförbundet främst sikte på att införa hemhjälp, och folkpartiet ansåg att forskningen rörande ålderdomens medicinska problem borde intensifieras och få ökade anslag.⁸ Då åldringsfrågan togs upp i riksdagen i juni, uppgav tidningen att socialministern som svar på de olika motionerna utlovat en utredning:

Ivar Lo-Johanssons teser har genom sin tillspetsning kunnat verka utmanande, men hans grundläggande syn på åldringsvården har på ett nyttigt sätt påverkat den socialpolitiska målsättningen. Det framgår av utredningsdirektiven. När riksdagen för fem år sedan drog upp riktlinjerna för ålderdomshemmen betonades dessas karaktär av kommunala inackorderingshem. Nu framhålles det uttryckligen att relativt friska åldringar inte hör hemma på ålderdomshemmen, utan dessa bör förbehållas personer som kräver en mera kvalificerad vård.⁹

I *Stockholms-Tidningen* togs åldringsvårdsproblemet upp 1949 i en ledare kallad ”Gubb-Sverige”. Här betonades nödvändigheten av en effektiv utredning av hela åldringsvårdsfrågan. Om också kritiken mot åldringsvården varit ensidig och överdriven, skrev tidningen, så ”kommer man svårligen ifrån, att vi alltjämt är ganska efterblivna på detta område och att åtgärder av olika slag därför är nödvändiga”.¹⁰ Under 1950 kommenterades hemhjälpssintentionerna, och i en ledare med titeln ”Att kritisera ett system” analyserades 1951 Lo-Johanssons aktion kontra de sociala myndigheternas attityder. Tidningen sade sig förstå att man på socialvårdshåll kunde känna förbittring då hela grundvalen för deras verksamhet blivit utsatt för en så våldsamt och nedgörande kritik. I ett samhälle med fri debatt, fortsatte *Stockholms-Tidningen*, måste emellertid sådana reaktioner tillåtas. Vad beträffar Ivar Lo-Johanssons agerande, förmodade tidningen att författaren begått en del misstag. Men å andra sidan hade han genom sina temperamentsfulla inlägg aktualiserat ett väsentligt samhällsproblem, ett faktum som enligt tidningen enbart varit av godo. Likaså betecknade tidningen Ivar Lo-Johanssons förslag om hemvård som ett sunt och humant initiativ. Tidningen instämde vidare i de åsikter Lo-Johansson framfört, att det industrialiserade samhället borde vinnlägga sig om att skapa vad det gamla samhället ägde, nämligen ett naturligt förhållande mellan generationerna. *Stockholms-Tidningen* framhöll att det vore underligt om inte kritiken skulle kunna åstadkomma att en ny syn kunde anläggas på vårdproblemen, en syn som inte präglades av en avfärdande och mekanisk/byråkratisk attityd. En förändrad inställning borde ju även komma åldringsvårdens ansvariga till godo, tillade tidningen.¹¹ År 1952

framhöll *Stockholms-Tidningen* betydelsen av ett påskyndat reformarbete. Tidningen refererade till ett reportage från ett ålderdomshem och påpekade:

Just den sammanblandning av mentalt friska åldringar och sinnesjuka, den arbetslösa tristess och den korridorleda som i Ivar Lo-Johanssons propagandaverksamhet målats i så uttrycksfulla bilder präglade enligt reportaget denna stora anstalt. Intrycket var beklämnande. [---] Den svenska opinionen är emellertid vid detta laget väckt. Nödvändigheten av att den samhällsorganiserade åldringsvården i större utsträckning än hittills tar formen av enskild vård i de gamlas hem erkänns öppet. Socialminister Strängs interpellationssvar i onsdagens riksdagsdebatt har redan uppfattats som den officiella stämpeln på att anstaltstänkandet nu dödförklarats även på socialdemokratiskt håll. [---] Riksdagsdebatten i åldringsvårdsfrågan visade slutligen det glädjande faktum att man inom samtliga partier var mogen för en friare bedömning av hela frågekomplexet. Den syn på åldrandet, som ger plats för de gamlas aktivitet och självförverkligande i den miljö de själva lärt sig tycka om, hänger nära samman med en liberal människoupfattning. Som så många andra gånger i samhällsdebatten visar det sig att de kollektivistiska teorierna är underlägsna de liberala, när de båda systemen konfronteras med verkligheten. Så gick det också i denna viktiga fråga.¹²

Morgon-Tidningen karakteriserade den 25 september 1949 under rubriken ”Ivar Lo och folksamvetet” författarens självpåtagna uppgift i åldringsfrågan som en väckande och samlande aktion. Anklagelserna mot författaren för hans ensidiga aspekter förmodade tidningen inte vara helt obefogade, men ansåg att det väsentliga var att han ville förmå myndigheterna att ”äntligen ta itu med att realisera de vackra föresatserna om hur ett viktigt område inom kultursamhället ska ordnas.” Liksom *Svenska Dagbladet* framhöll *Morgon-Tidningen* vidare att Lo-Johansson inte var den förste som påpekat brister i åldringsvården. Redan vid sekelskiftet hade det då nybildade Svenska fattigvårdsförbundet tagit upp åldringsvårdsfrågan till diskussion, och i 1947 års proposition, framlagd av socialminister Möller, underströks bland annat att en av de allvarligaste bristerna var klientelblandningen. Att som *Svenska Dagbladet* med detta som bakgrund anse herr Skoglunds i Doverstorp riksdagsanförande år 1948 vara av banbrytande karaktär, betecknade *Morgon-Tidningen* som komiskt. Tidningen kommenterade:

Banbrytare är väl icke heller Ivar Lo-Johansson i ordets egentliga mening. Men han är en folksamvetets väckare, en röst som kräver att det som alla – eller åtminstone de flesta – sedan länge anser nödvändigt verkligen blir gjort. Och det är en stor och betydelsefull mission.^{13a}

Den 16 maj 1950 påpekade tidningen i en ledare under rubriken ”Åldringsvården i förgrunden” att ett intensivt utrednings- och planeringsarbete pågick inom åldringsvården på initiativ av socialborgarrådet Mehr, och att målet var att med växande ekonomiska resurser höja åldringsvårdens standard. Året därpå tog tidningen den 4 oktober upp bland annat Socialstyrelsens under-

sökning rörande klientelblandningen, och erinrade om att utredningsresultaten ”redan tidigare med konstnärlig lidelse berättats på det mänskliga planet av Ivar Lo-Johansson på ett sådant sätt, att allmänheten fått stark medvetenhet om nödvändigheten av reformer”. Tidningen antog att förkärleken för det bestående anstaltssystemet kanske vuxit sig så stark att den kommit att skjuta betydligt enklare lösningar i bakgrunden; försöksverksamheten med den öppna vården borde få en möjlighet att växa ut.^{13b}

En smärre polemik mellan *Morgon-Tidningen* och *Arbetet* utbröt 1952. Den gällde statsmakternas planer på att inrätta fler enkelrum på ålderdomshemmen. *Morgon-Tidningen* applåderade dessa planer och menade att ett stort steg nu tagits mot att förvandla ålderdomshemmen till inackorderingshem för sådana gamla som inte behövde sjukhusvård.¹⁴ *Arbetet* framhöll att det tvärtom var betänkligt att Socialstyrelsen fortfarande höll fast vid kärnpunkten i 1947 års principbeslut, nämligen den om att ålderdomshemmen var lämpliga för normalt åldrande personer. Man borde istället slopa ålderdomshemmen helt.¹⁵ I en replik varnade *Morgon-Tidningen* för en alltför stark tilltro till åldringsvårdens nya inriktning¹⁶ varpå *Arbetet* snabbt kontraderade med att varna för en övertro på Socialstyrelsen, och framhöll Ivar Lo-Johanssons insatser.¹⁷

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning hade under perioden få kommentarer i åldringsvårdsfrågan. Vilken inställning tidningen intog år 1951, kan ändå utläsas i en ledare med titeln ”Försvare eller sakförare”. Tidningen förklarade här att debatten om åldringsvården fortgick med oförminskad intensitet utan att parterna tycktes komma varandra närmare. Ivar Lo-Johansson förstod verkligen att sätta känslor i svallning förklarade tidningen. Som den mest övertygade anhängaren av befintliga vårdformer betecknade tidningen Otto Wangson, vilken i ett replikskifte med Ivar Lo-Johansson i *Stockholms-Tidningen* förklarar att ålderdomshemmen, befriade från sina nuvarande brister var en idealisk vårdform för sådana gamla som utan att vara sjuka behövde hjälp och tillsyn.¹⁸ Finns det då, undrade *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, någon utsikt att de av herr Wangson erkända bristerna på hemmen inom rimlig tid skulle kunna undanröjas? Två väsentliga önskemål var enligt tidningen klientelblandningens upphörande och införandet av enkelrumssystem på hemmen. Enbart dessa åtgärder var svåra att genomföra under rådande omständigheter, och det skulle ta flera årtionden innan kraven kunde tillgodoses. Tidningen ansåg därför att det måste finnas ett alternativ till anstaltsvården och slutade: ”Både Radiotjänst och Ivar Lo-Johansson kunna taga de många tillvitelserna med ro. Det fanns mycket att säga som inte borde förbli osagt.”¹⁹

Liksom *Svenska Dagbladet* jämförde *Arbetet*, i samband med en kommentar till Lo-Johanssons andra radioföredrag, hans och Lubbe Nordströms samhällskritiska insatser. Tidningen skrev 1949:

Vi hoppas att Ivar Lo-Johansson med samma grundliga effekt som den vilken Lubbe Nordström uppnådde genom sina osminkade avslöjanden, skall lyckas spräcka vår odrägliga självbelåtenhet om att allt är som det skall vara i fråga om en så viktig angelägenhet som vården av de gamla.²⁰

1950 kommenterade tidningen liksom sina kollegor främst hemvårdsverksamheten, och ansåg i en ledare att försöket helt följde de av Ivar Lo-Johansson framlagda förslagen. Tidningen ansåg det högst lovvärt med sådana försök till nya former av åldringsvård.²¹ Något senare uppmärksammade tidningen en interpellationsdebatt i riksdagen där åldringsvården behandlats. Tidningen konstaterade att man i svaret från regeringshåll använt begreppet 'andra vårdformer' – något som *Arbetet* ansåg kunde tolkas som "en begynnande anslutning till Lo-Johanssons kungslinje; anstaltsvård för åldringar endast i trängande fall".²² I slutet av året kommenterade tidningen Lo-Johanssons kampanj i en ledare där man berättade om ett fynd av en tavla med ordningsregler för fattighushjon, som man funnit uppsatt på väggen i ett ålderdomshem. *Arbetet* förklarade, att Lo-Johanssons skildringar av undermåliga ålderdomshem ingalunda varit överdrifter, och ansåg att den förmyndarmentalitet mot åldringar som Lo-Johansson attackerat, bekräftats av ordningsreglerna, som i ett fall funnits kvar sedan 1852.²³ *Arbetet* fortsatte under 1951 i flera ledare att stödja Ivar Lo-Johanssons linje i åldringsvårdsfrågan.²⁴ Den 28 augusti skrev tidningen under rubriken "Opinionen svänger" att Lo-Johanssons oförtrutna strävan fått till resultat att man på många håll börjat ifrågasätta anstalterna som den primära lösningen av åldringsvården. Helt nya aspekter skulle förmodligen komma att läggas på den framtida utvecklingen. I en ledare något senare framhölls hemvårdens överlägsenhet som vårdform, inte minst ur psykologiska aspekter.²⁵ Även 1952 gick tidningen vidare på den inslagna vägen och stödde Lo-Johansson. Detta framgår bland annat av tidigare relaterad polemik med *Morgon-Tidningen*.

Skånska Dagbladet kommenterade 1949 Ivar Lo-Johanssons kampanj och applåderade hans goda avsikter – nämligen att väcka folkopinionen. Att ålderdomshemmen måste finnas kvar som vårdform var däremot oundvikligt. I detta avseende ansåg bondeförbundet som sin uppgift att bland annat bevaka att landsbygden fick lika bra ålderdomshem som städerna.²⁶ År 1951 menade tidningen i ett kortare inlägg kallat "God åldringsvård eller Skräckhem" att initiativet med hemvård var bra. Detta fick emellertid inte innebära att man glömde bort de gamlingar som fanns kvar på ålderdomshemmen.²⁷ År 1952 upprepade tidningen sin tidigare åsikt att goda ålderdomshem borde bevaras. Det väsentliga med författarens ingripande var att "anstaltstänkan- det fått sig en knäck definitivt".²⁸

Senare samma år menade *Skånska Dagbladet* i en ledare att Ivar Lo-Johanssons pläderande för sysselsättning på äldre dar var ett gott initiativ. Tidigare hade man kombinerat verksamheten på ålderdomshem med jord-

bruk. Detta var ett lovvärt sätt att involvera de äldre i en meningsfull verksamhet.²⁹

En sammanfattning av tidningarnas hållning koncentreras till frågorna i vad mån man stödde Lo-Johanssons huvudsakliga förslag till en bättre åldringsvård och på vilket sätt eventuella partipolitiska ställningstaganden kan utläsas av presskommentarerna.

Svenska Dagbladets attityd var vacklande. Man var 1949 angelägen om att påpeka att Lo-Johansson aktualiserade idéer som framförts redan tidigare från högerhåll. Senare under perioden kan man utläsa ett svagt stöd för den opinionsbildning som författarens aktion väckt. Tidningens kommentarer var under perioden relativt få. Betydligt intressantare är *Dagens Nyheter*'s inställning. 1949 var den klart skeptisk. Men 1951 poängterar tidningen det värdefulla i Lo-Johanssons aktion – främst förståelsen för de äldres situation ur psykologisk synvinkel. Därefter intog tidningen en genomgående positiv attityd – även om vissa överdrifter i författarens agerande påpekades.

Bakgrunden till ovan relaterade omsvängning hos *Dagens Nyheter* är följande. År 1949 och större delen av 1950 skrevs ledarna av Lennart Hartmann. Denne tillträdde i slutet av 1950 en ny anställning på *Uppsala Nya Tidning*. Hans efterträdare som socialpolitisk skribent var Kurt Samuelsson, som hade en positiv inställning till Lo-Johanssons kampanj, något som kan utläsas bland annat i den recension av *Ålderdom* som han skrev 1949 i *Dagens Nyheter*. Samuelssons personliga inställning blev alltså riktgivande för tidningen från 1951.³⁰

Stockholms-Tidningen har då den kommenterat Lo-Johanssons aktion under perioden ställt sig övervägande positiv. Tidningen har visserligen konstaterat att hans temperamentsfulla inlägg kan ha varit överdrivna, men samtidigt pekat på det väsentliga i att författaren ställt en väsentlig samhällsfråga under debatt. Tidningen betonade samtidigt starkt nödvändigheten av ålderdomshemssystemets bevarande, även om man ansåg att en parallell utbyggnad av hemvården var en av kärnpunkterna i ett reformerat socialpolitiskt program. *Morgon-Tidningen* karakteriserade 1949 Ivar Lo-Johansson främst som folksamvetets väckare och språkrör. Liksom *Svenska Dagbladet* påpekade tidningen att Lo-Johansson inte var den förste som önskade reformer, men att han fört in diskussionen om åldringsvården på ett mänskligt plan – vilket var något nytt. I likhet med *Stockholms-Tidningen* varnade man samtidigt för en överdriven tilltro till nya former av åldringsvård, och framhöll att ålderdomshemmen ingalunda spelat ut sin roll. Attityden till Lo-Johanssons aktion var under hela perioden övervägande positiv med – liksom de flesta övriga tidningar – reservationer för vissa känsloladdade överdrifter i författarens förkunnelser.

Även *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidnings* inställning kan betecknas som positiv, även om kommentarerna varit fåtaliga. Tidningen understödde Lo-Johanssons huvudteser och fördömde anstaltstänkandet samtidigt

som man framhöll vikten av en utbyggnad av de öppna vårdformerna. *Arbetet* vars rad av ledare övervägande signerades Gösta Netzén, är den tidning som mest temperamentsfullt, konsekvent och fortlöpande kommenterat åldringsvårdens utveckling och Ivar Lo-Johanssons roll. Tidningen intog från periodens början en tveklöst positiv attityd, och är den av de undersökta tidningarna som hårdast dömde ut det gamla åldringsvårdssystemet och dess brister. Framförallt poängterade tidningen Lo-Johanssons tes om det betydelsefulla i en ökad förståelse för de äldres individuella behov, och nödvändigheten av att ta hänsyn till de gamlas egna önskemål, framför att följa de stelbenta riktlinjer som en byråkratiskt styrd socialvård dragit upp.

Skånska Dagbladet poängterade Lo-Johanssons goda avsikter, men menade att ålderdomshemmen trots allt borde finnas kvar som alternativ vårdform.

Samstämmighet och åtskiljande

Överlag var samtliga tidningar överens om att Lo-Johanssons aktion hade en stor opinionsbildande betydelse, och att hans agerande ställt en viktig samhällsfråga under debatt. Tidningarna hade däremot olika åsikter om i hur hög grad författarens förslag och propåer skulle kunna genomföras. Framförallt gällde detta frågan om att överhuvudtaget bevara ålderdomshemmen som vårdform, där *Arbetet* som enda tidning vara beredd att anamma Lo-Johanssons krav fullt ut. Att denna tidning stöttade författaren så ihärdigt berodde på att Gösta Netzén stod bakom de flesta ledarna. Netzén var en vän och förtrogen till Lo-Johansson, hade följt hans författarbana och samarbetat med författaren i olika sammanhang.³¹ Eftersom Lo-Johanssons kampanj slog mot den av socialdemokraterna förda socialpolitiken var det naturligtvis annars ingen självklarhet med stöttning från det hållet. *Morgon-Tidningen*, ansedd närmast som ett regeringsorgan, var exempelvis betydligt mer försiktig i sina uttalanden och delvis också kritisk mot Lo-Johanssons sätt att agera. Tidningen ville framförallt inte döma ut ålderdomshemmen. Det praktiska socialpolitiska arbete som pågick var med all säkerhet en ömtålig fråga att hantera för en till socialdemokraterna så nära lierad tidning. *Stockholms-Tidningen* gav frågan sin partipolitiska/ideologiska framtoning då den framhöll att de äldres möjligheter till självförverkligande väl stämde överens med en liberal människoupfattning. Tidningen framhöll i samma anda vikten av att en fri debatt fördes i denna viktiga samhällsfråga. *Skånska Dagbladet* lät på samma sätt sin politiska färg skymta då den vid flera tillfällen anlade landsbygdsaspekter på åldringsvårdens framtida utformning. *Dagens Nyheter* poängterade främst vikten av att ta hänsyn till den psykologiska aspekten på åldringsvården och understödde förslagen om vård i hemmen. Även dessa tankar låg väl i linje med en liberal ideologi, även om Kurt Samuelssons personliga inflytande ter sig som den avgörande faktorn till tidningens markanta omsvängning. *Svenska Dagbladet* och *Göteborgs Handels- och Sjö-*

farts-Tidning vilka kommenterade mer sporadiskt, gav inte uttryck för några mer markerade partipolitiska ställningstaganden.

Det fanns alltså en samstämmighet i åsikterna om det värdefulla i att Lo-Johansson framhöll nödvändigheten av förståelse för de äldres psykiska situation, liksom för vikten av att motverka förmynderi och att i stället slå vakt om den enskildes personliga integritet. Även om *Stockholms-Tidningen* var tydligast i sitt gillande av Lo-Johanssons ur dess synvinkel liberala inställning, framfördes liknande åsikter av *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och *Arbetet*. Denna samsyn kunde baseras på att författaren i sin åldringsvårdskampanj anlade ett individperspektiv, något som ju *Stockholms-Tidningen* direkt kopplade samman med utövandet av en liberal människosyn överlägsen alla kollektivistiska idéer.³²

Morgontidningar 1953–1957

Under perioden efter 1952 var kommentarerna till Ivar Lo-Johanssons agerande av naturliga skäl färre än tidigare. Reformarbetet inom åldringsvården var så sakteliga på gång, och inte minst hemvården hade slagit igenom som begynnande alternativ vårdform, även om mycket återstod att göra.

Det så kallade Brobydramat gav 1954 upphov till en del kommentarer. Ivar Lo-Johansson tog upp händelsen i en upprörd artikel i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*.³³ *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen* och *Arbetet* kommenterade Brobydramat och påminde om Lo-Johanssons varningar för anstaltssystemet. *Dagens Nyheter* erinrade om att förhållandena på ålderdomshemmen länge varit utsatta för kritik och att Ivar Lo-Johansson trots ”en viss ensidighet och benägenhet för överdrifter” avslöjat en rad svåra missförhållanden. Tidningen ansåg det upprörande att en sådan tragedi som Brobyfallet behövdes för att Medicinalstyrelse och Socialstyrelse skulle genomdriva självklara kontrollåtgärder. Lo-Johanssons kritik hade tydligen ändå inte väckt dessa myndigheter, konstaterade tidningen.³⁴ *Stockholms-Tidningen* kommenterade Brobyfallet i ett par ledare.³⁵ Tidningen kritiserade främst statsmakternas tröga agerande när det gällde att praktiskt ta itu med bristerna inom vården och påpekade:

Nu har väckelsen nått även de tröglyssnande byråkraterna. Sätillvida har oppositionen – såväl Ivar Lo-Johanssons som den politiskt argumenterande – segrat. Men i dagens läge gäller det inte längre att väcka utan att handla.³⁶

Även *Arbetet* kommenterade händelserna i Broby i ett par ledare.³⁷ Tidningen menade bland annat att Lo-Johansson fått rätt i sin kritik på ett förmodligen kusligare sätt än vad han själv anat. Samtidigt ansåg tidningen att en kvällstidning på ett osmakligt sätt tillskrivit Lo-Johansson Brobyfallet som

en personlig triumf, något som förhoppningsvis Lo-Johansson själv aldrig avsett.³⁸

Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning tog upp åldringsvårdens nya utformning i en ledare 1954 under rubriken ”De åldriga”:

Det förefaller som om de socialvårdande myndigheterna sedan det osaliga anstaltstänkandet väl övervunnits – och pris vare Ivar Lo-Johansson – nu äro i stort sett överens om huru saken lämpligen bör bedrivas. Arbetet går över lag i hemhjälpens och den öppna vårdens tecken, en omläggning som väl förtjänar att benämnas ett av de verkligt stora socialpolitiska framstegen.³⁹

Senare under året tog tidningen upp Lo-Johanssons roll i utformandet av en ny åldringsvård och menade bland annat att författaren kunde betecknas som en av förgrundsgestalterna i svensk socialvård. Tidningen påpekade att Lo-Johanssons position var märklig eftersom han stod utanför ”välfärdsstatens officiella rangrulla” och hade agerat som enskild person utan byråkratiska bindningar.⁴⁰

I en ledare 1956 anknöt tidningen åter till författaren och ansåg att han tolkat de gamlas attityder och önskemål på ett riktigt sätt. För de gamla förblev oberoende och integritet det väsentliga livsvärdet:

Vägen leder bort från anstalterna och kanske leder den också bort från de stora kollektiven över huvud. Den statskonst som räknar med massor i st f individer begår tidens stora misstag.⁴¹

Åldringsvårdsutredningens betänkande 1956 kommenterades av tidningarna på olika sätt. *Svenska Dagbladet* menade att alla nu var överens om att de gamla borde få bo kvar hemma så länge som möjligt, detta styrdes av både humanitära och ekonomiska intressen.⁴² I samband med socialministerns proposition i januari 1957 uttryckte tidningen i en ledare med rubriken ”Den försummade åldringsvården” sin besvikelse över att det reformprogram som presenterats inte var mer radikalt.⁴³ *Dagens Nyheter* menade i sin kommentar till utredningen, att kritiken mot anstaltsvården varit riktgivande för avvägningen mellan olika vårdformer. Diskussionen kunde ibland ha blivit väl tillspetsad; och även om hemvården var det bästa alternativet måste ålderdomshemmen ändå finnas kvar.⁴⁴ *Stockholms-Tidningen* tyckte att betänkandet var en god sammanfattning av den debatt som förts, och hänvisade till de tunga inlägg som Lo-Johansson kommit med.⁴⁵ I tidningens kommentar till 1957 års proposition framhölls att det trots Lo-Johanssons åsikter gick att skapa bra ålderdomshem. Det viktigaste var att slå vakt om de gamlas valfrihet.⁴⁶

Morgon-Tidningen ansåg i en ledare i januari 1956 att Ivar Lo-Johansson fått rätt i det väsentliga:

Riktlinjen för fortsatt åldringsvård blir att de gamla ska betraktas och behandlas som vanliga människor. De ska hjälpas att bo kvar hemma.⁴⁷

Skånska Dagbladet summerade 1957 Lo-Johanssons insats i en ledare och menade att Lo-Johansson givit 'dödsstöten' åt anstaltstänkandet. Problemet med vård av sjuka gamlingar kvarstod och det var därför mycket viktigt med en kvalificerad vårdutbildning. Exempelvis saknade en stor andel av ålderdomshemsföreståndarinnorna i Skåne den kompetens som föreskrevs. Att decentralisera sådan utbildning av föreståndarinnor skulle kunna vara en bra lösning.⁴⁸

Sammanfattning

De fortsatta presskommentarerna under 1950-talet uppmärksammade alltså fortfarande Lo-Johanssons betydelse för de framväxande socialpolitiska reformerna och betonade hans viktiga roll när det gällde att driva på myndigheterna och fungera som deras dåliga samvete. En klar tendens i tidningarnas attityder till de reformförslag Lo-Johansson lagt fram, var i första hand den allt starkare benägenheten att se hemvården som en positiv lösning. Genomslagskraften i hans huvudparoll 'hemvård i stället för vårdhem' gav ett starkt utslag i opinionsbildningen kring åldringsvårdsfrågan. Vid en kort jämförelse med tidningarnas attityder under 1950-talets första år visar både *Svenska Dagbladet* och *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* ett mer markerat intresse än tidigare för åldringsvårdsfrågan som sådan, och dessutom för Lo-Johanssons insatser. Särskilt har den tidigare vaga attityden hos *Svenska Dagbladet* stramats upp, vilket framgår av missnöjet med att 1957 års reformförslag inte var tillräckligt genomgripande. *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* applåderade Lo-Johanssons insatser livligare än i början av 1950-talet. Övriga tidningar stödde författaren ungefär som förut.

Några klara partipolitiska skiljelinjer är fortfarande svåra att definiera, men en del kommentarer visar ändå ideologiska tyngdpunkter.

Stockholms-Tidningen fortsatte att i liberal anda poängtera vikten av att de gamla gavs valfrihet och *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* framhöll på samma sätt att samhället måste slå vakt om de äldres oberoende och integritet. När tidningen 1956 kommenterade Lo-Johanssons insats och reflekterade över kollektiv kontra individ försökte man ge de socialpolitiska intentionerna en liberal prägel, något som ter sig ganska naturligt. Ivar Lo-Johanssons kamp för de äldre handlade i mycket om frihet kontra tvång och om individens integritet gentemot socialbyråkratiska övergrepp. *Skånska Dagbladet* var fortfarande intresserad av de specifika regionalpolitiska aspekterna, nu vad gällde att decentralisera viss vårdutbildning till Skåne.

Några kvällstidningar 1949–1957

De båda kvällstidningarna *Aftonbladet* och *Expressen* har under perioden (1949–1957) uppmärksammat Lo-Johanssons aktion både i ledare och som nyhetsstoff i olika artiklar. Eftersom kvällspressen var mer inriktad på en sensationsskapande journalistik har jag valt att redovisa deras kommentarer för sig. Här ska jag dessutom endast ta upp några få exempel, eftersom dessa tidningars hållning till Lo-Johanssons aktion inte nämnvärt avvek från morgontidningarnas.

Aftonbladet kommenterade 1949 Lo-Johanssons föredrag i en förstasidesartikel under rubriken ”Ivar Lo satte skräck i åldringarna”. Underrubriken lyder: ”Är det nödvändigt att skildra metoder från hedenhös?” Tidningen menade att Lo-Johansson chockat de gamla med sitt radioföredrag ”där han med en röst som ur ett gravvalv” berättade om gångna tiders gräsligheter. Artikeln återgav också en kommentar från en gråtande 80-åring som var rädd att få gift i maten.⁴⁹ Även författarens andra radioföredrag gav förstasidesstoff i *Aftonbladet*, men nu under rubriken ”Snäll igår”. Samtidigt som man konstaterade ett mildare tonfall hos Lo-Johansson intervjuades några pensionärer på Danviks ålderdomshem om sina intryck av Lo-Johanssons radioföredrag. Dessa ansåg författarens budskap vara obehagligt men nyttigt.⁵⁰ Även på ledarsidan uppmärksammades Lo-Johanssons föredrag samma dag, där skribenten under titeln ”Åldrandets kungsväg” menade att författaren hade rätt i sina redogörelser för tillståndet på landets ålderdomshem. I ett ledarstick den 15 november samma år under rubriken ”Inga åldersasyler” hänvisade man till Lo-Johanssons budskap att humanitet och inte samhälls-ekonomi borde styra åldringsvårdens inriktning. 1951 tog tidningen upp det besök som Lo-Johansson tillsammans med redaktören Ture Gerdes och fotografen Gustav Hansson gjort på ålderdomshemmet i Bollnäs.

Besöket hade – som tidigare nämnts – företagits under ordinarie besöks-tid, men föreståndarinnan hade vägrat att släppa in teamet. Först efter flera timmars väntan, medan föreståndarinnan kallat in fattigvårdsstyrelsens ordförande, hade besökarna släppts in. Händelsen som gav upphov till diverse artiklar i pressen, utlöste en i avhandlingen tidigare beskriven principdiskussion om ålderdomshemmen var att anse som öppna eller slutna anstalter. Lo-Johansson ägnade för övrigt ett kapitel i *Ålderdoms-Sverige* åt Bollnäsbesöket (”Mörkläggningen av ålderdomshemmen”).

Aftonbladet uppmärksammade händelsen i tre artiklar, där olika inblandade personer intervjuades.⁵¹

I en kommentar till Lo-Johanssons första radioföredrag med rubriken ”Ivar Lo:s ättestupor endast utländska vandringsägner” försökte *Expressen* 1949 reda ut om förekomsten av ättestupor kunde beläggas vetenskapligt. *Expressen* menade att ättestupstraditionen baserades på utländska sägner som förirrat sig till Sverige. Man menade också att Lo-Johanssons föredrag

nu misslyckats genom alla överdrifter som förekom.⁵² I övrigt var kommentarerna kring Ivar Lo-Johansson och åldringsvårdsfrågan fåtaliga.

Under åren 1950–1953 fortsatte *Aftonbladet* att kommentera åldringsvårdsdebatten i olika artiklar och inlägg bland annat i ett reportage från ålderdomshemmet i Älekulla under rubriken ”Skräckregemente på ålderdomshem. De gamla vanvårdas till döds”.⁵³ En summering av Ivar Lo-Johanssons insatser publicerades i en artikel 1952 som samtidigt recenserade *Ålderdoms-Sverige*, med rubriken ”Socialstyret åter i spiketunnan”. Här utnämndes författaren till ”nationens samvete”, och man menade att den nyligen publicerade stridsskriften *Ålderdoms-Sverige* var ”en spiketunna där socialstyrelsen rullas som liten Karin”.⁵⁴

Expressen fortsatte under samma period att kommentera olika frågor inom åldringsvården. I en artikel med rubriken ”Gubben kommer” diskuterade tidningen 1953 tillvaratagandet av äldre arbetskraft och menade att frågan inte debatterats särskilt mycket i Sverige, men däremot i England och USA.⁵⁵

Året därpå uppmärksammade *Expressen* inrättandet av en klinik för åldersforskning på Södersjukhuset i Stockholm, under rubriken ”Ett fint initiativ”.⁵⁶ Ingen av dessa artiklar tog upp Lo-Johanssons tidigare propåer inom området. Däremot ägnade tidningen 1956 en trespaltig artikel åt en summering av författarens insatser med anledning av 1956 års kommittébetänkande som just publicerats. Artikeln, med rubriken ”Lo-Joh och socialvårdarna – åldringsvårdsproblemet då och nu”, tog upp de viktiga punkterna i betänkandet och jämförde med Lo-Johanssons tidigare förslag:

”Hemvård och inte vårdhem åt friska åldringar” var hans paroll, och det är exakt det motto som svävar över dagens kommittébetänkande. Så det finns anledning till att Ivar Lo-Johansson idag skall känna sig belåten.⁵⁷

Tidningen påpekade att Lo-Johansson inte blivit citerad någonstans i utredningen, trots att man i betänkandet hänvisat till en rad andra personers uttalanden i åldringsvårdsfrågan. Vid en fråga till författaren om hans synpunkter på betänkandet, svarade Lo-Johansson att han fortfarande var missnöjd med att rent materiella aspekter tagits upp – de psykologiska hade skjutits i bakgrunden. (6 jan. 1956)

Också *Aftonbladet* tog upp olika åldringsvårdsfrågor under åren fram till 1957. Under 1954 uppmärksammades Brobydramat i några artiklar (liksom i *Expressen*), 1955 diskuterades de äldres arbetskraft och 1956 och -57, kommenterades åldringsvårdskommitténs betänkande respektive socialministerns proposition.

Av de båda kvällstidningarna har *Aftonbladet* flitigast kommenterat Ivar Lo-Johanssons insats, och instämde också, efter att ha varit starkt negativ till det första radioföredraget, ganska snart i framför allt författarens mänskliga aspekter på åldringsvården. *Expressens* inställning var mer vag. Anmärkningsvärda är de båda refererade artiklarna 1953, där man inte uppmärksam-

made att Lo-Johansson vid upprepade tillfällen tagit upp både frågan om de äldres arbetskraft och om vikten av forskning inom gerontologi och geriatrik.

Aftonbladet verkar överhuvudtaget ha lyft fram åldringsvårdsfrågan med mer tillspetsade rubriksättningar och en mer utmanande journalistik än *Expressen*. Ingen av dem gav uttryck för några mer markerade liberala lojaliteter i behandlingen av vårdproblemen eller i inställningen till Ivar Lo-Johanssons aktion, även om accentuerandet av mänskliga aspekter kontra tekniskt/byråkratiska har fått gehör hos båda tidningarna.

Pensionärspressen och dess roll i åldringsvårdsfrågan

I tidningen *Pensionären*, organ för Sveriges folkpensionärers riksförbund med John Björnheden som redaktör, uppmärksammades naturligt nog Lo-Johanssons kampanj genom åren. Björnheden tog exempelvis författarens parti gentemot Ernst Bexelius i en ledare 1949 med titeln ”Generaldirektör Bexelius har talat”. Björnheden var här ytterst frän mot Socialstyrelsens företrädare, och föreslog bl.a. att dessa borde byta ut fattigvårdslagens paragraf 23 mot valda delar av djurskyddslagen. Fattigvårdslagen föreskrev i nämnda paragraf att ingen får avlida ”på grund av brist”, något som enligt Björnheden både kriminalpolisen i Stockholm och läkarna på Maria sjukhus skulle kunna intyga verkligen inträffade. Sådan vanvård fick ske utan påföljd medan djurskyddslagen var effektiv vad gällde straffpåföljd för vanvård av djur.⁵⁸ Under 1952 och 1953 hyllades författaren på flera sätt. Det första numret 1952 visade Ivar Lo-Johansson på omslaget och stridsskriften *Ålderdoms-Sverige* recenserades av Bernhard Björke som bland annat i sammanhanget påpekade att statssekreterare Eckerberg vid Landskommunernas kongress i november 1951 uttryckt sin åsikt att myndigheterna var besatta av ”enkelspårigt anstaltstänkande och behandlar de gamla som kasererade vårdfall på trista anstalter”⁵⁹ I nästkommande nummer av tidningen presenterades en lång dikt av författaren Helmer Grundström som hyllade Lo-Johanssons stridbarhet.⁶⁰ År 1953 uppmärksammade tidningen att Lo-Johansson året innan tilldelats Svenska Akademiens pris på 10.000 kr. I sammanhanget påpekades att Karl J. Höjer kritiserat författarens åldringsvårdskampanj i boken *Svensk socialpolitisk historia*.⁶¹

Även tidningen *Folkpensionären*, organ för den till socialdemokratin knutna Pensionärernas riksorganisation följde Ivar Lo-Johanssons aktion och stöttade honom genom åren, även om kritiska tonfall kunde förekomma i åldringsvårdskampanjens tidiga skede. Med sin koppling till socialdemokratin hade riksorganisationen under slutet av 1940-talet ställt sig positiv till de framtida planerna på utbyggnad av ålderdomshemmen och deras förvandling till gästhem.⁶² År 1949 kommenterade tidningen den uppblossande debatten och välkomnade Lo-Johanssons handlingskraftiga agerande men varnade även för vissa överdrifter.⁶³ I ett referat av ett tal hållet av Per Eckerberg vid

riksorganisationens kongress 1951, framkom att även Eckerberg påpekat att Lo-Johansson överdrivit i vissa avseenden, men att han ändå i stort hade rätt i sin kritik. Intressant nog hade Eckerberg i sitt tal accentuerat att vårdfrågorna beklagansvärt nog fått stryka på foten i socialpolitiken, mycket därför att de stora sociala reformerna inom övriga områden varit mer intressanta för de styrande att ta tag i. Uttalandet är så mycket mer anmärkningsvärt därför att just en sådan analys sällan uttrycktes av ansvariga politiker.⁶⁴ *Folkpensionärens* alltmer positiva attityd visade sig i nästföljande nummer där en ledare gav författaren stort beröm och menade att han genom sina reportage i *Vi* ställt åldringsvården under debatt på ett sätt som tidigare aldrig förekommit i Sverige.⁶⁵

Som Håkan Jönson påpekat i sin avhandling *Det moderna åldrandet* kom Ivar Lo-Johansson under perioden 1952–1956 alltmer att framstå som ”Riksorganisationens man”.⁶⁶ Kulmen nåddes då författaren vid riksorganisationens kongress 1954 utnämndes till hedersledamot, en ära som dittills endast vederfarits Gustav Möller. Ett speciellt temanummer av *Folkpensionären* samma år hade karaktär av en hedersbetygelse till Lo-Johansson och innehöll en lovordande ledare kallad ”Ivar Lo-Johanssons pionjärgärning”.⁶⁷ Här sammafattade även författaren själv sin insats under rubriken ”Fem års ålderdomskampanj”.⁶⁸

Håkan Jönson har visat hur företrädare för socialvårdsetablissemanget mot mitten av 1950-talet framträdde i de båda pensionärstidningarna med artiklar och kommentarer. En av de mest framträdande skribenterna var enligt Jönson byråchefen vid Socialstyrelsen Ali Berggren, vilken som vi sett varit en av Ivar Lo-Johanssons häftigaste kritiker i debatten om landets vårdpolitik. Berggren framträdde nu i delvis annan skepnad och erkände exempelvis 1954 i *Pensionären* vissa brister i vården men såg en del av dessa som en följd av utarbetad personal. Året därpå refererades i *Folkpensionären* uttalanden av Berggren om de nya moderniserade ålderdomshemmen och om vikten av sysselsättning för de äldre.⁶⁹

Jönson påvisar även att riksorganisationen under 1950-talet blev alltmer engagerad i utformandet av åldringsvårdspolitik, bland annat genom att aktivt delta i konferenser och debatter om vården. Även riksförbundet arrangerade och deltog i konferenser, men inte på samma aktiva sätt. Som exempel på pensionärsrörelsens allt starkare anknytning till socialpolitikens innersta aktörer anför Jönson en av *Folkpensionären* refererad distriktskonferens 1954, där riksdagsmannen Thure Andersson, ordförande i åldringsvårdskommittén, deltagit tillsammans med Ernst Michanek, statssekreterare vid Socialdepartementet. I samma nummer av tidningen omnämndes ännu en konferens om åldringsvården arrangerad av det socialdemokratiska kvinnoförbundet och *Morgon-Tidningen*. Jönson menar att riksorganisationen i och med ”den förlängda debatten om ålderdomshemmen” (åren 1952–1956) tillsammans med socialvårdsetablissemanget, läkarkåren och regeringens

representanter fick möjlighet att ”göra den framtida åldringsvården till det mest betydande exemplet på folkhemmets värdighet”.⁷⁰

Liksom vad gäller den övriga pressen anser jag det betydelsefullt att åldringsvårdsdebatten även förankrades i pensionärstidningarna på ett sätt som hade framtida bäring. På så sätt kan sägas att den sjätte och den åttonde hypotesen för genomgripande opinionsbildning kom att förenas i fruktbar samverkan.

Ivar Lo-Johansson kom alltså att knytas till båda pensionärstidningarna. Kontakten med *Pensionären* var starkast i början av 1950-talet då striden stod som hetast i åldringsvårdsdebatten och då Lo-Johansson och Björnheden hade den livligaste brevväxlingen. Man kan med Håkan Jönson konstatera att författaren i ett senare skede uppmärksammades mest av *Folkpensionären*. Till bilden hör att John Björnheden blev sjuk 1954 och rimligen inte haft samma krafter under sina senare år att agitiera och debattera. Brevväxlingen med Lo-Johansson hade även avtagit betydligt efter 1951. Fördelen med att riksorganisationen engagerade sig i åldringsvårdsfrågan var att det höga medlemsantalet och att anknytningen till socialdemokratin politiskt stärkte möjligheten att fungera som påtryckargrupp. Det viktigaste var emellertid att de äldres egna organisationer under 1950-talets första hälft aktivt involverades i debatten och därigenom bistod Lo-Johansson som språkrör för alla dem som av olika orsaker inte kunde föra egen talan.

Det var naturligtvis även av godo att äldreorganisationerna kunde samverka med företrädare för socialvården, läkarkåren och politikerna. På så sätt fördes Lo-Johanssons intentioner vidare, kanaliserades via pensionärsrörelsen och kunde där förenas med de officiellt sanktionerade socialpolitiska mål som successivt konkretiserats enligt författarens krav på en förbättrad vårdssituation.

Man kan säga att det uppstod en slags korsbefruktning där Lo-Johanssons kampanj stimulerade pensionärsorganisationerna till större aktivitet och engagemang. Deras samverkan med olika aktörer inom det socialpolitiska fältet beredde marken för större konsensus mellan olika intressentgrupper. Det var betydelsefullt att Lo-Johanssons intentioner fördes vidare på bred front.

Övriga reaktioner

De exempel på pressreaktioner som givits ger långt ifrån hela bilden av den uppmärksamhet som kampanjen väckte. För att visa något av dess genomslagskraft ges här ytterligare några exempel på hur aktionen avspeglar sig i en del olikartade tidningar och tidskrifter. Så kommenterade exempelvis Sven-Åke Rosenberg Lo-Johanssons synpunkter i en artikel kallad ”Ivar Lo och ålderdomen” i tidskriften *Vår kyrka*. På tal om tillståndet på ålderdomshemmen anförde artikelförfattaren att det visserligen fanns bra och välskötta

ålderdomshem, men att han själv och många andra präster skulle kunna vittna om riktigheten i Lo-Johanssons reportage och böcker.⁷¹

Likaså kommenterade tidskriften *Kristet samhällsliv* stridsskriften *Ålderdoms-Sverige* i en osignerad anmälan med titeln ”Ålderdomsdebatten kring Lo-Johansson”. Anmälaren menade att boken fungerade som en god sammanfattning av de problem som kommit i dagen och av åldringsvårdsdebatten som helhet.⁷²

I sammanhanget är det intressant att konstatera att det från kyrkligt håll tydligen inte fanns någon större animositet mot författaren trots hans ibland spetsiga formuleringar kring förhållandet att de gamlas förströelser ofta handlade om att en kyrkans man bidrog med utläggningar om döden vid kaffestunden.

I samband med en arkitektävling med syfte att skapa ett modernt ålderdomshem prisade arkitekten Tore Virke 1950 i tidskriften *Byggmästaren* Lo-Johanssons insatser och framhöll att författarens sätt att dokumentera åldringsvården gav en betydligt bättre bild av förhållandena inom vården än vad de offentliga utredningarna kunnat visa. Artikelförfattaren hade också tagit till sig Lo-Johanssons beskrivningar av generationsmotsättningar och de gamlas ofrivilligt inaktiva liv, och betonade vikten av att inrätta de äldres bostäder som integrerade delar av områden med yngre innevånare. Virke hade även initierat en hel sida i tidskriften med citat ur Ivar Lo-Johanssons artiklar i *Vi*.⁷³ I samma nummer publicerades en artikel av Ali Berggren där han framförde en rad önskemål om hur ett trivsamt ålderdomshem skulle utformas och förhöll kommunerna, som hade ansvaret för hemmen, att noggrant följa upp sina åtaganden.⁷⁴

Likaså tog Eleonor Lilliehöök i *Husmodersförbundets Medlemsblad* 1952:8/9 upp författarens diskussioner kring de äldres brist på både fysiska aktiviteter och intellektuell stimulans och förmodade att det var första gången i åldringsvårdens historia som just sådan kritik framfördes.⁷⁵ En intressant iakttagelse är att detta nummer av tidskriften nästan helt ägnades åt landets åldringsvård med motiveringen att frågan om de äldres villkor höll på att växa fram som ett av landets verkligt stora problem. Så skrev till exempel Elsa Appelquist om vikten av förebyggande vård och hänvisade till Ivar Lo-Johanssons bok *Ålderdoms-Sverige*, medan Anna Hagström tog upp hemhjälpens verksamheten och föreslog att man i Sverige – i likhet med Amerika – borde starta studiecirklar i åldrandets psykologi.⁷⁶ I en artikel med titeln ”Att åldras med glädje” hänvisade Signe Silow till Lo-Johanssons båda böcker och varnade för att myndigheterna i sitt nit att visa fram ett ”städat” folkhem åsidosatte de gamlas rätt till integritet.⁷⁷ Exemplet visar framför allt genomslagskraften i Lo-Johanssons budskap om vikten av att ta hänsyn till de äldres psykiska hälsa.

I tidskriften *Liberal debatt* framhöll läkaren Will Kindstrand att Lo-Johanssons aktion var en betydelsefull pionjärgärning och i *Fackföreningsrörelsen* hyllade Karl D. Ivre författarens insatser.⁷⁸

Även i skämtpressen uppmärksammades Lo-Johansson. Exempelvis publicerades i *SöndagsNisse-Strix* ett kåseri med titeln ”Det glada ålderdomshemmet” där Lo-Johansson framställdes som den välvillige föreståndaren.⁷⁹ Författarens aktion kommenterades för övrigt flera gånger av kåsörer och satiriker genom åren, liksom av skämttecknare. En skämtbild som särskilt ofta dykt upp, är en teckning av Bertil Almqvist föreställande Lo-Johansson som ”den lille vildmannen med ätteklubban”. Lo-Johansson avporträtteras här med en jättelik klubba som han dunkar i ett sammanträdesbord så att papperen flyger och styrelsemedlemmarna ramlar av sina stolar. Texten lyder: ”En klubba som han förklarar sig inte ämna slå i huvudet på våra åldringar utan fastmera i ålderdoms”hemmens” styrelsebord - - - vi hjälper gärna till med att hålla i skaftet i fortsättningen”.⁸⁰

Lo-Johanssons kampanj uppmärksammades inte enbart inom landet. Bland utländsk dagspress som skrivit om den fanns främst de nordiska huvudstadstidningarna men även de tyska tidningarna *Berliner Stimme*, *Lübecker Freie Presse*, *Westdeutsche Neue Presse* och *Schleswig Holsteinische Volkzeitung*, vilka samtliga publicerade – med inbördes mindre variationer – en artikel skriven av Karl Kern (Malmö) under titeln ”Dichter in der sozialen Arena. Ivar Lo-Johansson und die Altersheime”⁸¹ En redaktör för den norska tidningen *Aktuell*, Per Bratland ville att författaren skulle studera norsk åldringsvård för att sedan på samma sätt som i Sverige publicera resultatet i form av en serie reportage i tidningen.⁸²

I sin bok *Sweden-The Welfare State* (1956) tog Wilfrid Fleisher i ett kapitel om svensk åldringsvård upp Lo-Johanssons aktion och återgav en del av dess innehåll. Fleisher hade själv besökt en del ålderdomshem i Stockholm, bland annat en vårdinstitution för äldre tillhörande Sabbatsbergs sjukhus, vilken han gav mycket beröm. Han var även på Rosenlunds ålderdomshem, där intrycket blev ett helt annat. Han skrev:

Worst of all is the hospital section. There the sick and the insane lie in wards, six in a room, or in cubicles without a window and with a blanket hung over the doorway, or even on cots in the hallways. [---] All are awaiting death, for these corridors lead only to the grave.⁸³

I ett radiotal i BBC:s svenska sektion den 17 maj 1956, jämförde lord Beveridge den engelska och svenska socialvården och hänvisade till vad Lo-Johansson sagt i ett första maj-tal han hållit på Gärdet i Stockholm bara några veckor tidigare:

As I know from a fascinating May-day speech by your writer Lo-Johansson which I had the chance of reading you have exactly the same problem in Sweden.⁸⁴

Givetvis uppmärksammades Lo-Johanssons kampanj även av dem den direkt berörde, de äldre, vilket han själv vittnat om bland annat i *Ålderdoms-*

Sverige.⁸⁵ Brevsamlingen i Ivar Lo-Johanssons arkiv, omfattande några hundratal brev från olika privatpersoner i åldringsvårdsfrågan, utgörs till största delen av lyssnare och läsare som tackar för budskapen i radio och böcker. Äldre personer, men även personal på ålderdomshem har velat intyga att förhållandena verkligen varit som författaren beskrivit dem. Många har vittnat om en bedrövlig och deprimerande tillvaro på ålderdomshemmen. Vissa brevskrivare bad författaren komma och handgripligen ta itu med de lokala myndigheterna för att få igenom ändringar. Andra kom med förslag till olika sociala åtgärder för att förbättra åldringsvården eller bad författaren att göra en ny reportageserie om landets vårdhem för invalidiserade personer. Representanter för bland annat studentföreningar, husmodersföreningar och arbetarkommuner ville att författaren skulle komma och hålla föredrag om åldringsvården. Några få brev innehåller protester mot Lo-Johanssons aktion eller visar att framför allt resonemangen kring ättestupssägner miss-tolkats. Men de allra flesta innehåller lovord om författarens mod och kampvilja. Detta kunde uttryckas bland annat i följande något originella ordalag:

Herr Lo-Johansson har visat sig vara en oförskräckt, rakryggad man med gott huvud och hjärta men jag vill likväl inte hedra Er. Min tacksamhetsgård vill jag helt ägna minnet av Era föräldrar som skänkte vårt land en sådan son.⁸⁶

10. Fattighuset som litterärt motiv

Stataren och fattighuset

Fattighusskildringar och berättelser om anstaltsliv har förekommit hos flera svenska författare. Jag ska inte här ge någon bredare exposé, utan bara kort anknyta till några av dem, dels av Ivar Lo-Johansson själv och dels av några andra författare som enligt min mening accentuerat Ivar Lo-Johanssons egna skildringar, både de litterära och de i reportageform.

Hos Lo-Johansson finns beskrivningar av gamla statare och deras fattighustillvaro redan i *Godnatt, jord* (1933). Som Lars Furuland påpekat var själva statarväsendet ett system som ofta exploaterade den produktiva arbetskraften, men skickade den kraftlöse eller sjuke åldringen till fattigstugan.¹ I *Godnatt, jord* blir exempelvis gamle Sniken ditförd i all hast och en av huvudpersonerna i romanen, Göransson, hamnar på fattighuset sedan arbetet invalidiserat honom. Lo-Johansson ger även ögonblicksbilder av fattighuset och de gamla inhysingar som tillbringar en del av sin tid med att sitta utanför kyrkan och utbyta minnen från tidigare arbeten på olika gårdar. De minns vägar och åkrar, broar och täckdiken, skördar, torrår och regn. De talar om ekar, hus, redskap. Deras fattighustillvaro fylls av dessa minnen. På fattighuset bor även den unga Hilma med sina två oäkta barn, den gamle stataren Bylund som gärna grälar med Göransson och den kringströvande vagabonden vackra Adolf som fortfarande under somrarna ger sig ut på landsvägen, men ändå alltid vänder tillbaka till fattighuset. Denna beskrivning av fattighusmiljön med sin klientelblandning utgör en tidig miniatyr av det betydligt större ålderdomshemspanorama som skulle målas upp av författaren i samband med hans resa i svensk ålderdom.²

Jag vill i detta sammanhang även nämna två noveller, som pekar fram mot några andra centrala punkter i författarens åldringsvårdskampanj. Novellen ”Skördarna i Dakota” (*Statarna I*, 1936) är en berättelse om den gamle torparen Jan Olof Jansson som under sitt liv slitit med att dika ut och odla en mosse för att få åkermark till sitt torp. Då hustrun dör hamnar han på fattighuset och hans uppodlade mark fördärvas och växer igen. Han får för sig att företa en sista utflykt för att titta på sin mosse och minnas gamla tider.

Vägen hem är lång och det tar den gamle mannen flera dagar att släpa sig fram med hjälp av två kryckor. Till sist når han sitt mål och tar sig upp på ett berg som ger honom god utsikt över mossen:

Han hade gått i dagsresor, på hans sneda axlar hängde fattighusgubbens gröna rock. Han kravlade sig upp på berget. [...] Han kände varje tuva, varje rotstjäl, varje liten fördjupning där nere. Närmast såg det ut, som om en vält gått fram. Där viskade vinden i björken. [...] Minnet gungade så småningom bort honom. I käpparnas portal föryngrades han. Ängar blommade, humlor surrade, solen smälte likt honung på hans hals.³

Detta var det sista gyllene ögonblicket. ”Gränslöst ensam” släpade han sig tillbaka. ”Utanför fattighusväggen satt han sedan intill slutet stilla tillsammans med de andra gubbarna.”⁴

I åldringsvårdskampanjen betonade Ivar Lo-Johansson den stora ensamhet som omgav de äldre på ålderdomshemmet då de ryckts ur sina hemmiljöer. Detta tillsammans med sysslösheten blir grogrunden för de depressioner och själsliga kriser som ofta utlöstes inom ålderdomshemmets väggar. Den korta berättelsen om Jan Olof Jansson visar i blixtbelysning hur en sådan separation tedde sig för en gammal statare, som i detalj kände sin natur och sin hembygd, och vars livsinnehåll varit odling och förnyelse. Beskrivningen av hans vandring i den gröna fattighusrocken ger en sorglig bild även av fattighjonets yttre stigmatisering.

Novellen ”Godset Dywall” (*Statarna II*, 1937) skildrar hur den gamle stataren Gustav Sjöo och hans hustru efter många års arbete och slit hamnar på ålderdomshem. Hemmet är välskött, snyggt och välorganiserat och drivs närmast som ett pensionat. Men varken Gustav eller hans fru trivs och mannens frihetslängtan tar överhanden och får det gamla paret att rymma från hemmet. Efter ett tag lyckas de tiggas sig till en fristad i en förfallen ladugård, allt för att slippa ålderdomshemmet.⁵ Berättelsen om Gustav Sjöo visar på samma sätt som novellen ”Skördarna i Dakota” fram mot det fokus på resenemang kring begreppen tvång och frihet som skulle genomsyra Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj.

Statarnovellerna återspeglar författarens uppfattning om åldrande statares livsvillkor. De som inte kunde tas om hand av släktingar eller andra närstående hamnade på fattighuset och blev därmed fräntagna sin frihet även på ålderdomen. De hade på så sätt direkt från statsystemets förmynderi hamnat i anstaltsvårdens isolering. En omflyttning som dessutom kunde ske via tvång, omyndigförklarande eller genom att en myndighetsperson på olika sätt lurade in den gamle på hemmet.

Som Lo-Johansson visade i åldringsvårdskampanjen, kunde den obemedlade och försvarslöse åldringen utsättas för kränkningar som nedgraderade människovärdet till ett minimum.

Fattighusmotivet återkommer hos Lo-Johansson i dikten ”Fattighus” först publicerad i tidningen *Lantarbetaren* 1938 och därefter ingående i den postumt utgivna samlingsvolymen *Tisteldalen* (1992). Dikten fokuserar på skildringen av de gamla vars liv och leverne på fattighuset är helt avskärma-

de från vad som försiggår i världen utanför. Fattighusets innevånare är och förblir passiva åskådare:

I syrendoft och i fläkten av reseda
sitter de värkbrutna och sneda
och tittar på hur folket far
guds långa dar.

Och kommer någon och berättar dem från väg och byar
så fladdrar det förbi som vind och skyar.
Ty deras liv är inte längre här,
där nuet är.⁶

Till andan är dikten närbesläktad med skildringarna i novellerna ”Skördarna i Dakota” och i ”Godset Dywall” där de gamlas utanförskap framträder tydligt.

Nässlorna blomma

År 1935 utkom Harry Martinsons roman *Nässlorna blomma*. Boken skildrar pojken Martins öde som sockenbarn sedan hans far dött och hans mor emigrerat till Amerika. Efter att ha varit inackorderad på ett par bondgårdar kommer pojken till gården Norda där han utsätts för misshandel, rymmer därifrån och hamnar sedan på socknens ålderdomshem. I denna fattighusmiljö, med dess myller av gamla med olika krämpor och handikapp, vilket främst skildras i kapitlet ”Ålderdomshem av sten”, finner han sin enda trygghet i föreståndarinnan Tyra, som med sin visserligen kärva men imponerande utstrålning blir en slags modersfigur för pojken. Han kallar henne Stor-Fröken och bland den dystra hopen av hjon framstår hon för Martin som ”det fina och vita i en ruggig skata”.⁷ Fröken är det enda trösterika i den annars så hopplöst utarmade fattighustillvaron. Men denna bedrövliga miljö är fylld av händelser:

Allting hände på så sätt att någon kom, till exempel ett hjon, en fallandesjuk, en fåne, en månadsrasande, och att dessa hjon, fallandesjuka, friska eller månadsrasande sade eller utförde något och så gingo. På så sätt *hände* hans liv den vintern dels i skolan, där han var strykpojke åt klassen, och dels i fattighusets korridor, den manliga och den kvinnliga.⁸

Mitt i detta ”händelsecentrum” som utgörs av de mer eller mindre sjuka hjonens mänskligt elände måste Martin vistas en del av sin barndom. Men inte ens tryggheten i Tyras närvaro består. Hon dör och pojken förlorar det enda mänskliga fästet i fattighustillvaron.

Martinsons litterära beskrivning av fattighuslivet med dess klientelblandning, dess dysterhet och dess stillastående icke-tillvaro accentueras skarpt genom att den skildras med barnets perspektiv i fokus. I Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj skulle bilden som vi sett återkomma, men framförd med den sociala reporterns skarpsynta indignation och utformad som en anklagelseakt mot ansvariga myndigheter vilket utlöste en häftig samhällsdebatt. Det finns ändå en klar linje som förbinder pojken Martins verklighet med den som Lo-Johansson skildrade femton år senare. Fattighusandan satt djupt i väggarna på landets ålderdomshem, klientelblandningen var densamma.

Fattigstugemotiv hos Pär Lagerkvist och Albert Engström

År 1941 utkom Pär Lagerkvists *Midsommardröm i fattighuset*, ett drama i tre akter. Första akten presenterar ett fattighus och några av dess innevånare. Scenen är ett rum där några av 'fattighjonerna' är samlade på midommaraftnens kväll. Där finns dramats huvudperson Blind-Jonas, och dessutom Lame Fredrik, 'Mördaren' och Enok. I den sköna kvällen vill den sistnämnde slippa gå lägga sig men som Lame Fredrik konstaterar är ju detta mot reglementet. Dramats personer talar om sina liv och om gamla tider och får plötsligt besök av den unga flickan Cecilia som också bor i fattighuset med sin mormor Ellen, som är föreståndarinna. Dessa två är inte hjon, utan har en överordnad ställning. Cecilia pratar glatt med Jonas till dess Ellen dyker upp och kör iväg henne – hjonen är självfallet olämpligt sällskap.⁹

Andra akten är uppbyggd som en drömsekvens, där Jonas befinner sig i ett hov och där möter sin älskade som är drottning. Men mitt i drömsekvensen skär en högtalarröst rakt igenom som befäller hjonen att genast samlas till andakt. I drömmen förvandlas Jonas så småningom till kung och får därigenom makt att uppfylla några av de gamlas önskningar. En kvinna vid namn Döv-Anna serveras kaffe medan Enok och Lame Fredrik bjuds en flaska Renat av en lakej. Jonas har blivit kung i Glädjens rike. Tredje aktens sceneri återgår därefter till fattighusmiljön där Blind-Jonas åter får besök av Cecilia, som i själva verket är hans och Ellens dotterdotter.¹⁰

År 1942 publicerades i *Folkpensionären* en novell med titeln "Fattigstugan" av Albert Engström. Eftersom denne avled år 1940, kan novellen ha varit skriven långt före denna publicering. Novellens berättare är en tolvårig pojke som besöker fattighuset dagen före julafton, ditskickad för att överlämna ljus, julkusar, korvar och ett stycke fläsk. Genom yrsnön kan pojken skymta kyrkan, sockenstugan och fattigstugan, alla lika tröstlöst fula. Fattigstugan, som ligger bredvid sockensugan, är rutten och förfallen. Den har två rum på nedre botten och ett på vinden. Innifrån hörs en kakofoni av röster,

ilskna, grälsjuka och knarriga. När pojken kommer in kan han se fattighjonen i skumrasket där de framträder som en rad trasbylten hopkurade i sina fällbänkar.¹¹ Men även i denna misär härskar en viss rangordning. I toppen av hierarkin finns före detta bonden Sjöstedt som processat bort både gård och grund. Denne delar säng med Gremsingen, en annan före detta bonde som också av olika anledningar hamnat i fattighuset. Därefter finns i blandad rangordning en före detta soldat, en mordbrännare som sadlat om till kvastmakare och bara bor i fattighuset om vintrarna, en gammal piga, en efterbliven kvinna som inte kan tala rent, en annan kvinna som är förlamad, en störtjuv, en blind ”lite fjollig” man och en före detta husar som är tokig.¹² Den av Engström genom pojkens ögon beskrivna fattighusinteriören påminner i mycket om den som Lo-Johansson målat upp i *Godnatt, jord* liksom om Harry Martinsons beskrivning i *Nässlorna blomma*.

Lagerkvists och Engströms fattighusskildringar förenar dessa två annars så vitt skilda författare. De torftiga miljöerna med sovkamrarnas britsar är likartat beskrivna och likaså anhopningen av ’hjon’ med de mest skilda bakgrunder. I Lagerkvists drama framskyntar även förbudsmentaliteten genom ’hjonens’ plikt att ligga till sängs en viss tid och hunsandet av dem genom ordern att infinna sig till andaktsstund. Det sistnämnda lyfts fram mycket starkt genom att högtalarrösten skär rakt in i drömmen och på så sätt bryter fiktionen för ett ögonblick. Lagerkvists drömsekvens i dramats andra akt är en skildring med kontrasterande djupverkan. De instängda hjonen vilkas enda midsommarglädje utgjorts av några toner från dansmusik som trängt in genom ett öppet fönster, får i drömmen sin upprättelse då Jonas blivit kung och kan uppfylla deras önskningar. Bara där i drömmen finns det glädjens rike, som med sin eviga midsommar kan föra en smula lycka in i fattighushjonens tillvaro.

Novellen ”Kattresan”

År 1950 utgav Jan Fridegård novellsamlingen *Kvinnoträdet*. Där finns en liten novell med titeln ”Kattresan” som beskriver hur gamla Lovisa lever ensam i sin stuga med tretton katter. Eftersom hon enligt fattigvårdsstyrelsen inte kan ta hand om så många djur, blir Lovisa ett bekymmer och hennes hem en sanitär olägenhet. Hon ska övertalas att flytta till fattiggården och katterna måste avlivas eller göras av med på annat sätt. Fattigvårdsstyrelsens ordförande besöker Lovisa och lyckas få henne att gå med på att flytta. Men Lovisa har ett villkor; hon måste få ta med sig alla sina katter. Ordföranden lovar att detta ska ordnas och Lovisa skjutsas i väg med katterna instoppade i en stor låda. Men utefter vägen bryter skjutskarlen upp lådan och knuffar ut katterna, en efter en. När Lovisa är framme finns ingen katt kvar. Hon vägrar då att gå in i fattiggården och börjar istället trava hemåt i mörkret med bara en handlykta som belysning. Och utmed vägen kommer så den ena katten

efter den andra tassande, skyldrar med sina svansar och följer sin matmor. Nästa dag har alla katterna samlats igen hos Lovisa och fattigvårdsstyrelsen ger för tillfället upp försöken att lura in henne på fattiggården.¹³

Novellen, som inleds med fattigvårdsordförandens funderingar om han skulle kunna avliva katterna genom att locka in dem i Lovisas stuga och röka ut dem som vägglös, framhäver det översitteri och förakt för en gammal människa från myndigheternas sida som Ivar Lo-Johansson så ihärdigt sökte bekämpa under sin åldringsvårdskampanj. Som vi ska se påminner *Analfabetens* berättelse om morbror Janne och hans tvångsintagning mycket om händelserna i ”Kattresan”. Morbror Janne blir på fattighuset fråntagen sin käraste ägodel, tumstocken och förlorar därmed sin personliga identitet. På samma sätt skulle Lovisa tas ifrån det hon tyckte mest om och på så sätt förlora rollen som matmor åt sina katter. De båda skildringarna visar hur dåtidens fattigvård på ett okänsligt sätt avpersonifierade de gamla och förvandlade dem till vårdobjekt utan egen bestämmanderätt. Skillnaden mellan huvudpersonerna i de båda berättelserna är att morbror Janne går under medan Lovisa klarar sig genom att trots allt inte låta sig kuvas.

Analfabeten och fattighuset

Året innan *Ålderdoms-Sverige* publicerades, 1951, utkom Lo-Johanssons första volym i hans självbiografiska svit, romanen *Analfabeten*. Romanen handlar främst om berättarjagets far, den icke läs- och skrivkunnige dagsverkaren Johan Gottfrid Jansson. I boken figurerar, förutom denna fader även några släktingar till honom, men den som ägnas den djupaste personskildringen av dessa är den romangestalt som kallas morbror Janne.

Denne bodde enligt berättelsen tillsammans med berättarjagets morfar i undantagsstugan på gården till föräldrarnas nybygge. Mot ett lån på tretusen kronor till dessa sina släktingar ville han försäkra sig om vård till sin död för att slippa komma på ålderdomshem. Tack vare pengarna skulle berättarjagets föräldrar kunna klara sina egnahemsaffärer.

Morbror Janne var timmerman och ungarl. Han skildras i romanen som en alltigenom ödesmärkt människa som genom sin blotta existens drar på sig omgivningens ovilja. Främst är det kvinnorna i familjen som tycker illa om honom.

Berättarjagets mor bemöter honom med ett närmast djuriskt hat och mormodern solidariserar sig med dottern och ignorerar brodern fullständigt. Följaktligen kommer han att leva i en atmosfär av olust, motvilja och tristess. Morbror Jannes sätt att vara och röra sig präglas av en slags torftig klumpighet. Enbart hans vana att dricka kaffe på ett avigt sätt förstärker oviljan emot honom. Han rättar sig inte efter mattiderna, vilket medför extra passning och stegrar systerdotterns avsky. Morbror Karl däremot, uppmärk-

sammas med ömhet av hela familjen. Karl med sitt glada lynne får därför Janne att framstå i en ännu dystrare dager.

Systerdotterns växande hätskhet kommer att styra händelseutvecklingen mot ett bittert slut. Hon påverkar sin man att säga upp lånet, och därmed är Jannes öde beseglat. Familjens tidigare löfte att ta hand om honom behöver inte uppfyllas. Han avförs till en hyrd stuga, helgdagsklädd och med sin evigt medförda tumstock stickande upp ur fickan. Inte långt efter avhysningen får familjen besök av fattigvårdsstyrelsens ordförande. Han förklarar att morbror Janne är en fara för kommunen eftersom de pengar han förvarar i stugan kan locka dit rånmördare. Han bör därför snarast tas omhand och föras till ålderdomshem. Kommunalpampen vill förmå berättarjagets far att hjälpa till vid hämtningen. Genom att lura denne med att allt bara handlar om en god gärning, och att morbror Janne är sinnesrubbad, får kommunal mannen faderns motvilliga löfte om hjälp.

Beskrivningen av kommunalpampen är medvetet parodisk. Han framstår i skildringen som en ytterst beräknande och ondskefull person. Lo-Johanssons bitterhet mot samhällets styresmän som den kom till uttryck i åldringsvårdskampanjen, återspeglas överhuvudtaget intensivt i kapitlet om tvångsintagningen. Berättarjagets far görs genom sin godtrogenhet och skräck för kommunens överhet till en skickligt utnyttjad bricka i spelet om morbror Janne, och kommer därmed att figurera i den grova tvångsintagningsscenen, som spelas upp då morbror Jannes slutliga öde avgörs.

Tvångsintagningen har av Lo-Johansson skildrats med tillfogande av olika skräckattribut. Fjärdingsmannen har med sig en dräglande schäfer som ska skrämman den gamle till lydnad. Morbror Jannes omisstänksamhet och oförstående attityd inför det tvång som utövas mot honom, står i bjärt kontrast till beskrivningen av lagens utövare, som med hund och handklovar tvingar honom till det förhatliga ålderdomshemmet. När morbror Janne slutligen förstår vart man tänker föra honom förlorar han självkontrollen och skriker ut sin vanmakt.¹⁴

Ivar Lo-Johansson har i *Analfabetens* kapitel om tvångsintagningen inom fiktionens ram skarpt accentuerat den gamles skräck för ålderdomshemmet – platsen där människan slutgiltigt berövas sin frihet. Skildringen av det ålderdomshem dit morbror Janne förts, visar i koncentrat upp det mesta av den vanvård som dokumenterats i åldringsvårdskampanjen: klientelblandningen med sinnessjuka och epileptiker vaggande runt i korridorerna, sysslolösheten, ordningsreglerna för 'hjonen', uniformiteten, den sterila atomsfären, översitteriet. Bland annat är hemmets föreståndarinna en inkarnation av detta översitteri. Sedan en kommunal tjänsteman 'tagit hand' om morbror Jannes tre tusenkronorssedlar tar föreståndarinnan i humanitetens och hygienens namn slutligen också tumstocken ifrån honom. Därmed har han berövats det sista av mänsklig värdighet, redskapet som visat hans identitet, hantverkets och yrkesmannens insignium.¹⁵

Den bittra skildringen av morbror Janne kulminerar i ett kort avsnitt där Lo-Johansson beskriver ett besök på hemmet strax efter intagningen. I en ensamcell med gallerförsett fönster möter berättarjaget den tvångsintagne, som nu blivit sinnessjuk av isoleringen och den hjärtlösa behandlingen. På cellens enda 'möbel', en torrklösett, sitter Janne och tigger om sin tumstock medan föreståndarinnan med sitt pjollriga prat försöker lugna honom. Scenen är oerhört känsloladdad. Lo-Johanssons personliga avsky inför den förnedring en gammal människa kunde utsättas för, har här fått ett av sina starkaste uttryck.¹⁶

Ivar Lo-Johanssons egna erfarenheter från resan bland Sveriges ålderdomshem har hårt koncentrerats i dessa scener. Berättelsen om morbror Janne är fylld av tillspetsade och dramatiska inslag i tydligt polemiskt syfte. Romanens övriga form och struktur har brutits till förmån för ett insprängt socialt indignationsreportage i samma anda som övriga reportage och artiklar i åldringsvårdskampanjen. Ett sådant exempel är den i sin helhet återgivna stadgan för ålderdomshemhjon.¹⁷ Att Lo-Johansson tog risken att bryta romanens komposition genom att blanda fiktion och samhällskritik visar enligt min mening det starka engagemang som drev honom. Då Lo-Johansson stod mitt uppe i sin kamp för en humanare åldringsvård blev det en nödvändighet att berättaren, reportern och agitatorn kom till tals i berättelsen om analfabaten Johan Gottfrid Jansson. Dessutom tog Lo-Johansson i romanen tillfället i akt att inom fiktionens ram ytterligare förstärka sitt frihetsbudskap. Framställningen av morbror Jannes öde att hamna i en slags cell på ålderdomshemmet ger en skarp bild av samhällets övervåld mot en gammal människa som inte har en chans värja sig mot överheten.

Analfabaten har betecknats som en milstolpe i Lo-Johanssons författarskap. Med den inledde författaren sin självbiografiska berättarserie, som innebar ett avsteg från statarromanernas upplägg. I den självbiografiska sviten står författarjaget i förgrunden – det centrala temat är statarpojkenes väg in på författarbanan. *Analfabaten* har ansetts ge prov på en ny berättarstil, med exempelvis en mer levande dialog än i statarserien och en mer obunden komposition.¹⁸ Litteraturvetare har även framhållit att romanen genomströmmas av en personlig värme, ovanlig för Lo-Johanssons författarskap.¹⁹ Detta nya känslöengagemang har kopplats samman med erfarenheterna under åldringsvårdskampanjen. Mauritz Edström uttryckte sin syn på denna ”korsbefruktning” på följande sätt:

Mer i detta sammanhang än någonsin hade också Ivar Lo-Johanssons frigjort sin tidigare ofta skönjbara men starkt återhållna personliga värme. Det sades många hårda ord – från båda sidor föralldel – i debatten om ålderdomshemmen. Men vad som kom att dominera i hans kritik var till slut ett nästan ömt patos. Det behöver kanske ingen märkligare förklaring än att *Analfabaten* fullbordades under denna tid.²⁰

Det är – med tanke på Ivar Lo-Johanssons fortsatta författarskap – intressant att se åldringsvårdskampanjen som den katalysator som både frigjorde författarjaget mot en fördjupad berättarkonst och samtidigt via ett slagkraftigt socialreportage beredde vägen för en ny vårdideologi. I *Analfabeten* sammanförs dessa intentioner i berättelsen om morbror Janne.

Anstaltslivet hos Åke Wassing

Det var en gång ett slott...Nej, varför det? Slottet är lika verkligt i dag som då. Det ligger i en dal som kallas samhällets botten, ty den måste ju något namn ha. Slottet är uppfört i fyra våningar vitrappat tegel som lyser så grant i solen att alla som kommer den stora landsvägen förbi måste stanna och utropa: Nej, men titta! Där ligger det ett slott. Där skulle jag vilja leva och dö. En del får också sin vilja fram, de kommer dit, lever en tid och dör.²¹

Dessa ord inleder Åke Wassings roman *Slottet i dalen* (1961). Wassing hade tillbringat nio år av sin uppväxt på ålderdomshemmet i Bollnäs. Upplevelserna där blev teman, både i debutverket *Dödgrävarens pojke* (1958), men främst i den senare *Slottet i dalen*, och i viss mån även i *Grimman* (1963) och *Gropen i skogen* (1965).

Som Esbjörn Funck visat kom Wassings första litterära alster till under 1940-talet, men förblev otryckta. År 1949 skrev Wassing ett utkast till en roman som kan ses som embryot till *Dödgrävarens pojke*.²² I slutet av året gjorde Wassing tillsammans med en journalist på tidningen *Se*, Olle Norell, ett besök på ålderdomshemmet i Bollnäs. Åke Wassing hade vid ett tidigare möte berättat om sin barndom och fått Norell intresserad. Eftersom åldringsvårdsdebatten var i full gång efter Lo-Johanssons reportage och radioföredrag, tedde sig ett sådant besök som ett intressant journalistiskt uppslag.

Resan företogs i december 1949 och publicerades i *Se* i januari året därpå. I samma nummer bidrog Wassing själv med en artikel kallad ”Mitt barndomshem – ett ålderdomshem.”²³

Sommaren 1951 besökte som nämnts även Ivar Lo-Johansson ålderdomshemmet i Bollnäs tillsammans med journalisten Ture Gerdes. Om mottagandet och de skandalartade förhållandena på hemmet skrev Lo-Johansson bland annat i *Ålderdoms-Sverige*. Besöket skildrades i *Afton-Tidningen* i ett stort uppslaget reportage den 4 juli 1951 och följdes upp av ytterligare fyra artiklar.²⁴

Åke Wassing läste med intresse reportaget, vilket framgick av en del skrivna kommentarer i hans efterlämnade papper. Wassing tog kontakt med Ivar Lo-Johansson – förmodligen i samband med reportaget. Wassing ville diskutera sina barndomsupplevelser på anstalten. Eftersom Lo-Johansson tyckte att hans minnesbilder var intressanta uppmuntrade han Wassing att

skriva om dem. Åke Wassing själv var tveksam, han var ju egentligen vissångare, men efter ett antal år dök han upp igen hos Lo-Johansson, nu med, – som han sa – det första exemplaret av *Dödgrävarens pojke* i handen.²⁵

Debutromanen är inte fokuserad på anstaltsupplevelserna, även om det talas om fattighusatmosfären och om fattighushjonen och deras tröstlösa tillvaro. Wassings alter ego, pojken Björn, togs efter många uppslitande skilsmäsoförhandlingar mellan föräldrarna, in på det barnhem som hörde till fattighuset, för övrigt detsamma som hans pappa tidvis bott i.²⁶ *Slottet i dalen* har däremot anstaltslivet som genomgående skådeplats. Och i dessa skildringar återfinns, med pojken Björn i centrum, de flesta av de i dåtidens fattighusmiljö ingående livsmönstren. Här beskrivs landsfiskalens hämtning av pojken, klientelblandningen, den sterila miljön, vantrivseln, sysslolösheten och tristessen. Men eftersom Björn guidas genom fattighuset av gamle Karl-Johan, en personlighet som har livliga och färgstarka åsikter om det mesta och många råd att ge pojken, blir skildringarna ändå inte stillastående eller tyngda av hopplöshet. På samma sätt som pojken Martin i *Nässlorna blommar* får en viss trygghet genom sin kontakt med Stor-Fröken, förlänas Björn en viss värdighet genom Karl-Johans mentorskap. Denne har till och med ett socialhistoriskt perspektiv på fattighustillvaron att förmedla till pojken:

Jag har för min del upplevt regeringar ur samtliga partier, men det har ändå varit samma slags härskartyper över våra anstalter som det antagligen varit i alla tider. Inte ens arbetarhövdingen Branting kunde ändra på någonting till det bättre i vårt anstaltssamhälle, fast han själv fick tillfälle att studera en fängelseanstalt från insidan. Vi fick nöja oss med att höra hur arbetarrörelsen marscherade förbi. Höra deras kampsånger och se de gyllene spetsarna på deras fanborgar ovanför häckarna. Efteråt blev allt som vanligt igen, åtminstone för oss. Det är samma herrar som sitter kvar i våra anstaltsstyrelser i dag som då. Samma slags reglementen att lyda och samma domedagspredikningar när prästerskapet kommer på besök.²⁷

Denna analys av fattighjonens rättslöshet inrymmer i miniformat just det oerhörda avstånd mellan maktens utövare och vårdens avnämare som Lo-Johansson så ofta påtalade.

Som Esbjörn Funck påpekat är det intressant även att notera att Anders Åman i sin arkitekthistoriska undersökning *Om den offentliga vården* lovprisat Åke Wassings detaljerade och sakliga beskrivningar av livet på Bollnäs ålderdomshem liksom den människokärlek skildringarna präglas av.²⁸

Åke Wassing utsattes inte för den storm av kritik från socialvårdens företrädare som Ivar Lo-Johansson råkade ut för. Så tillrådde exempelvis en recensent 1959 istället alla aktiva socialvårdare och andra intressenter att läsa *Dödgrävarens pojke*. Åke Wassing inbjöds som föreläsare till bland annat Svenska Socialvårdförbundets Utbildningsinstitut. De båda romanerna *Slottet i dalen* och *Dödgrävarens pojke* rekommenderades vid Socialinstitu-

tet i Stockholm som obligatorisk läsning i ämnet *Hygien och socialmedicin*. Dessa fakta talar för att en väg nu var röjd till snabb acceptans av skildringar av vårdsverige av en lekman/författare utanför socialtjänstemännens och socialpolitikernas led.²⁹

I skildringarna av livet på fattighusen finns vissa återkommande motiv. Ett av dem är myndigheternas försök att lura eller tvinga in gamla på fattighus eller ålderdomshem mot deras vilja. Motivet finns i "Kattresan", i den i avhandlingen tidigare nämnda pjäsen "Malin går hem" av David Ahlqvist och i *Analfabeten*. Andra teman som återkommer i berättelserna är klientelblandningen, hunsandet, trängseln, fattigdomen och utanförskapet. Allt detta finns på olika sätt dokumenterat i Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj.

Harry Martinsons, Pär Lagerkvists, Albert Engströms, Jan Fridegårds och Åke Wassings skildringar av fattighuslivet utgör vid sidan av Ivar Lo-Johanssons egna, ytterligare vittnesbörd, om än i novell, drama- och romanform, om den ensammes och fattiges villkor i dåtidens Sverige. Samma utstötningsmekanismer drabbade barnen och de äldre. Men barnen skulle tvingas bära sina minnen under en hel livstid.

11. Slutord

En av mina undersökningsuppgifter har varit att använda Lars Furulands hypoteser för slagkraftig opinionsbildning, utgående från vilka faktorer som konstituerar framgången i Lo-Johanssons stataraktion, som en värde­mätare för genomslagskraften även i åldringsvårdskampanjen. Jag har rakt igenom avhandlingen sökt visa på vilket sätt Lo-Johanssons kampanj kunnat realisera de olika hypoteserna. En summering visar följande:

1. Ivar Lo-Johansson besatt i högsta grad förmågan att väcka uppseende genom sina skarpa formuleringar och sitt ibland närmast chockartade bildspråk. Boken *Ålderdoms-Sverige*, liksom en mängd artiklar och uttalanden, har många exempel på ett sådant språk som även bärs upp av en underliggande vrede över vårdsituationen.
2. Lo-Johansson var en känd och etablerad författare före kampanjen. Bara några år tidigare hade hans aktion för att avskaffa statsystemet slutförts, under vilken han på samma sätt som i åldringsvårdskampanjen givit prov på stridbarhet och djupt engagemang.
3. Liksom i statarfrågan engagerade sig författaren under lång tid. Genom artiklar och inlägg av olika slag i pressen under åren höll han debatten vid liv. I sitt första maj-tal 1956 sade Lo-Johansson bland annat:

Vi har hindrat att landets gamla direkt svälter ihjäl. Men vi låter dem fortfarande mycket ofta leva som i ett främmande land, där deras språk inte förstås.¹

4 och 5. Medierna var av största betydelse för opinionsbildningen. Det var som jag visat, radioföredragens genomslagskraft som utlöste de första mer genomgripande reaktionerna. Kombinationen av reportage, radioföredrag, böcker och separatartiklar utgjorde en opinionsbildningsprocess med stegvist höjd effekt, vilket medverkade till opinionsbildningens bredd.

6. På samma sätt som i stataraktionen hade Lo-Johansson kontakt med en organiserad rörelse. Korrespondensen med John Björnheden medförde att han fick draghjälp av en pensionsorganisation. Dessutom hade han sedan tidigare ett väletablerat kontaktnät som indirekt eller direkt var till nytta i åldringsvårdskampanjen, där ingick exempelvis Gunnar Helén, John Kaselli, Birger Lundberg, Hjalmar Mehr, Gösta Netzén, Gunnar Sträng och Nils Thedin.

7. Lo-Johansson agerade självständigt och lät sig exempelvis inte bindas upp i det statliga utredningsarbetet 1952. För övrigt blev Lo-Johansson flera gånger erbjuden riksdagsmannaplatser utan att anta dem. Första gången var på hösten 1954 då han av en socialdemokratisk valkrets på söder i Stockholm blev erbjuden att ställa upp på valbar plats. Andra gången var i början av maj 1956 då han blev erbjuden att ställa upp som riksdagsman till andra-kammarvalet. Även om författaren alltså ville agera obundet, hade hans kampanj medfört att åldringsvårdsfrågan fördes upp på den politiska dagordningen.²

8. Det fanns flera aktörer som tog över och förde debatten vidare efter de första åren på 1950-talet, då Lo-Johanssons kampanj hade sitt mest aktiva skede. Press och facktidningar tog upp frågorna kring åldringsvården. Pensionärsföreningarna engagerade sig och riksdagsdebatten visar att flera politiska partier var redo att driva åldringsvårdsfrågorna vidare. Det tryck som debatten och kraven från olika aktörer utgjorde, bidrog till att ett nytt betänkande om landets åldringsvård kom till stånd.

Förutom att åldringsvårdskampanjen utifrån dessa kriterier blev lyckad ur opinionsbildningsaspekt är en annan betydelsefull faktor att Lo-Johansson kunde förena de tidigare ideologiska motsättningarna mellan individ och kollektiv. Som vi sett framträder i kampanjen mycket tydligt den del i Lo-Johanssons ideologi som försvarar det individuella, vilket blev nödvändigt i rollen som de äldres talesman, och man bör hålla i minnet att den kategori av äldre som levde på ålderdomshem på 1950-talet, övervägande var obemedlade och förmodligen ofta utan släkt eller vänner som kunde eller ville sörja för dem. Denna grupp hade helt enkelt ingen möjlighet att nå ut med sina åsikter. Det viktiga för Lo-Johansson var att få myndigheterna att reformera vården så att den värnade om varje individs rätt till en värdig tillvaro. I så motto var åldringsvårdskampanjen inriktad på individen, vilket ju bidrog till att den liberala falangen slöt upp på författarens sida. Men man kan även anlägga ett klasskampsperspektiv på åldringsvårdskampanjen, eftersom författaren betonar, speciellt i *Ålderdoms-Sverige*, att den som för mest illa och blev sämst behandlad var den fattige arbetaren. Ur den aspekten var Lo-Johansson fortfarande ett kollektivets ombud.

På så sätt fann Lo-Johansson en fruktbar ideologisk plattform från vilken han kunde kombinera de individualistiska och kollektivistiska synsätten. Detta bäddade även för bredden i opinionsbildningen – Lo-Johansson nådde både liberala och socialdemokratiska falanger, redo att i tidens konsensusanda göra gemensam sak i den dittills så vanskötta åldringsvårdspolitik.

Lo-Johanssons erfarenheter under åldringsvårdskampanjen blev riktgivande även för hans författarskap, kanske tydligast uttryckt i *Analfabetens* berättarstil med dess ömsinta personteckningar. *Analfabeten* utgjorde även en slags inledning till de självbiografiska romanerna, som visserligen har inslag av kollektivskildringar men ändå bereder plats för författarens egen

person att träda fram, utan den tidigare ideologiska förpliktelsen att i första hand föra kollektivets talan. De båda synsätten förenades alltså i det skönlitterära författarskapet.

Min slutsats är att den värdestruktur – i Birgitta Odéns mening – som jag tagit upp i avhandlingens inledning och som i stort styrde åldringsvården före 1949 förändrades under 1950-talets första hälft. Enligt min uppfattning är Hans Espings resonemang om gapteorin kontra strukturteorin tillämpbar för att belysa just denna förändrade värdestruktur. Vad Ivar Lo-Johansson försökte föra fram i sin kampanj var en struktursyn, där han vägde in både materiella och psyko-sociala brister i systembygget åldringsvården. Myndigheterna däremot behandlade – i varje fall till en början – åldringsvårdens problem ur gapteorins perspektiv. Det gällde att fylla igen de värsta gapen via olika separata socialpolitiska åtgärder. Lo-Johanssons synsätt kan betecknas som strukturteoretiskt, eftersom han skaffade sig kunskap genom att själv studera vårdens påverkan på de äldre varigenom han kunde skaffa sig både ett samlat perspektiv och tillägna sig den enskilde vårdtagarens problemsyn. Medan myndigheterna exempelvis diskuterade vem som bar ansvaret för olika brister (stat, landsting, kommun) försökte Lo-Johansson poängtera vikten av att en åldrande människa fick känna sig accepterad i ett livssammanhang. Några få uttalanden i *Ålderdoms-Sverige* exemplifierar detta. I kapitlet ”Ålderdomens lust och ensamhet” heter det: ”Att ta bort från människor känslan att behöva, att behövas, är att förgifta livet med mindervärdes-känslor.”³

I kapitlet ”Generationernas krig” säger författaren:

Det är inte alltid den kännbara åldern är lika med årens antal. Det finns en ”inre tid”. Ett slags föryngring inträffar vid glädje. Den själsliga aktiviteten beror ofta av omgivningen och av att den egna ambitionen får utlopp. Isoleringen i samhället betyder alltid död. Isoleringen i anstalter betyder därför en realiserad dödstanke.⁴

När 1956 års utredning anför vikten av att tillgodose de äldres personliga integritet, intressen och individuella önskemål, ser jag det som tecken på ett begynnande strukturteoretiskt perspektiv, i vilket ligger att utredarna hade börjat tala om åldringsvården i termer av livskvalitet. En jämförelse med 1946 års betänkande visar den stora skillnaden i bland annat detta avseende. Där finns – även om man efterlyser en mer human inriktning – inget fokus överhuvudtaget på vården ur psykologisk synvinkel.

Man kan även knyta Espings strukturteori till de förändringar som skedde under denna period. Den allmänna debatten om åldringsvården kom alltmer att röra sig kring begrepp som valfrihet, oberoende, tillgodoseende av psykiska behov, humanitet, människovärde, respekt och integritet. Dessa begrepp användes som vi sett i riksdagsdebatt, av politiker och andra befatt-

ningshavare, i pressen och i 1956 års betänkande, vilket bekräftar att det strukturteoretiska tänkandet börjat vinna insteg i socialpolitiken. Detta fick till följd att samhällets värderingar och därmed enskilda människors attityder till de äldre påverkades och därigenom förändrade den värdestruktur som framtidens åldringsvård skulle utgöra en del av.

En viktig del av den förändrade värdestrukturen handlade om begreppet frihet. Frihetsbegreppet är en fundamental byggsten i hela Lo-Johanssons kampanj, liksom det även kan sägas vara i hela hans författarskap. Ola Holmgren har på ett träffande sätt karakteriserat Lo-Johanssons författarskap som ett slagfält där frihetssträvandena för ideliga krig mot det sociala tvånget.⁵ I åldringsvårdskampanjen framträder detta slagfält mycket tydligt genom författarens heta debatter med socialvårdsetablissemangen.

Det märkliga var att de styrande i folkhemmet Sverige, som både inom och utom landet betraktades som ett slags mönstersamhälle i vardande, så uppenbart hade vanskött åldringsvården. Samtidigt fördes en frihetsdebatt där, som jag visat, exempelvis Ernst Wigforss talat om den okränkbara personliga friheten som något av en etisk norm, kring vilken de olika politiska partierna kunde enas. Ivar Lo-Johanssons egen frihetsdebatt fördes via åldringsvårdskampanjen ut på bred front och kunde inte i längden förbigås av politikerna. Den visade mycket tydligt upp det paradoxala förhållandet att samma statsmakt som lovordat frihetsidealet samtidigt tillåtit att äldre människor sattes på institution med tvång.

Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj bidrog till den förändrade värdestrukturen genom det slagkraftiga upplägget och genomförandet, genom det skoningslösa blottläggandet av bristerna, genom det ihärdiga försvaret av de äldres rätt till human behandling och genom att föra ut och bredda diskussionen om landets åldringsvård från en intern krets av tjänstemän och experter till hela det svenska samhället. Till allt detta hade författaren som visats, god hjälp både av pensionärsrörelsen och av nyckelpersoner med makt att ingripa i skeendet. Det finansiella läget i efterkrigstidens spår omöjliggjorde de vidlyftigaste planerna på utbyggnad av ålderdomshemmen. Som vi sett kom Lo-Johanssons aktion därför i en period då man från de styrandes sida börjat inse det orealistiska i tidigare intentioner, vilket medförde att socialministern officiellt kunde understödja förslagen om hemvård kombinerade med vårdhem.

Allra sist vill jag ställa den oundvikliga frågan om de sociala reformerna inte skulle ha kommit till och genomförts även utan Lo-Johanssons aktion. Att till fullo belägga sambandet mellan författarens empiriska undersökning och effekterna på åldringsvården är svårt. Avhandlingen har fokuserat på Lo-Johanssons viktigaste förslag till förändringar och förbättringar i vården och sökt visa hur dessa tagits upp och behandlats på olika nivåer och i olika sammanhang.

Ivar Lo-Johanssons kampanj föregicks som avhandlingen visat av diskussioner, förslag och initiativ i syfte att förbättra åldringsvården och belysa den

framtida utvecklingen med ett snabbt ökande antal äldre. Greta Hamrin förde i sina artiklar 1947 fram vikten av hemvård, av bibehållande av de äldre i arbetslivet, av geriatrisk forskning och av ökad förståelse i allmänhet för de äldres situation. Det demografiska perspektivet som inleder *Ålderdoms-Sverige* fanns bland annat att hämta i makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan*. Ättestupan som sinnebild för synen på de äldre förekom redan i Moa Martinsons artikel i *Pensionären* 1942. De icke fullföljda reportagen i *Dagens Nyheter* och *Stockholms-Tidningen* hösten 1948 visade i klartext upp en del av tillståndet på landets ålderdomshem, bland annat klientelblandningen. I de socialpolitiska facktidningarna diskuterade läkare och andra experter olika åldersrelaterade sjukdomar.

Det fanns även intentioner till förändrad äldreomsorg med en mer human inriktning i 1946 års betänkande. Sådana intentioner fanns med all säkerhet även hos Lo-Johanssons värsta antagonister inom socialvårdsetablissemang-
et, problemet var för dessa bland annat att bemöta den vassa kritiken hos en slipad och välformulerad reporter och författare, sedan tidigare van vid att gå i klinch med makthavare.

Inom litteraturen fanns som vi sett skildringar av hur barn och vuxna hade det på fattigstugor och där det mänskliga eländet inom fattigvården tydligt visades upp.

Man kan alltså säga att då Lo-Johansson startade sin kampanj fanns redan både en expertbild och en litterär bild av förhållandena inom åldringsvården. Lo-Johansson tog fasta på båda dessa och skapade en syntes ur vilken han gestaltade problemen på ett sätt som såväl politiker som den breda allmänheten kunde ta till sig. Författaren spelade på flera känsloträngar samtidigt. Hans grepp att exempelvis detaljerat dokumentera hur en fattigvårdsstyrelse kunde behandla gamla människor med hot och polishandräckning väckte rimligen skamkänslor hos politikerna och ilska hos allmänheten. Det handlade här direkt om frihet kontra tvång.

Vad hade hänt om Ivar Lo-Johansson inte drivit sin kampanj? Rimligen hade en vändning till det bättre ändå skett, men man kan förmoda att den inbyggda trögheten i tidigare socialpolitiskt arbete kombinerad med makthavarnas svårighet att genomföra lösningar i strukturteoretisk riktning, medfört att det dröjt ganska länge. Under tiden hade många av Sveriges gamla fått fortsätta att fara illa både fysiskt och mentalt. Anders Åman har i sin beskrivning av Lo-Johanssons aktion uttryckt detta på följande sätt: ”Kampanjen om Ålderdoms-Sverige förutan skulle de svenska ålderdomshemmen ha varit fler, hållit sämre standard och varit mindre präglade av omsorg om den personliga integriteten.”⁶ Håkan Jönson menar att ”den harm över samhällets nedvärderande syn på de äldre som Lo-Johanssons debatt väckt, förvandlades till en rad frågor om hur det värdiga samhället skulle undersöka och hantera de äldre som välfärdsstatlig riskgrupp”.⁷

Sune Jonsson har i artikeln ”Dokumentärfotografen och Ivar Lo-Johansson” skrivit att Lo-Johansson möjligen inte initierade åldringsvårdsfrågan

men att han visualiserade den, vilket kanske var ännu mer betydelsefullt.⁸ De fotografier av äldre människor på sina sängkanter i överfyllda salar och väntande i korridorer, som visades upp i reportagen måste ha etsat sig in i människors medvetande och funnits kvar där som en tagg i samvetet.

I *Den Svenska Litteraturen* menar Lars Furuland att Ivar Lo-Johansson med sin kampanj åstadkom ”en strömkantning” som resulterade i att de öppna vårdformerna slog igenom och därmed blev riktgivande för den framtida åldringsvården.⁹

I en artikelserie om reportagets formvärld har Sven Lindqvist analyserat Lo-Johanssons åldringsvårdsreportage just med utgångspunkt från dess framtida socialpolitiska betydelse och lyft fram vad han karakteriserat som det mest verkningsfulla i reportagen:

Här gäller det inte, som i statarfrågan, ett problem som höll på att avveckla sig självt. Det var tvärtom, som Ivar Lo kunde visa med statistik, ett strategiskt framtidsproblem som bara skulle komma att växa under hela 1900-talet. Det rörde direkt vid barnens skuld känslor inför föräldrarna som de lämnat att dö på ålderdomshemmet, ensamma och hjälplösa. Och vid allas vår fruktan att en gång själva bli lika gamla, oaptitliga och övergivna. Reportern för inte läsaren till vilken verklighet som helst. Ett reportage blir viktigt i den mån det gäller en verklighet som är politiskt, moraliskt och/eller känslomässigt relevant. Ett riktigt reportage upptäcker åt läsaren en verklighet som tvingar honom att ta ståndpunkt.¹⁰

Man kan se hela Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj som ett enda sådant reportage. Det avslöjade en verklighet som var mycket svår att värja sig emot.

Noter

Kapitel 1

1. Oldberg 1957, s. 118.
2. Gaunt 1995, s. 371.
3. Lo-Johansson 1960b.
4. En redogörelse för Ivar Lo-Johanssons samröre med John Björnheden finns i kapitel fem.
5. Prop.1947: 243, *Grunder för anordnande av ålderdomshem*.
6. Oldberg 1957, s. 118–128.
7. Ibid., s. 119.
8. Edström 1954, s. 77–82 och Edström 1976, s. 88 ff.
9. Holmgren 1998, s. 227 f.
10. Palmqvist 1985, s. 76 ff. och Reberg 2001, s. 106–110.
11. Esping 1980, s. 71 f.
12. Edström 1953 och 1954.
13. Åman 1976, s. 407 ff. samt s. 472.
14. Furuland 1991, s. 285 f. Jag har formulerat om och förkortat hypoteserna.
15. Esping 1980, s. 136 ff.
16. Ibid., s. 137 f.
17. Odén 1983, s. 206.

Kapitel 2

1. Se Furuland 1976, s. 184 ff.
2. Oldberg 1957, s. 150.
3. Lo-Johansson 1945, s. 570.
4. Lo-Johansson 1946, s. 660.
5. Ibid., s. 661.
6. Hansen 1946, s. 133.
7. Oldberg 1957 s. 195 och Edström 1954, s. 55ff.
8. Furuland 1976, s.153 och Holmgren 1998, s. 188.
9. Holmgren 1998, s. 184.
10. Nilsson 2003, s. 275 ff.
11. Oldberg 1957, s. 135 och 142.
12. Oldberg 1957, s. 142.
13. Edström 1954, s. 72. En liknande analys görs av Brandell 1958, s. 265.
14. Linder 1958, s. 747.
15. Brandell 1958, s. 265.
16. Ibid.
17. Lo-Johansson 1959, s. 37 f. och 81.
18. Lo-Johansson 1959, s. 46.
19. Enligt muntligt meddelande i januari 1981. Författaren förklarade att han upplevde sin krisperiod i mitten av 1940-talet så starkt att han funderade på att sluta som författare och börja kroppsarbete igen.
20. Lo-Johansson 1960, kapitlet ”Att skriva en roman” s. 51–115.
- 21a. Lo-Johansson 1960a, s. 54.

- 21b. Se intervju med Lo-Johansson inför reportagen i *Vi* kallad "Åldrandet studeras. Intressant reportage i *Vi*", *Vi* 1949:8. s. 12.
22. De åldrande statarnas misär behandlades redan i *Godnatt, jord*, 1933. Lars Furuland har i sin bok *Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson*, 1976, pekat på hur romanen skildrar de åldrande statarna som offer för samhällets fattigvård:
Statarna kommer till fattiggården när de sugits ut av arbetsköparen – husbonden. Den obesuttna stataren saknar de materiella tillgångar som krävs i det rådande samhället för att som åldring ha någon möjlighet att bestämma över hur hans liv skall gestaltas. Socknens fattiganstalt blir bara den logiska fortsättningen på statarlivet. (s. 51)
23. I den i not 21b nämnda intervjun "Åldrandet studeras. Intressant reportage i *Vi*" uttalade sig Lo-Johansson även om en av orsakerna till sitt intresse för de äldre:
Sedan lång tid tillbaka har mina tankar sysslat kring det här problemet. Först har det naturligtvis gällt de gamla statarna. Åldrandet började tidigt för dem visande sig i en kurva nedåt i fråga om anställningarnas kvalitet. Rya Rya och hennes man i Bara en mor beskriver denna förödmjukande kurva. Men i det nu planerade och redan påbörjade socialpsykologiska reportaget gäller det att kartlägga hela det svenska åldrandet. På sätt och vis blir det för mig en fortsättning på studierna av monismen, av den svenska ensamheten.
24. Oldberg 1952, s. 142.
25. Edström 1953, s. 441.
26. Uppgifterna rörande Lo-Johanssons släkt enligt Oldberg 1957, s. 11 f. och Furuland 1976, s. 23 ff. Även enligt muntligt meddelande från Lo-Johansson i januari 1981.
27. Lo-Johansson 1937, s. 8–9. Finns även i grammofonupptagning med uppläsning av författaren.: Svenska diktarröster, volym 2, nr 33114 band 2, 1955. "Klocknyckeln" ingår även i *Jordproletärerna* (1941).
28. Lo-Johansson 1937, s. 8.
29. Enligt det porträtt av farmodern som ges i *Godnatt, jord* fanns en viss distans i förhållandet mellan henne och den övriga familjen.
30. I *Ålderdoms-Sverige* uttrycker Lo-Johansson detta bland annat på följande sätt:
I det gamla samhället uppfostrades barnen nästan alltid av de gamla. De flesta hade en morfar eller en mormor stapplande bland sina första, intimaste barndomsminnen. Det barnen då fick lära sig av omvärlden, av åsikter, fick de av far- eller morföräldrar. (s. 11).
31. Sundgren 1956, s. 564 f.
32. Lo-Johansson 1928b, s. 105.
33. Lo-Johansson 1928b, s. 109.
34. Lo-Johansson 1933, s. 374 ff.
35. Lo-Johansson 1936, s. 164.
36. Lo-Johansson 1936, s. 321.
37. Lo-Johansson 1936, s. 324.
38. Lo-Johansson 1939, s. 100 f.
39. Lo-Johansson 1941, s. 100–127.
40. Lo-Johansson 1943, s. 40.
41. Lo-Johansson 1943, s. 44.
42. Lo-Johansson 1943, s. 345.
43. Lo-Johansson 1943, s. 524.
44. Lindqvist 1973 och Adolfsson 1989.
45. Adolfsson 1989, s. 51.
46. Lo-Johansson 1952, s. 15.
47. Hansen 1946, s. 150.
48. Lagerberg 2003, s. 210.
49. Lo-Johansson 1952, s. 86 ff.
50. Edström 1954, s. 31.
51. Lo-Johansson 1948, s. 741.
52. *Ibid.*, s. 745.

Kapitel 3

1. Lo-Johansson 1982, s. 458 f. Se även författarens ”Från 20-tal till 80-tal. Reportagets möjligheter”, *FiB Kulturfront* 1983:7, s 17.
2. Böckerna är: *Vagabondliv i Frankrike*, 1927. *Kolet i våld. Skisser från de engelska gruvarbetarnas värld*, 1928. *Nederstigen i dödsriket. Fem veckor i Londons fattigvärld*, 1929. *Mina städers ansikten*, 1930.
3. Lo-Johansson 1983, s. 17.
4. Elveson 1979, s. 26.
5. *Ibid.*, s 27. Recensionen var införd i *Svenska Dagbladet* den 30 oktober 1939 och skriven av Erik Wilhelm Olson (sign. E.W.O.).
6. Elveson 1979, s. 81, not 70.
7. Elveson 1979, s. 30 f.
8. Elveson 1979, s. 31.
9. Lo-Johansson 1925, s. 11–14.
10. Lo-Johansson 1926a.
11. Resebreven var införda i *Ny Tid* 27 feb., 20 mars, 10 april, 15 maj, 19 juni och 3 juli.
12. Lo-Johansson 1929c. I artikeln utvecklade Lo-Johansson teorier om romernas (förr med beteckningen zigenare) ursprung och gav en del redogörelser för dåtida etnologisk forskning. Tidpunkter för nämnda resor se Oldberg 1957, s. 49 ff.
13. Lo-Johansson 1931a. Begreppet reportage definierar Gunnar Elveson på följande sätt i *Reportaget som genre*, 1979:

[...] en redovisning som återger en samtida (yttre)verklighet och bygger på iakttagarens egna direkta upplevelser registrerade inom ganska kort tid i det självupplevdas form samt med tidpunkt och plats väl preciserade. (s. 15)
14. Lo-Johansson 1931a, s. 9. Om bilderna se Lars Kensjö, ”Den fotografiska bildens roll och behandling i Ivar Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj 1949” s. 44 f.
15. Lo-Johansson 1931b.
16. Sviten av reportage med samlingsnamnet ”Äventyr kring Medelhavet” publicerades i *Konsumentbladet* 1931:38, 39, 42 och 44.
17. Lo-Johansson 1932b.
18. Lo-Johansson 1938.
19. Furuland 1968, s. 368.
20. Edström 1982, s. 125.
21. *Ibid.*, s. 125.
22. *Ibid.*, s. 127.
23. *Ibid.*, s. 128.
24. Lo-Johansson 1982, s. 462.
25. Lo-Johansson 1926a, s. 1.
26. Lo-Johansson.1926b, s. 1.
27. Se Furuland och Oldberg 1961, s. 108 ff. Furulands och Oldbergs bibliografi tar på sid. 110 upp reportagen ”Bland sörmländska stutare. Ett reportage om en kår som försvinner” sänt den 25 maj 1945 samt ”När sista statarlasset rullar. Ett program kring en stor samhällsreform” sänt den 31 okt. 1945. Det förra programmet är den äldsta bevarade inspelningen med Lo-Johansson i Sveriges Radios samlingar och anges som ett reportage av Lo-Johansson och Nils-Olof Franzén. För det senare programmet anges att Franzén stod för programredigering och Lo-Johansson för inlägg.
28. Uppgifterna om att det var sällsynt med sociala reportage i radio samt om den sociala brevlådan har förmedlats av Nils-Olof Franzén vid en intervju i juni 1986.
29. Elgemyr 1984, s. 116 f.
30. *Betänkande angående rundradion i Sverige. Dess aktuella behov och riktlinjer för dess framtida verksamhet*. SOU 1946:1, s. 26.
31. Beskrivningen av situationen på Radiotjänst under 1940-talet enligt muntligt meddelande från Gunnar Helén i juli 1986.
32. Elgemyr 1984, s. 117 ff.
33. Radiodiskussionen sändes den 12 oktober 1949 under rubriken ”Ska vi ha ålderdomshem?” Ordförande var Erik Hj. Linder. Bexelius föredrag sändes den 26 oktober samma år

under rubriken ”Vart syftar vi?” Dessa program behandlas i avhandlingens kapitel om Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj.

34. Rying 1949 s. 7.

35. Ginsburg 1949 s. 11.

36. Vid genomgång av Radiotjänsts styrelseprotokoll 1949 (A IIaa:12) och av Förvaltningsutskottets protokoll 1947–1949 (A IIba:18) har jag inte kunnat finna någon notering rörande Ivar Lo-Johanssons radioföredrag, inte heller referat av någon diskussion rörande dem. I ett brev till mig den 20 dec. 1965 meddelade Lo-Johansson följande:

Det jag erinrar mig efter att första radioföredraget hållits, och bråket i pressen uppstått, är att jag fick sällskap med Conke Jonsson, som då satt i radions styrelse, i hissen upp till Radiotjänst.

– Du är i blåsväder nu, sa han. Jag vet inte om du får fortsätta.

Samma dag mötte jag Hjalmar Gullberg på Kungsgatan. Vi stannade ett par minuter och pratade om protesterna mot mitt första föredrag.

– Jag tycker att det här borde väl de gamla vikingarna tåla? minns jag att jag sa. Jag fick också det intrycket att han skulle stöda föredragens fortsättning.

Nils-Olof Franzén var den jag närmast hade att göra med och så med Erik Hj. Linder. Jag fick i andra hand uppgifter om att ett sammanträde hållits på Radiotjänst om föredragen skulle få fortsätta eller inte. Kanske var det Programrådet som hade sammanträdet, ej själva radiostyrelsen.

37. Se Furuland och Oldberg 1961, s. 113. Programmet har titeln ”Om åldringsvårdsfrågan”.

38. Ludvig Nordströms bok *Lort-Sverige* utkom 1938. Om Ludvig Nordström och Radiotjänst se Göran Elgemyr ”Radionämndens verksamhet 1936–1959”. Uppsats skriven inför Radionämndens 50-års symposium den 14 april 1986, s. 20 ff. Elgemyr beskriver radionämndens reaktion mot Nordström på följande sätt:

Han var inte den rätta personen. Det skulle ha varit en person att lita på, då hade det inte blivit så ensidigt utan mer måttfullt. Iakttagelseförmågan var god, men han var inte noggrann och samvetsgrann, och i språkligt hänseende hade han inte riktigt god smak. Men det fanns också ledamöter som berömde Nordström, även om de var få. De tyckte att han gjort serien med väldig bravur. Omdömena om Nordström tycks inte ha baserats på sakliga grunder. Det var generella omdömen utan exemplifieringar. Hans ställning i samhällsdebatten hade sedan länge varit så kontroversiell, att många ledamöter säkert hade en fördomsfull inställning gentemot honom. Därtill var lyssnarna fortfarande ovana vid den sortens temperamentsfulla framställningar som Ludvig Nordström gav prov på. Metoden var så ny, att den varit chockerande, sade C.A. Dymling i nämnden. (s. 21)

39. *Ibid.*, s. 22.

40. Furuland 1962, s. 255.

41. Helén 1950, s. 19.

42. Ett av Lo-Johansson mål med hela sin kampanj var att påverka myndigheter och allmänhet så att de äldre behandlades med omtanke och respekt. Bland många exempel kan nämnas kapitlet ”Generationernas krig” i *Ålderdoms-Sverige* s. 65–85.

43. Nordström 1938, s. 11

44. *Ibid.*, s. 12.

Kapitel 4

1. Holgersson 1981, s. 81.

2. Höjer 1952, s. 54 ff.

3. Holgersson 1981, s. 93.

4. SFS 1913, *Lag om allmän pensionsförsäkring* s. 120–122

5. Holgersson 1981, s. 78 f. Holgersson påpekar att ”den genomsnittliga bolagsdirektören” år 1908 tjänade 700% eller åtta gånger så mycket som industriarbetaren (s. 78).

6. *Ibid.*, s. 82 ff.

7. Stenkula 1983, s. 50.

8. Holgersson 1981, s.126.

9. Rotegång innebar att fattiga inom en socken kunde få ambulera bland relativt välbärgade hushåll för att stanna där under viss tid och även efter förmåga utföra en del arbete.
10. Holgersson 1981, s. 99 f., 102 och 129.
11. Stenkula 1983, s. 44 f.
12. Ibid., s. 45. Stenkula har angivit att de hjälpsökande förts samman under rubriken "Understödsdagare, hospitalhjon, fångar m.fl." Jag har emellertid endast funnit den i min text citerade rubriken i *Statistisk årsbok för Sverige*, 1915, s. 192, tabell 170.
13. Stenkula.1983, s. 96.
14. Ibid., s. 177.
15. *Statistisk årsbok*, 1935, s. 231, tabell 182.
16. Höjer 1952, s. 153.
17. Alva och Gunnar Myrdal 1934, s. 11.
18. Höjer 1952, s. 179.
19. Mattsson 1984, s. 158.
20. Holgersson 1981, s. 93 ff.
21. Se osign inlaga kallad "Den skrämmande och tysta nöden. Reaktion i antågande", *Svensk Fattigvårds- och Barnvårds Tidning*, 1932:10, s. 427.
22. Mattsson 1984, s. 163.
23. Elmér 1964, s. 127.
24. Samuelsson 1968, s. 70.
25. Höjer 1952, s. 236 ff.
26. Lewin 1967, s. 76 f.
27. Wigforss 1946, s. 526.
28. Ruin 1986, s. 12.
29. Rothstein 2002, s. 215.
30. Kjellman 1981, s. 70.
31. Ibid., s. 70.
32. Ibid., s. 71.
33. *Statistisk årsbok*, 1952, s. 13, tabell 14 och *Statistisk årsbok*, 1963, s. 17, tabell 15.
34. I artikeln "Åldringvården går mot katastrof" i *Svenska läkartidningen* 1951, s. 1.866 skrev Gunnar Berg att antalet personer över 60 år ökat med cirka 85.000 personer och under innevarande år skulle komma att uppgå till drygt en miljon. Berg menade att detta förhållande skulle få betydande socialekonomiska konsekvenser och att försörjningsbördan skulle bli "en ofantlig belastning för samhället".
35. Edebalk 1990, s. 4.
36. *Statistisk årsbok*, 1953, s. 234, tabell 267.
37. Åman 1976, s. 339.
38. Gaunt 1995, s. 377 och Edebalk 1991, s. 34 ff.
39. Edebalk 1990, s. 7 f. och Höjer, s. 223 f.
40. SOU, 1942:56, s. 115. Det dröjde till år 1950 innan den s.k. fattigvårdsregeln i folkbokföringsförordningen avskaffades. Den tidigare bestämmelsen att personer som försörjts av fattigvården skulle kyrkobokföras inom "fattigvårdssamhället" upphörde med utgången av mars månad 1950. Se *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1950, s. 105.
41. Edebalk 1990, s. 8.
42. Höjer 1952, s. 261.
43. *Statistisk årsbok*, 1949, s. 241, tabell 201.
44. Prop. 1947:243, *Grunder för anordnande av ålderdomshem*.
45. Edebalk 1990, s. 11 f.
46. Edebalk 1990, s. 7.
47. SOU 1946:52, s. 9–28.
48. Björnheden 1948, s. 3 samt Gaunt 1995, s. 376.
49. Se Socialdepartementets konseljakter, prop 243:del 1, april 18; nr 92, "V.P.M. angående beräkning av kostnaderna för ålderdomshemsreformen" av Ali Berggren, daterad 25 april 1947.
50. Nyman 1949, s. 8.
51. Prop.1947: 243, s. 3.
52. Edebalk 1990, s. 9.

53. Prop.1947:243, s. 54.
 54. Edebalk 1990, s. 9.
 55. Åman 1976, s. 387.
 56. Mattsson 1984, s. 181.
 57. Se *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1949:6, s. 201.

Möller anförde här bland annat :

Genomförandet av de förnämliga principer, som Socialvårdskommittén föreslog, och som accepterades av regering och riksdag, är nämligen ett mycket omfattande byggnadsprogram. Det går inte att rensa upp ålderdomshemmen från element, som rätteligen borde vårdas i annan ordning, om vi inte kan genomföra ett nybyggnadsprogram, som nog bör uppskattas, med platser på olika områden för kroniskt sjuka, för sinnesslöa, för sinnessjuka, till åtminstone 1.500 platser. Den tid vi lever i är sådan, att genomförandet av ett dylikt byggnadsprogram, är uteslutet.

58. Enligt muntligt meddelande från Per Nyström i juli 1985. En övergripande beskrivning av Beveridgeplanen finns i en artikel av T Askelöf i *Folkpensionären* 1943:3, s. 3. Per Nyström menade även att Möller vårdades inför kraven på ålderdomshem som huvudsaklig lösning på vårdproblemen. Men i detta skede var han tvungen att ge efter. Någon dokumentation av Nyströms föredrag har jag inte kunnat finna. Nyström kunde inte påminna sig datum för föredraget. Se även Gerdt Sundström, 1983, s. 69 f. där han bland annat skriver:

Interestingly, Nyström travelled to Britain in 1947/48, and after arriving home he held a lecture to social workers in Stockholm about homehelps and meals-on-wheels as a mean of enabling the aged to manage at home. The audience did not like these ideas at all, but preferred old-age homes (personal communication from Per Nyström). One year later, Ivar Lo-Johansson toured Swedish oldage homes with a letter-of-introduction from Möller, and wrote his renowned book on old-age care in which cases of elderly being forced into institutions were disclosed.

Som även David Gaunt påpekat finns inga noteringar om studier just av hemvård i Möllers dokument om resan. Däremot studerades andra områden inom den engelska socialvården. Gaunt, 1995, s. 386. Möllers samling, vol. 1 c, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

59. Edebalk 1990, s. 10.

Kapitel 5

1. Ibland även med förkortningen SFRF.
2. Andersson 1983, s. 212.
3. Om John Björnheden se Björnhedens handlingar 1892–1954, F IX:1, dödsruna av Gunnar Lundstedt med rubriken ”Redaktör John Björnheden död”. Även Gaunt, 1995 s. 371 f.
4. Korrespondens framgår av Björnhedens handlingar, korrespondens B II och omfattar betydligt fler författare. Ludvig Nordström till John Björnheden den 7 maj 1941, Björnhedens handlingar, korrespondens: B II.
5. Gaunt 1995, s. 372.
6. Moa Martinson till John Björnheden 28 juli 1942, Björnhedens handlingar, korrespondens B II.
7. Moa Martinson till John Björnheden den 14 november 1943, Björnhedens handlingar, korrespondens B II. Ett odaterat maskinskrivet manus finns i Björnhedens handlingar märkt ”Bil.” Jag har inte funnit något följebrev till detta. Artikeln infördes i *Pensionären*, 1942:2, omtryckt i *Pensionären*, 1945:2.
8. Brev från Björnheden till Ivar Lo-Johansson under året har jag inte funnit i Ivar Lo-Johanssons brevsamling, däremot brev från Lo-Johansson till Björnheden den 3 augusti 1942, Björnhedens handlingar, korrespondens B II. Här framgår alltså att Björnheden tidigare skrivit till Lo-Johansson.
9. Brev från Vilhelm Moberg till Björnheden den 8 sept., den 13 och 15 nov. 1943 samt den 22 jan 1951, Björnhedens handlingar, korrespondens B II.
10. Eftersom det första brevet i Ivar Lo-Johanssons brevsamling (UUB) från Björnheden till Lo-Johansson är daterat den 2 januari 1949 får vissa fakta rekonstrueras utifrån brev från Lo-Johansson samt vad som tryckts i *Pensionären*.

Ivar Lo-Johansson fick bland annat uppenbarligen en del handlingar rörande folkpensionärernas förhållanden av Björnheden. Se "Undersökning rörande folkpensionärers levnadsomkostnader", Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.

11. Lo-Johansson 1944, s. 3.

12. Brev från Lo-Johansson till Björnheden den 10 april 1946, Björnhedens handlingar, korrespondens B II. Samtliga här anförda brev från Lo-Johansson till Björnheden finns i nämnda korrespondensserie. År och datum för dessa brev är:

– 1948: 23 dec.

– 1949: 1 jan., 1 april, 23 feb., 28 maj, 16 juni, 30 aug. och 9 dec.

– 1951: 9 juni och 30 okt.

– 1952: 18 jan., 21 mars, 16 april och 27 aug.

– 1954: 17 okt.

13. Orubricerad inlägga av Björnheden i *Pensionären* 1948:4, s. 3.

14. Brev från Björnheden till Lo-Johansson den 2 jan. 1949, Ivar Lo-Johanssons brevsamling, brev till arkivbildaren (UUB). Samtliga här anförda brev från Björnheden finns i nämnda korrespondensserie. År och datum för dessa brev är:

– 1949: 2 jan., 4 april, 25 sep., 14 okt., 31 okt., samt 11 nov.

– 1954: 8 april, 2 juli samt 4 aug.

15. Artikeln om Riksförbundets 6:e kongress i Borås den 8–10 jan. 1949 var införd i *Pensionären* 1949:1. Lo-Johanssons reportage "Åldringarnas fackförening" var införd i *Pensionären* 1949:2, s. 7–8. I en kommentar till reportaget på s. 8 meddelade Björnheden – förutom ett påpekande om att det var han själv som försett Lo-Johansson med material – att författaren deltagit i kongressen och att han där "språkade med gamlingarna och tog bilder."

16. Anteckningarna om Fjällbo finns i SA, s. 5 och om Lane-Ryr SA, s. 21. Göteborgsbesöket nämns i Lo-Johansson 1985, s. 232.

17. Exempelvis skrev Björnheden den 4 april 1949 till Lo-Johansson och påpekade att eftersom författarens agerande för de äldre indirekt var att se som ett angrepp mot regeringen, kunde man vänta sig hårt motstånd därifrån. Själv hade Björnheden blivit bannlyst av den socialdemokratiska pressen och tvingats hålla sig till de borgerliga tidningarna med sina inlägg, men även där känt sig föranlåten att vara måttfull. Björnhedens missnöje kan även sägas varit utmärkande för hela SPF. Helene Brodin liksom även Håkan Jönson har påpekat att eftersom frågan om hur fattigvård och åldringsvård i framtiden skulle interagera aldrig löstes 1947, kom den svenska välfärdsstaten i vardande att stigmatisera sina äldre och ålderdomshemmen blev de yttersta tecknen på intentionen att avskilja de äldre från samhället i övrigt. För SPF blev socialdemokraternas agerande ett bevis för ett förräderi mot den generation som lagt grunden till välfärden. Se Jönson 2001, s. 151 ff. och Brodin 2005 s. 64 f. Björnhedens förhoppning var att Lo-Johansson i kraft av sin position skulle ha större chanser än han själv att få genomslag för sina strävanden. Så trots de aktiviteter som författaren påbörjat undrade Björnheden lite otåligt om det nu inte var dags för författaren att "spela ut för fullt register?"

18. Brevet skrevs den 25 sept. resp. den 14 okt.

19. Brev från Lo-Johansson till Björnheden den 9 dec. 1949.

20. Brev från Lo-Johansson till Björnheden den 9 juni 1951. En artikel av Lo-Johansson med rubriken "Frihetsbegreppet kontra ålderdomshemmet" publicerades i *Stockholms-Tidningen* den 3 augusti 1951.

21. Brev från Lo-Johansson till Björnheden den 30 okt. 1951 och från Björnheden till Lo-Johansson den 31 okt. samma år.

22. Brev från Lo-Johansson till Björnheden den 16 april 1952.

23. Björnheden framhöll i flera brev vad han kallade Lo-Johanssons seger i åldringsvårdsfrågan, exempelvis den 8 april och 2 juli 1954. Lo-Johanssons brev till Björnheden är daterat den 17 okt. samma år.

24. Brev från Björnheden till Lo-Johansson den 4 aug. 1954.

25. Brev från Björnheden till Lo-Johansson den 23 feb. 1949.

26. von Friesen 1941, s. 4 f.

27. Oljelund 1941, s. 6 f.

28. Nordström 1941, s. 14.

29. Oljelund 1942, s. 2.

30. *Folkpensionärens* julnummer 1943, s. 1 f.
31. Svensson 1944, s. 10.
32. Hamrin 1947, s. 120 f.
33. Butler 1948, s. 162–167.
34. Hamrin 1949a, s. 13 ff.
35. Hamrin 1949b, s. 45 ff.
36. Eckerberg 1949a, s. 38.
37. Hamrin 1949c, s. 211.
38. Johnsson 1949, s. 10–11.
39. Josephson 1948a.
40. Josephson 1948b.
41. Lundberg 1956, s. 9. I ett senare uttalande av Lundberg (*Vi* 1963:50/51, s. 4) berättade denne följande:
 En senhöstkväll 1948 kom min granne på Bastugatan Ivar Lo-Johansson på besök. Han hade ett uppslag, som han ville genomföra i samarbete med *Vi*. Uppslaget är väl för lite sagt. Han var besatt av en idé. Han ville göra en reportageresa i svensk ålderdom. Dagen efter träffades beslut i frågan. Nu inleddes en av de allra märkligaste reportageserier som *Vi* innehållit.
- Att döma av detta uttalande hade Lo-Johansson alltså redan sent på hösten 1948 försäkrat sig om tidningens välvilliga inställning till det tänkta reportaget, som senare ”tveklöst” accepterades av *Vi*:s redaktion vid ett möte året därpå.
42. Enligt muntligt meddelande från Ivar Lo-Johansson januari 1981. Författaren förklarade att det även fanns personliga motiv bakom intresset för åldringsvården. Hans mor hade år 1937 tagits in på ålderdomshemmet i Västerhaninge. Lo-Johansson hade varit bekymrad för hur han skulle ordna för henne då hon inte kunde klara sig själv längre. Han hade föreslagit att en sköterska skulle komma och vara hos henne, men modern ville inte ha en främling boende i undantagsstugans enda rum. Lo-Johansson hade ändå dåligt samvete för hennes intagning på hemmet. Modern avled efter tre månaders vistelse där.
- I Ivar Lo-Johanssons arkiv 89 finns ett manus kallat ”Resa i Ålderdoms-Sverige”. Här har Lo-Johansson antecknat om modern då hon tagits in på ålderdomshemmet: ”Det gick ingen yttre nöd på henne. Men hon hade ändå inte tålt vad som hette ’att få det bättre’. Hon levde i tre månader, en gul vacker höst. Händelsen lämnade kvar en bitter smak av förebråelse.”
- I manuset finns även anteckningar om andra släktingar:
 I min klass hade det varit vanligt med ålderdomshem som den sista stationen. En stor del av min släkt hade på sitt sistone levt i fattighuset och i en del fall tidigare ”gått på roten”. En av de hyggligaste gubbarna i min barndom var en släkting som till slut ansetts som otillräcklig och tvångsintogs för att förvaras i ett lantligt ålderdomshem i ett tillslutet rum. Det hade gjort bestående intryck på mig. En faster levde i många år på ett stort ålderdomshem i Stockholm där hon låg i en sal med sexton sängar.
- Den ”gubbe” som omtalas här, är den morbror Janne vars öde Lo-Johansson beskrivit i romanen *Analfabeten* (1951).
43. Brev daterat 21 december 1948 från Gustav Möller ställt ”till fattigvårdskonsulenter och vederbörande myndigheter”, Ivar Lo-Johanssons brevsamling. Möller skrev bland annat: ”För min del önskar jag anbefalla honom och be Eder att så mycket som möjligt underlätta hans möjlighet att genomföra sin avsikt.”
44. Se Anders L. Johansson, *Landsvägsagitatorn*, kapitlet ”Facklig-politisk samverkan och Ivar Lo”, s. 285–309. På s. 306 nämns att Lo-Johansson avlyssnade debatten vid 1936 års kongress.
45. Fakta om reportageresan enligt muntligt meddelande från Ivar Lo-Johansson januari 1981. Författaren har även beskrivit omständigheterna runt resan i SA, s. 28 samt i kapitlet ”Resa bland ålderdomshem” i *Ålderdoms-Sverige*, s. 125 ff.
46. Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.
47. Enligt muntligt meddelande från Ivar Lo-Johansson januari 1981.
48. SA, s. 25 ff. Tidningen *Vi* publicerade följande sju reportage av Lo-Johansson om åldringsvården:
 – ”Lapparnas ålderdomshem”, *Vi* 1949:8, s. 12–14
 – ”Åldringarnas fackförening”, *Vi* 1949:10, s. 15–17

- ”Ättestupa och ätteklubba”, *Vi* 1949:12 s. 12–14
 - ”Svenska ålderdomshem”, *Vi* 1949:14, s. 12–14
 - ”Ålderdomshemmens ande”, *Vi* 1949:17, s. 15–17
 - ”Ålderdomens lust och ensamhet”, *Vi* 1949:19, s. 10–11
 - ”Ålderdomshemmens sabotörer”, *Vi* 1949:21, s. 12, 13 och 21.
49. SA, s. 35.
50. När *Arbetaren* den 18 feb. 1950 publicerade en sådan interiörbild betecknades samerna i bildtexten som ”rädda försöksdjur i ett fysikaliskt laboratorium.”
51. *Vi*, 1949:8, s. 12.
52. SA, s. 33.
53. *Ibid.*, s. 13 och 15.
54. *Vi*, 1949:10, s. 17.
55. SA, s. 13.
56. *Vi*, 1949:10, s. 15.
57. Vid en jämförelse i övrigt med anteckningarna i den svarta anteckningsboken har jag inte kunnat finna sådana påtagliga förändringar.
58. *Vi*, 1949:10, s. 16.
59. *Vi*, 1949:12, s. 12.
60. Gaunt 1983, s. 150.
61. *Vi* 1949:12, s. 14. Idén att föra fram ättestupslegender för att åskådliggöra den dåliga behandlingen av äldre, kan Lo-Johansson fått från Moa Martinsons artikel ”Ättestupan”, tryckt i *Pensionären* 1942:2 (omtryck i samma tidning 1945:2). Hon skriver bland annat:
 Utanför min stuga ligger ett berg som påstås ha varit en forntida ättestupa. Berget är brant och nedanför ligger förfärliga rösen med vassa stenar. De gamla som stjälpes ned där, var tämligen vissa om Valhall. Stenarna är nu övervuxna med en särskilt sammetslen mörkgrön mossa.
- Manus till artikeln finns i SPFs samling, Björnhedens handlingar, korrespondens:BII.
62. SA, s. 121.
63. *Vi*, 1949:14, s. 12.
64. SA, s. 29 f.
65. *Ibid.*, s. 29 och 31.
66. *Ibid.*, s. 30 och *Vi* 1949:14, s. 14.
67. *Vi*, 1949:17 och 1949:19.
68. SA, s. 5. Jämför texten i *Vi*, 1949:17, s. 15:
 Det är inte främst av kroppens köld. Värme blir här en psykologisk term. Det är ett ord med oerhörd längtan i. I tanken stavas ordet med stor bokstav. Ingen åldring blir så glad som när under besökstiden ett barn släpps upp i ålderdomshemssängen.
69. *Vi*, 1949:19, s. 10.
70. *Ibid.*, s. 10.
71. *Ibid.*, s. 13. Den undersökning som Ivar Lo-Johansson åberopar är ”Socialvårdskommitténs betänkande angående frågan om tvångsätgärder för tillgodoseende av uppenbara vårdbehov”, maj 1948. I undersökningen anges att av de 60 fattigvårdsstyrelser som tillfrågats rörande deras uppfattning om tvångsbestämmelser hade 38 uttalat sig för och 22 emot. (s. 23) Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
72. SA ger exempel både på ålderdomshemssabotörer och tvångsintagningar:
 ”Efter Porjusbanan bor en gubbe i en jordkula, bott där sen 1915, omöjlig att få till åhemmet. Frusna förtter, 30 grader. 80 år. Obs Per Persson Wärme.” (s. 29) Texten i *Vi* 1949:21, s. 12 är betydligt mer utförlig men anger i princip samma förhållande utom att bostaden här betecknas ”torvkoja”.
73. SA, s. 21.
74. *Ibid.*, s. 27.
75. Jämför *Vi* 1949:14, s. 14. En genomgång av strukna passager i SA visar att dessa oftast överförts till tryckt text. Lars Furuland har visat hur Lo-Johansson arbetade då han samlade material till sina statarnoveller:
 På smålappar rafsade Ivar Lo-Johansson ner sina synintryck, korta beskrivningar, några repliker osv. Sedan samlades materialet ofta genom att lapparna fästes samman eller klistrades upp på större papper under vissa rubriker. När en notis kom till använd-

ning blev den överkorsad och efter verkets fullbordan har sådant material i regel städdats bort. Men något finns kvar. Vissa samlingsblad blev sparade, därför att det bland de förbrukade och överkorsade uppslagen också fanns någon notis som inte kommit till användning. Tack vare detta kan författarens metod rekonstrueras.

Furuland 1976, s. 85 f. En hypotes är att arbetssättet varit detsamma i åldringsvårdsreportaget.

76. SA, s. 29.

77. Ibid., s. 119.

78. Ibid., s. 43–47.

79. Ibid., s. 49–55.

80. Ibid., s. 49.

81. *Vi*, 1949:17, s. 17.

82. SA, s. 49.

83. Anteckningarna i SA finns på s. 54 och 55.

84. SA, s. 57.

85. Avser SA s. 119–122.

86. SA, s. 122 samt Lo-Johansson 1949a, s. 46 f.

87. SA, s. 23.

88. *Vi*, 1949:17, s. 16.

89. ”Åldrandet studeras. Intressant reportage i *Vi*”, osign. intervju med Lo-Johansson i *Vi*, 1949:8, s. 12.

90. Reportaget heter ”Svenska ålderdomshem” och publicerades i *Vi*, 1949:14 s. 12–14.

91. Enligt muntligt meddelande från Birger Lundberg i april 1982 och från Hasse Enström i augusti 1985. I ett uttalande om Lo-Johanssons kampanj i *Vi*, 1963:50/51, s. 4, förklarade Lundberg:

Må det inte förnekas att vi på redaktionen understundom hesiterade inför de grå bildernas nattkärlsmonotoni och den någon gång onyanserade fränheten i angreppet. Men detta stora reportage längs det svenska åldrandets kungsväg satte fingret på en öm punkt i det svenska samhället och det är knappast överdrivet att säga, att det utgjorde inledningen till en ny giv i vår åldringsvård.

92. SA, s. 123.

93. Originalfoton finns bevarade på Fotografiska muséet i Stockholm och på Kart- och bildavdelningen UUB.

94. Rittsel odat., s. 36.

95. Enligt muntligt meddelande från Elsa Järlås september 1985. I *Den sociala fotobildboken*, Stockholm, 1977 beskrev Ivar Lo-Johansson situationen:

Sven Järlås var innan vi började samarbeta ordinarie fotograf vid Kungl. Dramatiska teatern och särskilt van vid att ta scenbilder. De scener som under ett års tid mötte oss på resorna mellan de fjorton hundra svenska ålderdomshemmen, alltifrån Malmö till Jukkasjärvi, övergick varje föreställning. När vi hunnit längst i norr hade det hunnit bli både vinter och jul, och kylan var ibland om mornarna 40° under noll, när vi startade med tåg i vaddmörkret.

Vi var naturligtvis ovälkomna på ålderdomshemmen där han hade att fotografera och jag att försöka intervjua åldringar och sinnessjuka. Synerna vi mötte gnagde på oss. Vi kände oss skamsna över att avbilda och beskriva dem. Sven Järlås nerver brast ändå inte förrän en dag vi hunnit till Högalids vårdhem i Stockholm. Han kastade då både kamera och lampor ifrån sig och jag måste jaga fatt honom i taxi, innan han förmåddes fortsätta. (s. 7 f.)

96. Lo-Johansson 1977, s. 7 f. Även Wersäll 1987, s. 123 f.

97. Lo-Johansson 1949, s. 32 och 33.

98. Se Sven Lindqvist, ”Reportagets formvärld” 1 och 2, *DN*, 17 och 21 juli 1982.

99. Lindqvist 1982a.

100. Ibid.

101. Lindqvist 1982b.

102. Olsson 2002, s. 11 f.

103. Anteckningsbok med bruna pärmar kallad ”resa 1949, 1951”, Ivar Lo-Johanssons arkiv, 94. Anteckningsboken är inte paginerad.

104. Anteckningar från ålderdomshemmet La Rouchefoucauld, Avenue d’Orleans.

Noteringarna finns i början av anteckningsboken.

105. I anteckningsboken finns noteringar även från sjukhuset och vårdhemmet Salpêtrière, vårdhemmen St. Mardè och St. Pèrine samt ålderdomshemmet Bicètro, samtliga i Paris.

106. Om ålderdomshem i Paris se *Okänt Paris*, s 19 och 25 ff.

107. Brev från Ivar Lo-Johansson till Nils-Olof Franzén, 9 augusti 1949, Sveriges Radios korrespondens 1949, BI a:16, dokumentarkivet.

108. Brev från Ivar Lo-Johansson till Nils-Olof Franzén, 17 maj 1949, Sveriges Radios korrespondens 1949, BI a:16, dokumentarkivet.

109. Brev från Ivar Lo-Johansson till Erik Hjalmar Linder, 26 maj 1949, Sveriges Radios korrespondens 1949, BI a:16, dokumentarkivet.

110. Brev från Erik Hjalmar Linder, 13 juni 1949, Sveriges Radios korrespondens 1949, BI a:16, dokumentarkivet.

111. SOU 1946:1, *Betänkande angående rundradion i Sverige. Dess aktuella behov och riktlinjer för dess framtida verksamhet*. s. 36.

112. Elgemyr 1984, s. 117 ff.

113. Furuland och Oldberg 1961, s. 110 ff.

114. Se "Ivar Lo. Ett självporträtt". *Hörde Ni*, 1949, s. 387–394. Osign. intervju med författaren.

115. Lo-Johansson, "Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet", radioföredrag 16 sept. 1949, s. 1, Ivar Lo-Johanssons arkiv 90. Håkan Jönson menar att Lo-Johansson i detta sammanhang beskrivit ett "demografiskt skräckscenari" hämtat från *Kris i befolkningsfrågan*. Se Jönson 2001, s. 150.

116. Lo-Johansson, "Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet", s. 1.

117. *Ibid.*, s. 4.

118. Lo-Johansson, "Svenska ålderdomshem", radioföredrag 22 sept. 1949, Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.

119. Lo-Johansson, "Åldrandets ensamhet", radioföredrag 28 sept. 1949, s. 1, Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.

120. *Ibid.*, s. 6.

121. *Ibid.*, s. 12.

122. Lo-Johansson, "Ålderdomshemmens sabotörer", radioföredrag 5 okt. 1949, Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.

123. Oldberg 1957, s. 128.

124. Lo-Johansson, "Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet", s. 2.

125. Lo-Johansson, "Svenska ålderdomshem", s. 4.

126. Uppgifterna om *Vi*:s upplaga och om antalet radiolicenser är tagna ur *Nordisk Familjebok* 22, s. 234 resp. ur *Bonniers Lexikon* 13, s. 1110.

127. "Åldrandets problem under debatt", *Vi*, 1949:23/24.

128. *Ibid.*, s. 14.

129. *Ibid.*, s. 14.

130. *Ibid.*, s. 14.

131. *Ibid.*, s. 15. Senare under året publicerades i *Vi* (1949:45) en mycket skarp artikel av journalisten Elsa Nyblom med titeln "Är det kriminellt att bli gammal". I en presentation framhålls att Nybloms artikel är att se som ett sammanfattande inlägg i den debatt som förts i *Vi* under året. Nyblom börjar artikeln med att påminna om Hitlers "statsnyttosynpunkt" på människan och framhåller att man måste ta avstånd från alla diktatoriska tendenser i ett samhälle:

Det finns ingen överhet som kan dekretera att livet efter en viss tid är värdelöst. En civiliserad nation måste ha respekt för människan som sådan, utan inskränkningar och tidsbestämningar. Går man ifrån den principen råkar hela samhället på glid. (s. 13)

132. Ivar Lo-Johanssons arkiv, 89.

133. Uppgifterna enligt muntligt meddelande från Ivar Lo-Johansson i november 1965 samt enligt brev till mig den 20 december 1965. Försök från min sida att få dessa uppgifter verifierade har misslyckats. Vid samtal med Erik Hjalmar Linder och Nils Olof Franzén, (november 1965) förklarade dessa att de inte kunde påminna sig något sammanträde rörande ett avbrytande av föredragsserien. Jag har inte funnit något protokoll rörande saken i Sveriges Radios arkiv.

134. *Hörde Ni*, 1949, s. 843. Inlagan som är skriven av sign. Lg kan stå för Birger Lindberg eller Bengt Lundberg.
135. "Ska vi ha ålderdomshem?" Radiodiskussion 12 okt. 1949. Manuskript, dokumentarkivet, Sveriges Radio, talavdelningens kansli 741, s. 2. Ett manuskript kallat "Preliminär plan till radiodiskussion" finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv 90. Radiodiskussionen återgavs i förkortad form i *Hörde Ni*, 1949, s. 890–899 under rubriken "Ålderdomshemmen under debatt".
136. "Ska vi ha ålderdomshem?", s. 13.
137. *Ibid.*, s. 14.
138. *Ibid.*
139. Ernst Bexelius, "Vart syftar vi?" Radioföredrag 26 okt. 1949. Manuskript dokumentarkivet, Sveriges Radio, talavdelningens kansli, 685.
140. *Linder* 1949, s. 3.
141. *Ibid.*
142. Ernst Bexelius, "Vart syftar vi?" Radioföredrag 26 okt. 1949 s. 1.
143. *Ibid.*, s. 8.
144. *Ibid.*, s. 1.
145. *Ibid.*, s. 10.
146. *Ibid.*, s. 4. Jämför även s. 10.
147. De tidningar som undersökts är: *Svenska Dagbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms-Tidningen*, *Morgon-Tidningen*, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, *Arbetet*, *Skånska Dagbladet*, *Aftonbladet* och *Expressen*. I de tre sistnämnda tidningarna har jag inte funnit några recensioner av föredragen. Samtliga här upptagna recensioner var införda den 17 sep. 1949.
148. Samtliga här upptagna recensioner av det andra föredraget var införda den 23 sep. 1949.
149. Samtliga här upptagna recensioner av det tredje föredraget var införda den 29 sep. Jag har inte funnit någon rec. i *DN*.
150. Samtliga här upptagna recensioner av det fjärde föredraget var införda den 6 okt. Jag har inte funnit recension i *DN*.
151. Samtliga här upptagna recensioner av radiodiskussionen var införda den 13 okt. 1949.
152. Brev från John Kaselli till Lo-Johansson den 11 sep. 1949. Ivar Lo-Johanssons brevsamling.
153. Detta enligt brev daterade den 24 jan. och 12 feb. 1950.
154. *Kaselli* 1949, s. 6.
155. *Ibid.*, s. 11
156. *Ibid.*, s. 26–31.
157. *Ibid.*, s. 38.
158. *Ibid.*, s. 43 ff.
159. *Ibid.*, s. 46.
160. *Lo-Johansson* 1950a, s. 23.

Kapitel 6

1. Furuland och Oldberg 1961, s. 18 och 112.
2. Enligt muntligt meddelande i augusti 1985 från Nils Thedin.
3. *Lo-Johansson* 1949, s. 79.
4. *Kensjö* 1979, s. 34 f. *Kensjö* har i samma uppsats även påpekat att *Lo-Johanssons* förmåga att arbeta med dokumentära fotografier i polemiskt syfte utvecklades genom att han medverkade i så många olika tidningar, och att stataraktionen hade speciell betydelse för denna utveckling:

I det arbetet kom de tre bildreportagen i tidningen *Vi*:s statarnummer 1937:47 att få en central roll. Med sin välredigerade enhet av faktatext och dokumentärfotografi kan och måste dessa tre bildreportage ses som direkta förebilder till de fyra sociala fotobildböckerna. Då i synnerhet fotobildboken *Ålderdom*, som tydligast av alla fotobildböckerna byggde på den genomförda tekniken med en enhet bild/text i polemiskt syfte. (s. 33)
5. *Rittsel odat.*, s. 42.

6. Ibid., s. 40. Vad gäller bildmaterialet har både Nils Thedin och Hasse Enström (augusti 1985) meddelat att vissa bilder orsakat en del uppståndelse. Bland annat hade en bild av en gammal man på Rosenlunds ålderdomshem i Stockholm väckt Socialstyrelsens misshag. Dåvarande byråchefen Ali Berggren hade tagit kontakt med en av styrelseledamöterna i KF och framfört klagomål. Han ansåg att bilden var arrangerad. Bilden finns på sidan 22 i *Ålderdom*.
7. Jonsson 1965, s. 35.
8. Ibid., s. 34 f.
9. Furuland 1966.
10. Artiklarna är:
 - ”Resa bland ålderdomshem”, *FiB*, 1950:3.
 - ”Åldrandets problem”, *FiB*, 1950:4.
 - ”Ur posten om Ålderdoms-Sverige”, *FiB*, 1950:5.
 - ”Generationernas krig”, *FiB*, 1950:6.
 - ”Samhället och ättestupan”, *FiB*, 1950:7.
 - ”Ålderdomshemmen och döden”, *FiB*, 1950:8.
11. Lo-Johansson, ”Ur posten om Ålderdoms-Sverige”, *FiB*, 1950:5, s. 14.
12. Lo-Johansson, ”Samhället och ättestupan”, *FiB*, 1950:7, s. 8.
13. *Bra Böckers Lexikon*:8, s. 146.
14. Lo-Johansson 1951b.
15. Lo-Johansson 1951c.
16. Furuland och Oldberg 1961, s. 18.
17. Lo-Johansson 1952, s. 89. Betänkandet kallas: ”Socialvårdskommitténs betänkande angående frågan om tillgodoseende av uppenbara vårdbehov, maj 1948” och finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
18. Lo-Johansson 1952, s. 91 ff.
19. ”Socialvårdskommitténs betänkande angående frågan om tillgodoseende av uppenbara vårdbehov, maj 1948”, s. 21.
20. Oldberg 1957, s. 20.
21. Meningen är en parafra på ett uttalande av Esaias Tegnér.
22. Osign. ledare, ”En propaganda bär frukt”, *Reklammyheterna* 1952:14, s. 1.
23. Kärnell 1962, s. 49.
24. Oldberg 1949, s. 539.
25. Jonsson 1965, s. 33.
26. De citerade metaforerna finns i tur och ordning på följande sidor i *Ålderdoms-Sverige*:
 - s. 13 och 20
 - s. 21
 - s. 23
 - s. 29
 - s. 67
 - s. 31
 - s. 62
 - s. 74
 - s. 110
 - s. 67.
27. Björck 1953, s. 243 och 244 f.
28. Lo-Johansson 1949e, s. 12.
29. Oldberg, 1957, s. 126.
30. Lo-Johansson 1952, s. 110 f.
31. Oldberg 1949, s. 539.
32. Delblanc 1961, s. 493.
33. Johannesson 1990, s. 227.
34. Definitioner av de retoriska termerna se Johannesson 1990, s. 223–233 samt Lanham 1969.
35. Lo-Johansson 1949a, s. 46.
36. Lo-Johansson 1952, s. 109.
37. Lo-Johansson 1949a, s. 46–48.
38. Lo-Johansson 1949a, s. 48.

39. Se exempelvis debatten som redovisas i kapitel sju.
40. Lo-Johansson 1952, s. 175–178.
41. Lo-Johansson 1952, s. 5–12.

Kapitel 7

1. Edebalk 1990, s. 12
2. Wangson 1949a, s. 250.
3. Ibid., s. 251.
4. Ibid., s. 250 ff.
5. Lo-Johansson 1954a.
6. Lo-Johansson 1954b.
7. Höjer 1952, s. 402 f.
8. Ibid., s. 407.
9. Skissen finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv 90 bland ”handlingar rörande åldringsvårdsfilmen 1951”.
10. Referatet finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv 90 se ovan. ”PM med referat av den vid sammanträdet den 4 maj 1950 förda diskussionen kring den ifrågasatta socialfilmen om åldringsvården”, s. 2.
11. Ibid., s. 3
12. Ibid., s. 5.
13. Lo-Johansson 1952, s. 168.
14. Ibid.
15. Ahlqvist 1962, s. 87 ff. Pjäsen sändes i radio den 27 januari och den 25 februari 1951 i regi av Lars Madsén. En av tidens mest framstående skådespelerskor, Naima Wifstrand spelade huvudrollen som Malin.
16. Wangson 1951b, s. 52.
17. Ibid.
18. *ST*, 31 mars 1951. David Ahlqvist gjorde sitt inlägg under rubriken ”Fri talan”.
19. Wangson 1951a.
20. Ibid.
21. Lo-Johansson 1951b.
22. Ibid.
23. Lo-Johansson 1951c.
24. Berggren 1951b och Lo-Johansson 1951d.
25. ”Handlingar rörande åldringsproblem”, TT:s cirkulärartikel till landets tidningar ang. åldringsproblemen (1953), Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.
26. Ledaren i *ST* den 25 april har rubriken ”Att kritisera ett system”.
27. *Theдин* 1951, s. 17.
28. Redan 1949 hade både Otto Wangson och Ali Berggren uttryckt irritation över statens och landstingens försummelser. Wangson skrev i en artikel kallad ”De gamla i folkhemmet”:
Då i första hand staten och, i andra hand, landstingen underlåtit att utbygga sinnessjuk-, sinnesslö- och den kroniska sjukvården enligt föreliggande behov, har ålderdomshemmen fått tjäna som avstjälningsplatser för de mest trängande otillfredsställda behoven. [...] I själva verket har det moderna social-Sverige ännu inte i detta avseende på ett avgörande sätt brutit linjen från medeltidens hospital och helgeandshus.
Wangson 1949b, s. 172.
- Något senare skrev Ali Berggren om klientelblandningen i en längre artikel i samma tidning och uttalade en förhoppning om att stat, landsting, kommuner, fattigvårdsstyrelser och socialvård skulle kunna reformera åldringsvården i samverkan.
”Klientelblandningen på ålderdomshemmen. En viktig fråga för landstingen och kommunerna”, *Svensk socialvårds tidning*, 1949:10, s. 221–227.
29. *Theдин* 1949a, s. 2. Även i ett tidigare uttalande i *Vi* hade *Theдин*, med anledning av den hårda kritiken mot Lo-Johansson, tagit honom i försvar och påpekat att författaren lyckats bryta upp den likgiltighet som tidigare rått inför de gamlas situation och därmed ”tänt en diskussion utan motstycke kring åldringsproblemen.” (*Vi* 1949:42, s. 2.)

30. Thedin 1949b, s. 26.
31. Thedin 1951, s. 17.
32. Brev från Nils Thedin till Lo-Johansson den 8 okt.1951, Ivar Lo-Johanssons brevsamling.
33. Lundberg 1956, s. 9.

Kapitel 8

1. Hamrin 1949c, s. 204.
2. Höjer 1952, s. 277–286.
3. Eiskonen 1982.
4. *Betänkande angående familjeliv och hemarbete*, SOU 1947:46, s. 13.
5. *Hemhjälp*, SOU 1952:38, s. 55.
6. Eckerberg 1949b.

Han skrev bland annat:

Det förhåller sig säkerligen på det sättet, att en utbyggnad av den sociala hemhjälpen i en utsträckning som medgäve att hjälp i mera betydande utsträckning kunde lämnas åt gamla personer, skulle göra det möjligt för många gamla att kvarstanna i sina hem. Ur flera olika synpunkter vore detta en lycklig lösning. De flesta åldringar önskar säkerligen helst av allt bo kvar i sina gamla hem så länge som möjligt, och detta skulle i en hel del fall gå för sig om några timmars hjälp och tillsyn varje dag kunde lämnas dem av en hemvårdarinna. (s. 329)

7. En beskrivning av hemtjänsten finns i SOU 1956:1, kapitel 5. Uppsalainitiativet tas även upp i olika tidskrifter, exempelvis i följande artiklar:

– Gunnar Berg, ”Åldringsvården går mot katastrof”, *Svenska läkartidningen*, 1951. s. 1865–1880.

– Ali Berggren, ”Rödakorshjälp till gamla. Ett värdefullt initiativ”, *Sociala meddelanden*, 1951, s. 781–783.

– Ola Månsson, ”Åldringsvården i stöpsleven”, *Svenska läkartidningen* 1951, s. 2348–2353.

8. Edebalk 1990, s. 16. Birgitta Odén har påpekat detsamma. I samband med att hon omnämner Lo-Johanssons aktion konstaterar hon:

Delvis riktades kritiken mot de anstalter som lagstiftningen 1947 också ville förändra, men debatten som kampanjen utlöste förde på allvar in de äldre i vår tids politiska medvetande. Debattböcker om åldringsvården har blivit vanliga och samhällskritisk dramatik tar upp de äldres problem [---] Odén 1983, s. 202.

9. Brev från Hjalmar Mehr till Ivar Lo-Johansson den 26 juni 1950, Ivar Lo-Johanssons brevsamling.

I ett anförande i slutet av året förklarade Hjalmar Mehr att hemtjänst skulle prövas i en del av Stockholm. ”Tal vid Matteusgårdens 20-års jubileum 3 nov. 1950”, Mehrs samling F24:e 1, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. I artikeln ”Rödakorshjälp för gamla” redogjorde Ola Månsson för Uppsalainitiativet. Artikelns finns i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1950:3, s. 113–117. I en artikel samma år stödde Helge Dahlström hemvårdsinitiativen, även om han menade att vissa ålderdomshem skulle behövas även i framtiden. ”Aktuella synpunkter på åldringsvården”, *Svensk socialvårds tidning*, 1950:6, s.151–156.

10. Holmstedt 1951, s. 155.

11. Edebalk 1990, s. 21 f.

12. *DN*, 21 okt. 1951.

13. *Råd och anvisningar i Socialvårdsfrågor* av Kungl.Socialstyrelsen, Socialvårdsbyrån, 1952:74, s. 1.

14. Berggren 1951a.

Berggren anförde här:

Den fasta utgångspunkten för diskussion av den praktiska frågan om åldringsvårdens omfattning och former måste vara principen, att gamla människor skall uppmuntras, och om så behövs hjälpas att kvarbli i sina vanliga omgivningar och i sina egna hemmiljöer så länge de själva tycker att det går. (s. 781)

15. Törnudd 1950, s. 117–122.

16. "Delegationen för åldringvård", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1950, s. 104.
17. "Åldringvården under debatt", referat av anföranden vid en kongress anordnad av Landskommunernas förbund i Stockholm den 15 och 16 nov. 1951, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1951:6, s. 185–200. På s. 188 återges anförandet av Per Eckerberg.
18. "Åldringvården under debatt", s. 193.
19. Wahlberg 1951, s. 113.
20. Ibid.
21. Ibid., s. 113 f.
22. Andra kammarens protokoll 1950:4, s. 9 f.
23. Andra kammarens protokoll 1950:14, s. 10–23.
24. I första kammaren lades följande motioner om åldringvården:
 - 1952:1, Lars Eliasson m.fl. (bondeförbundet).
 - 1952:54, Gärda Svensson m.fl. (socialdemokraterna).
 - 1952:186, Ragnar Lundqvist m.fl. (högern).
 - 1952:342, Erik A. Lindblom m.fl. (folkpartiet).
 Bland annat föreslogs en övergripande utredning av åldringvården i första kammarens motioner 1952:1 och 1952:186 samt i andra kammarens motioner 1952:2 och 1952:263. Här framhölls särskilt vikten av införandet av en öppen åldringvård.
25. Första kammaren, motion 1952:79.
- Andra kammaren, motion 1952:263.
26. Andra kammaren, motion 1952:263, s. 9.
27. Första kammaren, protokoll 1952:2, s. 68 f.
28. Svaret är skriftligt och finns som bilaga till kammarens protokoll. Första kammaren, protokoll 1952:9, s. 103 ff.
29. Ibid., s. 105 f.
30. Andra kammaren, motion 1962:586, s. 4.
31. Hadenius 2002, s. 90 f.
32. Ibid., s.112. Hadenius menar att det samförstånd och den samverkan som förekom under den första hälften av 1950-talet var unika i den svenska politiken.
33. *Åldringvård. Betänkande av 1952 års åldringvårdsutredning*, SOU 1956:1, s. 8.
34. Ibid., s. 9.
35. Utkast "Avböjande till socialministern i åldringvårdskommittén ", Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.
36. Johansson 1992, s. 63.
37. Se Ivar Lo-Johanssons brevsamling.
38. *Åldringvård. Betänkande av 1952 års åldringvårdsutredning*, SOU 1956:1, s. 10.
39. Brev till Ivar Lo-Johansson från Gunnar Sträng 3 nov. 1953, Ivar Lo-Johanssons brevsamling.
40. Enligt muntligt meddelande i september 1991. Gunnar Sträng förklarade att han i sin ungdom på resor runt om i landet påtagligt upplevt rädslan för fattigvården och sett "hemska" ålderdomshem. Han hade övertygats, inte minst av Lo-Johanssons "omskakande" reportage, att de dåliga ålderdomshemmen skulle bort och att man skulle satsa på hemvård i mesta möjliga mån. Sträng meddelade även att han själv rest runt och besökt landets kronikerhem. Dessa var "deprimerande". Vad Sverige behövde var goda ålderdomshem och en god hemvård – detta var det socialpolitiska målet för äldrevården under 1950-talets mitt.
41. Gaunt 1996, s. 58.
42. Edebalk 1990, s. 49 not 8.
43. *Åldringvård. Betänkande av 1952 års åldringvårdsutredning*, SOU 1956:1, s. 7.
44. Ibid., s. 110.
45. Ibid., s. 22.
46. Se frågeformulär sist i betänkandet.
47. Hjalmar Mehr, "Åldringvården." Anförande av socialborgarrådet Hjalmar Mehr i stadsfullmäktige den 18 juni 1956 i anslutning till åldringvårdsbetänkandet m.fl. ärenden, s. 9. Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
48. Ibid., s. 9 f.
49. Odén 1983, s. 206.

50. Prop.1957:38, *Frågor rörande åldringvården*.
51. Brodin 2005, s. 69 ff.
52. *Ibid.*, s. 71.
53. Lo-Johansson, "Svenska ålderdomshem", s. 4.
54. Lo-Johansson 1952, s. 5.
55. SOU 1956:1, s. 15 f.
56. *Sociala meddelanden*, 1958 s. 484.
57. Jönson 2001, s. 169.
58. SOU 1946:52, s. 24 och SOU 1956:1, s. 286.
59. *Statistisk årsbok för Sverige* 1953, s. 234, tabell 267 samt SOU:1956, s. 299 och 297.
60. Åman 1967, s. 414.
61. *Ibid.*, s. 415.
62. *Ibid.*

Kapitel 9

1. Samtliga uppgifter om tidningarnas upplagor och spridning se Tollin 1967.
2. Angivna artiklar var införda i *Sv.D.* 24 sep. och 23 okt.1949, 12 mars och 8 april 1950, 7 april och 7 nov. 1951 samt 15 maj 1952.
3. "Ivar Lo i Ålderdoms-Sverige", *DN*, 13 maj 1949.
4. *DN*, 17 okt. 1949.
5. *DN*, 17 nov. 1949. Kommentaren syftar på Otto Wangsons artikel "Ivar Lo's mission och misstag" i *Svensk socialvårds tidning*, 1949:11, s. 249-253. Inlagan finns under rubriken "Pressgrannar". Exempel på artiklar om hemvården i *DN* 1950 är: "Åldringvård i ny form ska prövas i Uppsala" (27 feb.) och "Åldringvård i hemmet" (7 april).
6. "Intagningen på ålderdomshem", *DN*, 4 aug. 1951.
7. "Hem för gamla", *DN*, 24 sep. 1951.
8. "Åldringvården", *DN*, 1 feb. 1952.
9. "Åldringvården utreds", *DN*, 1 juni 1952.
10. "Gubben kommer", *ST*, 21 nov. 1949.
11. "Att kritisera ett system", *ST*, 25 april 1951.
12. "Åldringvård i teori och praktik", *ST*, 15 mars 1952.
- 13a. Gösta Elfving, "Ivar Lo och folksamvetet", *MT*, 25 sep. 1949. Under rubriken "Ivar Los väckarklocka" den 3 juni samma år, hade Elfving applåderat författarens insats och jämfört den med tidigare bedrifter: "Ivar Lo har än en gång gjort vad han gjorde i statarfrågan: han har fått oss alla att känna tillståndet olidligt".
- 13b. *MTs* ledare den 4 okt. 1950 har rubriken "Talande siffror".
14. *MT*, 25 okt. 1952.
15. *Arbetet*, 30 okt.1952.
16. *MT*, 1 nov. 1952.
17. *Arbetet*, 3 nov. 1952.
18. Wangson 1951a.
19. "Försvarare eller sakförare?" *GHT*, 17 april 1951.
20. *Arbetet*, 23 sep. 1949.
21. Gösta Netzén, "Ny åldringvård?", *Arbetet*, 1 mars 1950.
22. Gösta Netzén, "Ålderdomshemmen", *Arbetet*, 26 april 1950.
23. Gösta Netzén, "Hjonen äro skyldige...", *Arbetet*, 24 nov. 1950. Dessa ordningsregler hade under året även uppmärksammats från socialvårdshåll. Bl. a. skrev konsulenten Kjell Jonshagen i *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1950:5 en kritisk artikel med rubriken "Bort med ordningsregler på ålderdomshemmen", där han påpekade vikten av att myndigheterna ordnade trivsamma miljöer för de äldre.
24. Gösta Netzén, "Åldringvården", *Arbetet*, 26 juni och "De gamlas vård", 11 juli 1950.
25. Gösta Netzén, "Opinionen svänger", *Arbetet*, 28 okt. 1951.
26. *Skånska Dagbladet*, 23 nov. 1949.
27. *Skånska Dagbladet*, 18 dec. 1951.
28. *Skånska Dagbladet*, 24 feb. 1952.

29. *Skånska Dagbladet*, 16 juli 1952.
30. Enligt muntligt meddelande från Kurt Samuelsson, maj 1966. Han påpekade att Hartmann under de aktuella åren varit involverad i praktiskt socialarbete, vilket troligen var en av orsakerna till hans inställning till Lo-Johanssons agerande i åldringsvårdsfrågan. Lennart Hartmann hade medverkat i den socialvårdskommitté som utarbetat 1946 års betänkande om åldringsvårdens framtida utformning.
31. Lo-Johansson och Netzén hade kontakter sedan tidigare. Netzén hade bl.a. varit redaktör för tidningen *Lantarbetaren* 1936–1944, där Lo-Johansson periodvis varit en flitig skribent.
32. *ST*, 15 mars 1952.
33. Artikelns titel ”Ålderdomshemmen” och var införd i *GHT*, 21 aug. 1954.
34. *DN*, 9 aug. 1954.
35. ”De gamla och döden”, *ST*, 5 aug. 1954 och ”Efter Broby och Ivar Lo”, *ST*, 24 aug. 1954.
36. ”Efter Broby och Ivar Lo”, *ST*, 24 aug. 1954.
37. *Arbetet*, 15 och 20 aug. 1954.
38. I en intervju med Lo-Johansson i *Afton-Tidningen* den 31 juli 1954 uppgavs att författaren betecknat svensk åldringsvård som ”legaliserat massmord”. I en artikel med titeln ”Brobydramat” i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* den 16 augusti samma år och i ett replikskifte med Otto Wangson i samma tidning den 19 augusti bestred författaren att han använt ett sådant uttryck.
39. ”De åldriga”, *GHT*, 2 jan. 1954.
40. Inlagan finns under rubriken ”I dag”, *GHT*, 1 juli 1954.
41. ”Samhället och ålderdomen”, *GHT*, 17 nov. 1956.
42. ”Program för åldringsvården”, *Sv.D.*, 7 jan. 1956.
43. ”Den försummade åldringsvården”, *Sv.D.*, 26 jan. 1957.
44. ”Åldringsvården”, *DN*, 5 jan. 1956.
45. ”Åldringsvården”, *ST*, 9 jan. 1956.
46. ”Åldringsvårdens nya giv”, *ST*, 25 jan. 1957.
47. ”Genombrott”, *MT*, 7 jan. 1956.
48. ”De sjuka gamla”, *Skånska Dagbladet*, 5 feb. 1957.
49. *Aftonbladet*, 17 sep. 1949.
50. *Aftonbladet*, 23 sep. 1949.
51. *Aftonbladet*, 5, 6 och 21 juli 1951.
52. *Expressen*, 17 sep. 1949.
53. *Aftonbladet*, 21 juli 1951.
54. *Aftonbladet*, 13 feb. 1952, Stig Nordfeldt, ”Socialstyrelsen åter i spiketunnan. Ivar Lo summerar ihop.”
55. *Expressen*, 20 dec. 1953.
56. *Expressen*, 17 april 1954.
57. *Expressen*, 6 jan. 1956.
58. Björnheden 1949, s. 3.
59. Björke 1952, s. 15.
60. Grundström 1952, s. 20–21. En av verserna i den mäktiga dikten lyder:
 Du har stridit förut. Du har dristigt tänt
 en eld på livegenskapens mo.
 Du har lodat i djupen. Och envist vänt
 en ström som vället under träd och bro.
 Och tyckte man först du vände den sned
 och hindrade segel och åror
 grydde den dag då speord och ris
 föbyttes mot rosor som regnade ned
 över strömmens nybrutna vattenled
 som grävde allt djupare fåror.
 (s. 21)
61. Se *Pensionären*, 1953:2/3 s. 19. Artikelns rubrik ”Ivar Lo hedrad” och är skriven av sign. B L-g som kan stå för Bengt Lyberg eller Bengt Lundberg. Däremot inte Birger Lundberg eftersom denne nämns i artikeln på ett sätt som visar att han inte kan vara författaren.

62. Se exempelvis Elfving 1947 samt "Ålderdomshemmen och deras gäster", *Folkpensionären* 1946:2, s. 6–7, en osign. artikel som målar upp en mycket positiv bild av landets ålderdomshem.
63. I en signerad artikel med rubriken "Lo-Johansson och pensionärerna", *Folkpensionären*, 1949:2, s. 2–3, påpekas att Lo-Johansson hade fel då han påstått att pensionärsförbunden krävt pensionärshem i stället för ålderdomshem. Riksorganisationen ville istället att folkpensionärerna fick möjlighet att integreras i det "allmänna bostadsbeståndet" (s. 3) I samma års julnummer recenserades fotbildboken *Ålderdom*. Recensenten hoppades att författarens överdrifter inte skulle skada boken syfte eftersom den kunde bli "en väckelseskraft" för landets socialvård.
64. "Åldringvården, ett brännande problem i vårt land", referat av tal av Per Eckerberg vid Riksorganisationens kongress 1951, *Folkpensionären*, 1951:3, s. 11–13.
65. "Lo-Johansson och åldringarna", *Folkpensionären*, 1951:4, s. 2.
66. Jönson 2001, s. 154.
67. "Ivar Lo-Johanssons pionjärgärning", *Folkpensionären*, 1954:1, s. 2.
68. Se Lo-Johansson, "Fem års ålderdomskampanj", *Folkpensionären*, 1954:1, s. 3–5.
69. Jönson 2001, s. 157. Ali Berggrens artiklar är : "Ålderdomshempensionär får lida för att personalen är utarbetad", *Pensionären* 1954:6 och "Förströelse verkar som livselixir", *Folkpensionären*, 1955:2.
70. Jönson 2001, s. 159.
71. Rosenberg 1949, s. 2.
72. Se "Ålderdomsdebatten kring Lo-Johansson", osign. anmälan av *Ålderdoms-Sverige, Kristet samhällsliv*, 1954:2, s. 27.
73. Virke 1950. Citaten finns på s. 364.
74. Berggren 1950, s. 361–363.
75. Lilliehöök 1952, s. 3.
76. Appelquist 1952, s. 7 och Hagström 1952, s. 8–9.
77. Silow 1952, s. 10.
78. Kindstrand 1958, s. 17–23 och Ivre 1956, s. 76–80.
79. "Dr Silver", (pseud.) "Det glada ålderdomshemmet", *SöndagsNisse-Strix*, 1949:11/12, s. 34–35.
80. *Aftonbladet*, 25 sept. 1949.
81. Manusets finns i Ivar Lo-Johanssons arkiv, övriga klipp 121.
82. Brev till Ivar Lo-Johansson från Per Bratland, Ivar Lo-Johanssons brevsamling.
83. Fleisher 1956, s. 196.
84. "The Welfare State in Britain and Sweden" by Lord Beveridge. Broadcast in Swedish Section 17/5-56, opaginerat manus, Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.
85. Lo-Johansson 1952, s. 144–156.
86. Brev från Ingeborg Isåker, 3 okt. 1952, Ivar Lo-Johanssons brevsamling.

Kapitel 10

1. Furuland 1976, s. 50 f.
2. Lo-Johansson 1933, s. 544 ff.
3. Lo-Johansson 1936, s. 276.
4. *Ibid.*, s. 277.
5. Lo-Johansson 1937, s. 276.
6. Dikten publicerades även i *Pensionärens* julnummer 1943, s. 18. Jag har tagit texten från denna version.
7. Martinson 1935, s. 192.
8. *Ibid.*, s. 196.
9. Lagerkvist 1942, första akten s. 9–45.
10. Lagerkvist 1942, andra akten s. 49–97 och tredje akten s. 101–119.
11. Engström 1942, s. 20.
12. *Ibid.*, s. 21.
13. Fridegård 1950, s. 169–179.

14. Lo-Johansson 1951, s. 352. Kapitlet ”Tvångsintagningen” finns s. 324–360.
15. Ibid., s. 351.
16. Ibid., s. 372 ff.
17. Ibid., s. 346.
18. Oldberg 1957, s. 228 f. och Edström 1954, s. 82 f.
19. Brandell 1958, s. 265 och Linder 1958 s. 747.
20. Edström 1954, s. 82.
21. Wassing 1961, s. 5.
22. Funck 1980, s. 16 ff.
23. Ibid., s. 21 f.
24. *Afton-Tidningen* 6, 7, 12 och 16 juli. Se Lo-Johansson 1952, s. 135 ff.
25. Funck 1980, s. 23.
26. Wassing (1958) rev. upplaga 1985, s. 419 ff.
27. Wassing 1960, s. 199.
28. Åman 1976, s. 333 f.
29. Funck 1980, s. 118

Kapitel 11

1. Lo-Johansson, ”Manus till tal på Gärdet den 1 maj”, s. 3. Ivar Lo-Johanssons arkiv 89.
2. Arbetspapper kallat ”Proletärförfattaren. Några dar efter mitt tal på Gärdet.” Ivar Lo-Johanssons arkiv 93a.
3. Lo-Johansson 1952, s. 44 f.
4. Ibid., s. 75.
5. Holmgren 2001, s. 38.
6. Åman 1976, s. 409
7. Jönson 2001, s. 162.
8. Jonsson 1965, s. 33
9. Furuland 1989, s. 141.
10. Lindqvist 1982a.

Förkortningar

AB	<i>Aftonbladet</i>
BLM	<i>Bonniers Litterära Magasin</i>
DN	<i>Dagens Nyheter</i>
FiB	<i>Folket i bild</i>
FiB Kulturfront	<i>Folket i bild Kulturfront</i>
GHT	<i>Göteborgs Handels- och Sjöfarts-tidning</i>
MT	<i>Morgon-Tidningen</i>
SA	Svart anteckningsbok ingående i Ivar Lo-Johanssons arkiv med noteringar från Ivar Lo-Johanssons reportageresa bland svenska ålderdomshem
SFS	Svensk Författningssamling
SOU	Statens Offentliga Utredningar
ST	<i>Stockholms-Tidningen</i>
SvD	<i>Svenska Dagbladet</i>

Summary

Margareta Wersäll: Poor People life in Castles of Loneliness. Ivar Lo-Johansson and the Elderly in Debate and Writings. (Fattighusliv i ensamhetsslott. Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt.)

One basic component of the Swedish Social Democrats' post-war programme was the social policy. One of the goals of the policy was to develop different social security systems that would counteract poverty and loss of income as a result of unemployment, sickness and old age. The Minister of Health and Social Affairs at that time, Gustav Möller, focused social construction activities on four main areas: old age pensions, child allowances, health insurances and housing subsidies. In 1946 and 1947 decisions were reached on making special efforts in these fields. One important ambition on the part of Möller was to develop the Swedish social policy without burdening the citizens with a cumbersome and complicated bureaucracy when the reforms were implemented.

The welfare system that was created in the 1940s, 1950s and 1960s was very extensive. Pensions were increased, child allowances were raised, statutory vacation entitlements were extended, health insurance was made compulsory, a free school and university system was developed, housing programmes were subsidised and, in the 1960s, a special supplementary pension scheme was introduced. The goal of these measures was that the impression of poverty in Sweden would fade away and be replaced by a welfare state that was moving towards to stronger and stronger economic growth and thus greater welfare. The majority of these reforms were implemented in a spirit of understanding between the different political parties with the result that, by the 1960s, Sweden was regarded as one of the most prominent welfare states in the world.

In the 1930s and 1940s a Swedish author, Ivar Lo-Johansson, (1901–1990) had devoted a considerable part of his authorship to an action that had the objective of persuading the authorities to abolish the system under which agricultural labourers received payment mainly in kind. This system had the effect that farm workers were forced to work for large landowners under unreasonable conditions. Ivar Lo-Johansson described the lives and living conditions of these workers in his novel *Godnatt, jord* (Goodnight, Earth) (1933), which made his name as an author, and in the collections of short stories *Statarna 1 and 2* (The Sharecroppers 1 and 2, 1936–1937) and *Jord-*

proletärerna (Proletarians of the Earth, 1941). The system was abolished in 1945 and Lo-Johansson's great mission thus came to an end. The author has revealed that during the period immediately after this he experienced a deep personal crisis, which forced him to search for new approaches for his authorship.

A citizen of Gothenburg, John Björnheden, who was involved in the pensioners' movement and the editor of a newspaper for pensioners, *Pensionären* (The Pensioner), had had sporadic contact with Lo-Johansson in the 1940s. Björnheden, who was acquainted with and admired Lo-Johansson's fighting spirit, wanted to interest him in the conditions of pensioners and get him to write about this subject. Initially Lo-Johansson resisted the idea, but he gradually became more and more interested. At the end of 1948 he took up Björnheden's suggestion and set out on a journey with the aim of investigating the situation of elderly people in Sweden living in old people's homes. A photographer, Sven Järlås, accompanied him on the journey and documented the visits in a large number of photographs.

Lo-Johansson discovered that there were considerable deficiencies in the care services for the elderly, for example the so-called mixed clientele system which had the effect that completely healthy people were forced to live together with people who were seriously ill, disabled, mentally ill, or suffering from dementia, in nursing homes that were often of a low standard. Another deficiency was the use of committals, i.e. old people who opposed being admitted to an old people's home could be made to leave their own homes by forcible measures, sometimes undertaken with the aid of the police. No special activities were arranged for those people who had been committed to the old people's homes, which often had the consequence that old people literally had to spend their time sitting on the edge of their beds, waiting for death. All this led to a situation in which the elderly were isolated from social life in general and this, in turn, bred resignation and depressions. Care of the elderly had been neglected in the welfare system that was being developed.

In the beginning of 1949 Ivar Lo-Johansson contacted a magazine, *Vi*, to find out whether they were interested in a series of articles on the elderly. With a circulation of some 585.000 copies, the magazine was one of the most widely distributed weekly magazines in Sweden. The outcome was that the magazine published seven articles by Lo-Johansson in 1949, which documented his experience and critical points of view on care of the elderly in Sweden. The articles in *Vi* were followed by the books *Ålderdom* (Old Age, 1949) and *Ålderdoms-Sverige* (Old Age in Sweden, 1952). *Ålderdom* is a book of photographs containing a wider range of photographs than those included in the articles published in *Vi*. *Ålderdoms-Sverige* is a polemical document in which Lo-Johansson intensified his criticism against those responsible for social welfare. Moreover, in the autumn of 1949 Lo-Johansson broadcast four talks on care of the elderly on the radio. This concerted criti-

cal action against care services for the elderly in Sweden aroused a great deal of attention and, among other things, resulted in a debate in the press that continued for many years. One effect of the furore was that the political parties started to take up the issue of care of the elderly in debates in Parliament and, in connection with this, put forward one of Lo-Johansson's main demands to enable the elderly to live a more dignified existence, namely to replace care in homes with care at home. He was of the opinion that nursing homes would not be needed in the future if the elderly were given help in their own homes instead. The medical services should take care of those old people who were sick. The politicians were not prepared to approve solutions that were quite so radical but, on the other hand, they could accept that it was possible to replace care in homes with care at home to a certain extent. Another very concrete result of the debate was that a new commission of inquiry into care of the elderly was appointed in 1952 by the Minister of Health and Social Welfare at that time, Gunnar Sträng. Sträng personally supported the suggestion of care at home and, in a letter to Lo-Johansson, ascribed great significance to him as a driving force for a change in the policy for care of the elderly.

Experiments on care at home were started on a small scale as early as in 1950 and were extended from then on. This form of care at home was largely based on the situation prevailing at the beginning of the 1950s. There was a large manpower reserve, consisting principally of married women living at home, who could consider working in home help activities. The social authorities started to adopt the care at home concept, since earlier plans for a vigorous development of old people's homes proved to be a very expensive solution to the problem, while housewives accepted low wages for doing the job. In other words there were strong financial reasons to invest in home help.

The report of the Parliamentary commission on care of the elderly was published in 1956. In addition to the prominence given to home help by Lo-Johansson, other important points in the author's programme for improved care services for the elderly had been to make use of the manpower of the elderly or to give them meaningful activities of different types. Moreover, he had pleaded for more research into gerontology and geriatrics, for counteracting the mixing of clientele, and for eliminating the poor relief mentality which permeated the authorities' management of care services for the elderly. All these problems were taken up by the Parliamentary commission which presented proposals for improvements and solutions. However, the most important feature of the commission's report was its fundamental focus where it clearly expressed the importance of respecting the personal integrity, interests and individual wishes of the elderly. An expression of intent of this type had never been expressed before on the part of the authorities. However, it was completely in line with the spirit that Ivar Lo-Johansson had strived for throughout his campaign to improve conditions for the elderly.

The commission thus concurred closely with Lo-Johansson's demands and suggestions, but no reference was made to him in any way. Formally the commission's work had been based on studies made by different government agencies. This was not remarkable in itself. In an earlier phase Lo-Johansson had been invited by the Minister for Health and Social Welfare to be a member of the commission, but he had declined since he wanted to act freely in his role as an author and layman. It was also the case that he had been involved in a heated controversy with one of the members of the commission for a long period of time.

In other words, even if Lo-Johansson received no recognition for his action in this context, the debate in the daily press that started in 1949 and continued for most of the 1950s shows that the leading newspapers, regardless of their political allegiance, generally supported Lo-Johansson's suggestions for better care for the elderly, above all the focus on the non-institutional forms of care.

The dissertation describes Ivar Lo-Johansson's intervention in the important social issue of care of the elderly and the reactions his action led to, i.e. how opinions were shaped in different camps. At the overall level the dissertation is, in other words, a study on forming opinion. The dissertation also studies the extent to which Lo-Johansson's campaign resulted in a change in the focus of the social policy for care of the elderly. The dissertation describes the methods the author used to spread his message, and examines how effective these methods proved to be in achieving the intended results. The thesis uses the seven hypotheses available to an author to shape opinion on social policy that Lars Furuland presented in his article "*Litteratur och samhälle. Om litteratursociologi och dess forskningsuppgifter*" (Literature and Society. On the sociology of literature and its research mission, 1974). The dissertation also refers to some theories on the treatment by society of issues related to care of the elderly presented by Hans Esping in his book "*Sociala program – om att utveckla och avveckla offentliga åtaganden*" (Social programmes – on developing and dismantling public commitments, 1980). A further research task has been to attempt to define some of the value structures that governed the attitudes of society to the elderly at the end of the 1940s, and to see the extent to which earlier value structures were changed with Lo-Johansson's action.

Proof that Lo-Johansson's campaign had an impact on a broad front was that a large number of newspapers and magazines in widely different fields took up the issues and emphasised Lo-Johansson's role. The conclusion of the dissertation is that Lo-Johansson's campaign was successful as an instrument for shaping opinion. The dissertation also shows the ways in which the seven hypotheses available to an author to exert an influence in an important social issue were effectuated. One important factor in this respect was that Lo-Johansson, by placing a strong emphasis on the right of the elderly to a dignified existence by being able to make decisions, to the greatest

extent possible, over their own living conditions, reached both social democrat and liberal camps which, in the spirit of consensus of the time, could maintain a more or less joint approach in the policy for care of the elderly. Another conclusion drawn in the dissertation is that a change in the values structure came into being simply because concepts such as freedom of choice, independence, satisfaction of mental needs, humanity, human dignity, respect and integrity had started to be used in the debate on care services, in Parliament, by different politicians and other officials in positions of influence, in the press and in the report of the Parliamentary commission published in 1956.

In addition to describing ways in which Lo-Johansson implemented his campaign for care of the elderly and the results the campaign led to, the dissertation also takes up the way in which Lo-Johansson portrayed the elderly in his literary production. In particular, in the novel *Godnatt, jord* and the collections of short stories, *Statarna 1* and *Statarna 2*, there are portraits of elderly people, often indomitable and powerful personalities, who do not allow themselves to be governed or broken down by those around them. These strong and rebellious old people are portrayed with considerable sympathy by Lo-Johansson. The spirit of indomitability and freedom is emphasised in these portraits of the elderly and permeates the descriptions in the same way as the concept of freedom and the right to self-determination were important elements in demands for reforms to care of the elderly.

The books which immediately preceded the care of the elderly campaign, *Traktorn* (The Tractor, 1943), *Geniet* (The Genius, 1947) and *Monism* (Monism, 1948) have been regarded by literary critics as works produced during a period of crisis which were not on par with Lo-Johansson's other production. The publication of the autobiographical novel *Analfabeten* (The Illiterate) in 1951 ushered in a new period in Lo-Johansson's writing, with in part a new way of writing and with new motives. Two literary historians, Gunnar Brandell and Ragnar Oldberg, have described *Analfabeten* as a successful ending to the preceding period of crisis and have characterised the portrait of the father in the novel as a magnificent description in which the portrayal is borne up by a new, more unreserved feeling than that expressed in earlier works. The novel also reflects Lo-Johansson's engagement for the elderly in a chapter on committal. *Analfabeten* is the first of a number of autobiographical novels in which the author's own person stands out in a way that had not been present before. The experience gained by Ivar Lo-Johansson during his campaign on care for the elderly had liberated a new narrative style different to that in the earlier sharecropper novels. For example the autobiographical novels are characterised by a livelier dialogue and freer composition. The campaign for the elderly thus functioned as a catalyst which both liberated Lo-Johansson's authorship towards a more intensive, narrative art and at the same time paved the way for a new care ideology via

the effective social articles in the *Vi* magazine and in the books *Ålderdom* and *Ålderdoms-Sverige*.

One question that should be posed in a total assessment of Lo-Johansson's contribution for the elderly is the degree to which the social reforms would have been implemented without his action. It is difficult to actually substantiate the connection between the author's empirical investigation and its effects on care services for the elderly. The dissertation focuses on Lo-Johansson's most important suggestions for changes and improvements, tries to show how these have been taken up and treated in various contexts, and emphasises concrete measures taken of the type that were in agreement with Lo-Johansson's intentions. In addition it shows that a value structure in a state of change permeated both the public debate and the Parliamentary commission of 1952. Where the new focus of the social policy is concerned, it is possible – in view of the fact that care of the elderly was so completely neglected at the end of the 1940s – to assume that it would have taken a long time before a real improvement had been achieved. During this time many old people in Sweden would have continued to fare badly, both physically and mentally. Lo-Johansson's action put pressure on decision-makers in the country for the benefit of a large and neglected group of citizens.

APPENDIX A. KRONOLOGISK ÖVERSIKT 1942–1957

- Hösten 1942:** John Björnheden, redaktör för tidningen *Pensionären*, tar kontakt med Ivar Lo-Johansson med önskemål om att denne ska medverka i tidningen. Lo-Johansson tackar nej.
- Julen 1944:** Ivar Lo-Johansson medverkar i *Pensionären* med en inläga om de gamla.
- 1946:** Socialvårdskommittén framlägger ett slutbetänkande, *Utredning och förslag angående ålderdomshem m.m.*, om hur den framtida åldringsvården ska organiseras. Ett av de viktigaste förslagen är att fattigvårdsanstalterna ska förvandlas till inackorderingshem för normalt åldrande personer.
- 1947:** Socialminister Gustav Möller framlägger proposition baserad på slutbetänkandet: *Grunder för anordnande av ålderdomshem*.
- 1 januari 1948:** En lag om allmän folkpensionering införs.
- December 1948:** Ivar Lo-Johansson meddelar redaktör John Björnheden att han planerar göra en rundresa bland svenska ålderdomshem tillsammans med en fotograf för att bilda sig en uppfattning om hur de äldre har det.
- Januari 1949:** Lo-Johansson reser till Göteborg och besöker några ålderdomshem tillsammans med en fotograf. Detta är upptakten till Lo-Johanssons åldringsvårdskampanj.
- Våren 1949:** Tidningen *Vi* publicerar sju reportage av Lo-Johansson om Sveriges åldringsvård.
- Juni 1949:** *Vi* publicerar en artikel kallad ”Åldrandets problem i debatt” där förutom författaren, socialläkaren Gunnar Inghe och byråchefen vid Socialstyrelsen Ali Berggren uttalar sig.
- September/oktober 1949:** Lo-Johansson håller fyra föredrag i radio om åldringsvården.
- 12 oktober 1949:** En diskussion med rubriken ”Ska vi ha ålderdomshem” sänds i radio. Förutom Lo-Johansson och Ali Berggren deltar rektor Greta Hamrin, fattigvårdsinspektör Helge Dahlström och läkaren Arvid Myrgård.
- 26 oktober 1949:** Generaldirektören i Socialstyrelsen Ernst Bexelius håller ett radioföredrag där han bemöter en del av Lo-Johanssons kritik.
- November 1949:** En delegation för åldringsvård tillsätts vid Svenska Socialvårdsförbundets kongress. I delegationen ingår bland andra Ali Berggren, Helge Dahlström, Sten Eckerström, Greta Hamrin och Erik Wahlberg.
- 1950:** Folkpartiet och socialdemokraterna tar upp åldringsvårdsproblematiken i sina valprogram.
- Mars 1950:** Röda Korset i Uppsala tar det första initiativet till hemtjänst för äldre.
- Juni 1950:** Socialborgarrådet i Stockholm, Hjalmar Mehr, skriver till Lo-Johansson och meddelar att en upprustning har påbörjats av vissa ålderdomshem i Stockholm.

- 10 oktober 1950:** Fotobildboken *Ålderdom*, baserad på reportagen i *Vi*, publiceras på KF:s förlag med text av Lo-Johansson och bild av Sven Järlås.
- Juli och augusti 1951:** Lo-Johansson fortsätter sin kritik av åldringsvården i några artiklar publicerade i *Stockholms-Tidningen*.
- 21 oktober 1951:** Socialminister Gustav Möller förklarar i *Dagens Nyheter* att hemvården ska byggas ut och att äldre bara undantagsvis ska tas in på ålderdomshem.
- 12 februari 1952:** Ivar Lo-Johansson publicerar sin andra bok i åldringsvårdsfrågan, stridsskriften *Ålderdoms-Sverige* på Bonniers förlag.
- 23 maj 1952:** Direktiv utfärdas om tillsättande av en ny åldringsvårdsutredning.
- 3 november 1953:** Socialminister Gunnar Sträng meddelar Lo-Johansson att "Kungl. Majt" följer författarens "råd och anvisningar".
- 1954:** Vissa tilläggsdirektiv till åldringsvårdsutredningen utfärdas.
- 1956:** Åldringsvårdsutredningens betänkande publiceras. Utredningskommittén tillstyrker de öppna vårdformerna.
- Maj 1956:** Ivar Lo-Johansson håller ett första maj-tal i Stockholm om åldringsvården.
- 1957:** Socialminister John Ericssons framlägger proposition i åldringsvårdsfrågan.

APPENDIX B. NÅGRA PERSONDATA

- Sven Andersson**, konsultativt statsråd 1948–1951.
- Ali Berggren**, byråchef vid Socialstyrelsen och statens fattigvårdsinspektör. Ledamot i 1952 års åldringsvårdsutredning.
- William Beveridge**, brittisk nationalekonom och politiker. Ordförande i en kommitté med uppgift att dra upp riktlinjerna för socialvården i England 1941–42.
- Ernst Bexelius**, generaldirektör i Socialstyrelsen 1946, ledamot i Socialvårdskommittén och ordförande i kommittén för social upplysningsfilm 1950.
- John Björnheden**, redaktör för tidningen *Pensionären* 1939–1955.
- Helge Dahlström**, fattigvårdsinspektör i Stockholm, tf. direktör i fattigvårdsutredningen 1947. Expert i 1952 års åldringsvårdsutredning.
- Per Eckerberg**, byråchef i Socialdepartementet 1948–1950. Statssekreterare där 1950–1956. Ordförande i Sveriges Radio 1955–1976.
- John Ericsson**, socialminister 1955–1957.
- Nils-Olof Franzén**, programdirektör och chef för föredragsavdelningen i Sveriges radio 1950.
- Greta Hamrin**, sjuksköterska, kursledare i Svenska Fattigvårds- och Barnavårdsförbundet 1937–1942. Åren 1943–1946 tjänsteman och kursledare. 1947–1964 tjänsteman och rektor för utbildningen av ålderdomshemsföreståndare i förbundet, som 1949 döptes om till Svenska Socialvårdsförbundet.
- Gunnar Helén**, liberal politiker, docent i nordiska språk, riksdagsledamot 1953–1966 och 1970–1976, medarbetare i Sveriges Radio 1942–1949 och i *Stockholms-Tidningen* 1949–1955.
- Karl Johan Höjer**, generaldirektör i Socialstyrelsen 1940–1945. Ordförande i Socialvårdskommittén 1950 och 1951. Författare av *Svensk socialpolitisk historia* (1952).
- Gunnar Inghe**, socialläkare i Stockholms socialnämnd 1944–1961.
- Sven Järlås**, fotograf för tidningen *Vi* i Stockholm.
- John Kaselli**, pensionerad journalist, Stockholm.
- Erik Hjalmar Linder**, författare och litteraturvetare. Chef för föredragsavdelningen i Radiotjänst 1947–1949, medarbetare i *Stockholms-Tidningen* 1950–1956.
- Birger Lundberg**, redaktionssekreterare i *Vi* 1938–1945, andreredaktör där 1945–1957, verkställande redaktör 1958 samt chefredaktör och ansvarig utgivare 1959.
- Hjalmar Mehr**, borgarråd i Stockholm 1948–1971, landshövding i Stockholm 1971–1977.
- Arvid Myrgård**, provinsialläkare och länsläkare i Stockholm 1952. Ledamot i Svenska Socialvårdsförbundets åldringsdelegation 1950–1962.
- Ola Månsson**, läkare i Uppsala 1938–1955, stadsdistriktsläkare där 1956–1963.
- Gustav Möller**, medarbetare i tidningen *Arbetet* 1906. Statsråd och chef för socialdepartementet 1924–1926, 1932–1935, 1936–1938, 1939–1951.

Gösta Netzén, redaktör för tidningen *Lantarbetaren* 1936–1944, chefredaktör för tidningen *Arbetet* 1944–1957. Statsråd och chef för Jordbruksdepartementet 1957–1961.

Per Nyström, statssekreterare i Socialdepartementet 1945–1950.

Gunnar Sträng, ombudsman i Lantarbetarförbundet 1932, förbundsordförande 1938, statsråd och chef för Jordbruksdepartementet 1948–1951. Statsråd och chef för Socialdepartementet 1951–1955.

Nils Thedin, anställd vid KF:s sekretariat 1940–1944. Chefredaktör för tidningen *Vi* 1945–1959, biträdande chef för organisationsavdelningen i KF 1958.

Eric Wahlberg, ansvarig utgivare av *Tidskrift för svensk fattig- och barnavård*, senare omdöpt till *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*. Direktör i Svenska Socialvårdsförbundet.

Otto Wangson, statens fattigvårdsinspektör 1938–40. Fattigvårdsdirektör 1947–1952. Ordförande i Socialtjänstemannaförbundet, ansvarig utgivare av *Svensk socialvårds tidning*, ledamot av Socialvårdskommittén, pensionerad 1952.

Källor

Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd, Höganäs 1989.

Svenskt Porträttgalleri, Generalregister, Stockholm 1913

Sveriges statskalender med bihang, åren 1937–1964.

Vem är Vem, Stockholm 1962, delarna Storstockholm, Svealand utom Storstockholm samt Skåne/Halland/Blekinge.

Källor och litteratur

Otryckt material

Göteborg

Göteborgs stadsarkiv, Sveriges Folkpensionärers Riksförbunds samling (SPF), John Björnhedens handlingar, korrespondens: B II samt F IX:1.

Sigtuna

Sigtunastiftelsens bibliotek och arkiv
Tidningsklipp, åldringsvård åren 1949–1957.

Stockholm

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (ARAB)
Mehr, Hjalmar, ”Tal vid Matteusgårdens 20-års jubileum 3 nov.1950”. Mehrs samling F 24:e l.
Möllers samling vol.1 c.

Klippsamlingar

Dagens Nyheters klipparkiv: åldringsvård 1949–1957.
Svenska Dagbladets klipparkiv: åldringsvård 1949–1957.

Riksarkivet/handlingar

5fxxa:24, ”VPM angående beräkning av kostnaderna för ålderdomshemsreformen”
1 okt. 1946, bilaga till remiss. Socialdepartementets konseljakter april 1947, nr 92, prop 243 del I.
5fxxa:24, PM ”Ålderdomshemmen och fattighusmentaliteten” 1 okt. 1946, bilaga till remiss. Socialdepartementets konseljakter april 1947, nr 92, prop 243 del II.

Sveriges Radios dokumentarkiv

- Bexelius, Ernst, ”Vart syftar vi?” Radioföredrag 26 okt.1949.
- Brevväxling mellan Ivar Lo-Johansson och Nils-Olof Franzén och mellan Ivar Lo-Johansson och Erik Hjalmar Linder 1949.
- Förvaltningsutskottets protokoll 1947–1949.
- ”Ska vi ha ålderdomshem?” Radiodiskussion 12 okt.1949.

Uppsala

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)
Handskriftsavdelningen:
Ivar Lo-Johanssons arkiv, handlingar rörande zigenarfrågan och åldringsvården: 89, 90, 93a och 94 samt 121 (tidnings- och tidskriftsclipp).
Ivar Lo-Johanssons brevsamling.

Hos avhandlingsförfattaren

Anteckningar från samtal med:

- Göran Elgemyr, september 1986.
- Hasse Enström, augusti 1985.
- Nils-Olof Franzén, november 1965, juni 1986.
- Gunnar Helén, maj 1986.
- Elsa Järlås, september 1985.
- Erik Hjalmar Linder, november 1965.
- Ivar Lo-Johansson, november 1965, januari 1981, mars 1983, juni 1984.
- Birger Lundberg, augusti 1985.
- Per Nyström, juli 1985.
- Kurt Samuelsson, maj 1966.
- Gunnar Sträng, september 1991.
- Nils Thedin, augusti 1985.
- Brev från Ivar Lo-Johansson till avhandl.författaren 14 februari 1964 samt 20 dec. 1965.
- Göran Elgemyr, ”Radionämndens verksamhet 1936–1959”, uppsats skriven inför Radionämndens 50-års-symposium 14 april 1986.

Offentligt tryck

Riksdagstrycket

Motioner Första kammaren

Motion 1952:1, *Om en allsidig utredning rörande åldringsvården m. m.*

Motion 1952:54, *Om beredande av hemvårdsbidrag åt kroniskt sjuka och vårdbehövande åldringar.*

Motion 1952:79, *Om anslag till bidrag till avlönande av hemvårdarinnor.*

Motion 1952:186, *Angående åldringsvårdens planläggning och utformning.*

Motion 1952:342, *Rörande upprustning av forskning, undervisning och vård på de s.k. folksjukdomarnas och åldringssjukdomarnas områden.*

Motioner Andra kammaren

Motion 1952:2, *Likalydande med motion i Första kammaren 1952:1.*

Motion 1952:263, *Likalydande med motion i Första kammaren 1952:186.*

Motion 1952:476, *Likalydande med motion i Första kammaren 1952:342.*

Motion 1962:586, *Om en intensifierad hemsamaritverksamhet.*

Protokoll Första kammaren

Första bandet, prot.1952:2, *Interpellation ang. åldringsvårdens aktuella läge m.m.*

Första bandet, prot. 1952:9, Bihang, *Svar på interpellation ang. åldringsvårdens aktuella läge m m .*

Protokoll Andra kammaren

Första bandet, prot.1950:4, *Interpellation angående genomförande av 1947 års principbeslut rörande ålderdomshemsvårdens framtida ordnande.*

Andra bandet, prot. 1950:14, *Svar på interpellation angående genomförande av 1947 års principbeslut rörande ålderdomshemsvårdens framtida ordnande.*

Propositioner

Prop.1947:243, *Grunder för anordnande av ålderdomshem.*

Prop.1957:38, *Frågor rörande åldringsvården.*

Socialdepartementets konseljakter

Prop 243: del 1, april 18; nr 92, ”V.P.M. angående beräkning av kostnaderna för ålderdomshemsreformen” av Ali Berggren, daterad 25 april 1947.

Kommittérapporter

SOU 1938:40, *Betänkande med utredning och förslag till anordnande av bostäder åt åldringar och änkor i s.k. pensionärshem.*

SOU 1942:56, *Socialvårdskommitténs betänkande VI: Utredning och förslag angående socialvårdens organisation m.m.*

SOU 1946:1, *Betänkande angående rundradion i Sverige. Dess aktuella behov och riktlinjer för dess framtida verksamhet.*

SOU 1946: 52, *Socialvårdskommitténs betänkande XIV: Utredning och förslag angående ålderdomshem m.m.*

SOU 1947: 46, *Betänkande angående familjeliv och hemarbete.*

SOU 1949: 7, *Betänkande med förslag till indexreglering av folkpensionerna.*

SOU 1950:11, *Lag om socialhjälp m. m.*

SOU 1952:38, *Hemhjälp.*

SOU 1956: 1, *Åldringsvård. Betänkande av 1952 års åldringsvårdsutredning.*

Sociallagstiftning

SFS 1913:120–122, *Lag om allmän pensionsförsäkring.*

SFS 1918: 422–443, *Fattigvårdslagen.*

Socialstyrelsen

Råd och anvisningar i socialvårdsfrågor, 1952:74.

Sociala meddelanden, 1951:10.

Sociala meddelanden, 1958:8.

Utsänt ärende 1953:103, Förslag angående en representativ statistisk undersökning av åldringarnas i Stockholm levnadsförhållanden.

Statistik

Statistisk årsbok för Sverige, 1935, 1952, 1953, 1963.

Uppslagsverk

Bonniers Lexikon, del 13. U.å.

Bra Böckers Lexikon, fjärde upplagan, del 8. U.å.

Nationalencyklopedin. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av Statens kulturråd, Höganäs 1989.

Nordisk Familjebok, del 22, 1955.

Sveriges statskalender med bihang, åren 1937–1964.

Vem är Vem, Stockholm 1962, delarna Storstockholm, Svealand utom Storstockholm samt Skåne/ Halland /Blekinge.

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet, 1949–1957.
Afton-Tidningen, 1954.
Arbetaren, 1950.
Arbetet, 1949–1957.
Bonniers litterära magasin, 1945–1946, 1949, 1952–1953, 1956.
Byggmästaren, 1950.
Dagens Nyheter, 1948, 1949–1957, 1973, 1982.
Expressen, 1949–1957.
Fackföreningsrörelsen, 1956.
Folket i Bild, 1950.
Folket i Bild Kulturfront, 1983.
Folkpensionären. Organ för Sveriges folkpensionärers riksorganisation, 1941–1947, 1954–1955.
Fönstret, 1954.
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning, 1949–1957.
Husmodern, 1956.
Husmodersförbundets Medlemsblad, 1952.
Hörde Ni. Månadstidskrift för Sveriges radio, 1949.
Konsumentbladet. Tidning för Kooperation och huslig ekonomi, 1929, 1931–1932.
Kristet samhällsliv, 1954.
Lantarbetaren, 1938.
Liberal debatt, 1958.
Morgonbladet, 1957.
Morgon-Tidningen, 1949–1957.
Ny Tid, 1926.
Nya Dagligt Allehanda, 1933.
Pensionären. Organ för Sveriges folkpensionärers riksförbund, 1944, 1945, 1948–1953.
Reklamnyheterna, 1952.
Röster i Radio, 1949.
Socialvetenskaplig tidskrift, 1995.
Skånska Dagbladet, 1949–1957.
Stockholms-Tidningen, 1949–1957, 1960.
Svensk Fattigvårds- och Barnvårds tidning, 1932.
Svensk socialvårds tidning, 1949–1951.
Svenska Dagbladet, 1949–1957.
Svenska läkartidningen, 1951.
Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift, 1948–1951.
SöndagsNisse-Strix, 1949.
Tankar och syner. Illustrerad ungdomstidskrift för Stockholms län. Organ för Västerhaninge folkhögskolas elevförbund, 1925.
Tiden. Tidskrift för socialistisk kritik och politik grundad av Hjalmar Branting, 1946, 1949, 1961, 1989.
Tidskrift för fattigvård och annan hjälpverksamhet, 1947.
Upsala Nya Tidning, 1966.
Vi, 1937–1938, 1949, 1951–1954, 1956, 1963.
Vår kyrka, 1949.

Skrifter av Ivar Lo-Johansson

Böcker

- , *Vagabondliv i Frankrike*, Stockholm 1927.
- , *Kolet i våld. Skisser från de engelska gruvarbetarnas värld*, Stockholm 1928. (Vid nothänvisning 1928a).
- , *Ett lag historier*, Stockholm 1928. (Vid nothänvisning 1928b).
- , *Nederstigen i dödsriket. Fem veckor i Londons fattigvärld*, Stockholm 1929. (Vid nothänvisning 1929a).
- , *Zigenare. En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar*, Stockholm 1929. (Vid nothänvisning 1929b).
- , *Mina städers ansikten*, Stockholm 1930.
- , *Måna är död*, Stockholm 1932. (Vid nothänvisning 1932a).
- , *Godnatt, jord*, Stockholm 1933.
- , *Statarna I och II*, Stockholm 1936 och 1937.
- , *Jordproletärerna. Berättelser*, Stockholm 1941.
- , *Traktorn*, Stockholm 1943.
- , *Geniet. En roman om pubertet*, Stockholm 1947.
- , *Monism. En sexualteori i "Geniet"*, Stockholm 1948.
- , *Statarna i bild*. Text: Ivar Lo-Johansson. Bild: Gunnar Lundh, Stockholm 1948.
- , *Ålderdom*. Text: Ivar Lo-Johansson. Bild: Sven Järlås, Stockholm 1949. (Vid nothänvisning 1949a).
- , *Analfabeten. En berättelse från min ungdom*, Stockholm 1951. (Vid nothänvisning 1951a).
- , *Ålderdoms-Sverige. En stridsskrift*, Stockholm 1952.
- , *Okänt Paris*. Text: Ivar Lo-Johansson. Bild: Tore Johnson, Stockholm 1954.
- , *Journalisten. Självbiografisk berättelse*, Stockholm 1956.
- , *Socialisten. Självbiografisk berättelse*, Stockholm 1958.
- , *Soldaten. Självbiografisk berättelse*, Stockholm 1959.
- , *Proletärförfattaren. Självbiografisk berättelse*, Stockholm 1960. (Vid nothänvisning 1960a).
- , *Dagbok från 20-talet. Vagabondliv i Frankrike. Nederstigen i dödsriket. Kolet i våld. Mina städers ansikten. Med efterskrift av författaren*. Stockholm 1982.
- , *Frihet. Memoarer*, Stockholm 1985.

Artiklar, noveller, reportage m.m.

- , "Ett par städer", *Tankar och syner. Illustrerad ungdomstidskrift för Stockholms län. Organ för Västerhaninge folkhögskolas elevförbund*, sjätte årgången, 1925, s. 11–14.
- , "Franska arbetarkvinnor", *Ny Tid* söndagsbilaga "Hus och hem", 21 februari 1926, s. 1.
- , "Skuggor i Spaniens sol. Bilder ur Barcelonas trasghetton", *Ny Tid* bil. "Lördagskvällen", 27 februari 1926, s. 1. (Vid nothänvisning 1926a).
- , "Där fransk ungdom roar sig", *Ny Tid* bil. "Lördagskvällen", 20 mars 1926, s. 2 och 3.
- , "Franska arbetare", *Ny Tid* bil. "Lördagskvällen", 10 april 1926, s. 1.
- , "En fransk dörr till Sverige", *Ny Tid* bil. "Lördagskvällen", 15 maj 1926, s. 1. (Vid nothänvisning 1926b).

- , ”Bland tiggare och trashankar. Ur en fransk stads undre värld”, *Ny Tid* bil. ”Lördagskvällen”, 19 juni 1926, s.1.
- , ”Med fransoser hos fransosiska djur”, *Ny Tid* bil. ”Lördagskvällen”, 3 juli 1926, s. –, ”Zigenare och tattare”, *Konsumentbladet*, 1929:37 s. 8–9. (Vid nothänvisning 1929c).
- , ”Flottare vid Indalsälvens dalgång berätta”, *Konsumentbladet*, 1931:12, s. 8–9. (Vid nothänvisning 1931a)
- , ”I en saltgruva”, *Konsumentbladet*, 1931:18, s. 8–9. (Vid nothänvisning 1931b).
- , ”Äventyr kring Medelhavet. Italien hälsar!”, *Konsumentbladet*, 1931:38, s. 8–9.
- , ”Äventyr kring Medelhavet. Italien betackar sig”, *Konsumentbladet*, 1931:39, s. 7, 14 och 15.
- , ”Äventyr kring Medelhavet. Som luffare på Azurkusten.” *Konsumentbladet*. 1931:42, s. 7 och 14.
- , ”Äventyr kring Medelhavet. Det förtrollande Marseille”, *Konsumentbladet*, 1931:44, s.7 och 14.
- , ”Världen i en sko”, *Konsumentbladet*, 1932:18, s. 8–10. (Vid nothänvisning 1932b).
- , ”Klocknyckeln”, *Vi*, 1937:47, s. 8–9.
- , ”Resa till Budapest”, *Vi*, 1938:21, s. 9 och 14.
- , ”Fattighus”, dikt, *Folkpensionärens julnummer* 1943, s. 18.
- , ”Fattigdomens fina märken. För Pensionärens julnummer”, *Pensionärens julnummer*, 1944, s. 3.
- , ”Kommentar till statarböckerna”, *Bonniers litterära magasin*, 1945, s. 565–571.
- , ”Tankar vid en lantarbetarkongress”, *Bonniers litterära magasin*, 1946, s. 659–665.
- , ”En ny proletärdikt”, *Bonniers litterära magasin*, 1948, s. 741–751.
- , ”Lapparnas ålderdomshem”, *Vi* 1949:8, s. 12–14. (Vid nothänvisning 1949b).
- ”Svenska ålderdomshem”, radioföredrag 22 sept.1949. Manus Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
- , ”Svenska ålderdomshem”, *Vi*, 1949:14, s. 12–14. (Vid nothänvisning 1949e).
- , ”Ålderdomshemmens ande”, *Vi*, 1949:17, s. 15–17. (Vid nothänvisning 1949f).
- , ”Ålderdomens lust och ensamhet”, *Vi*, 1949:19, s. 10–11.(Vid nothänvisning 1949g).
- , ”Ålderdomshemmens sabotörer”, *Vi*, 1949:21, s. 12–13 samt 21. (Vid nothänvisning 1949h).
- ”Ålderdomshemmens sabotörer”, radioföredrag 5 okt. 1949. Manus Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
- , ”Åldrandets ensamhet”, radioföredrag 28 sept. 1949. Manus Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
- , ”Åldringarnas fackförening”, *Vi*, 1949:10, s. 15–17. (Vid nothänvisning 1949c).
- , ”Ättestupan – det äldsta ålderdomshemmet”, radioföredrag 16 sept. 1949. Manus Ivar Lo-Johanssons arkiv 90.
- , ”Ättestupa och ätteklubba”, *Vi*, 1949:12, s. 12–14. (Vid nothänvisning 1949d).
- , ”Ålderdomshemmen och verkligheten”, *Vi* 1950:2, s. 10, 22 och 23. (Vid nothänvisning 1950a).
- , ”Resa bland ålderdomshem”, *Folket i Bild*, 1950:3, s. 3–5.
- , ”Åldrandets problem”, *Folket i Bild*, 1950:4, s. 8, 9, 31 och 32.
- , ”Ur posten om Ålderdoms-Sverige”, *Folket i Bild*, 1950:5, s. 14, 15, 33 och 36. (Vid nothänvisning 1950b).
- , ”Generationernas krig”, *Folket i Bild*, 1950:6, s. 14,15, 36 och 37.
- , ”Samhället och ättestupan”, *Folket i Bild*, 1950:7, s. 8, 9 och 27. (Vid nothänvisning 1950c).

- , ”Ålderdomshemmen och döden”, *Folket i Bild*, 1950:8, s. 8, 9 och 36.
- , ”Kritiken av ålderdomshemmen”, *Stockholms-Tidningen*, 24 april 1951. (Vid nothänvisning 1951b).
- , ”Mörkläggningen av ålderdomshemmen”, *Stockholms-Tidningen*, 18 juli 1951. (Vid nothänvisning 1951c).
- , ”Ålderdomshemmen och offentligheten”, *Stockholms-Tidningen*, 23 juli 1951. (Vid nothänvisning 1951d).
- , ”Tvångsintagningarna till ålderdomshemmen”, *Stockholms-Tidningen*, 26 juli 1951. (Vid nothänvisning 1951e).
- , ”Frihetsbegreppet kontra ålderdomshemmet”, *Stockholms-Tidningen*, 3 aug. 1951. (Vid nothänvisning 1951f).
- , ”Fem års ålderdomskampanj”, *Folkpensionären*, 1954:1, s. 3–6.
- , ”Brobydramat”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 16 augusti 1954.
- , ”Ålderdomshemmen”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 21 augusti 1954. (Vid nothänvisning 1954a).
- , ”Ålderdomslandet”, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, 24 augusti 1954. (Vid nothänvisning 1954b).
- , ”Självbiografi eller roman”, *Stockholms-Tidningen*, 27 november 1960. (Vid nothänvisning 1960b).
- , ”Från 20-tal till 80-tal. Reportagets möjligheter”, *Folket i Bild Kulturfront*, 1983:7, s. 17.

Övrigt tryckt material

- Abramson, Ernst, ”Åldrandet som samhällsproblem”, *Husmodersförbundets Medlemsblad*, 1952:8/9 s. 4–6.
- Adolfsson, Eva, ”Ivar Lo-Johansson: Den förödande förändringen”, *Tiden*, 1989:1, s. 42–51.
- Ahlqvist, David, ”Liven går hem”, *Gotlänningar*, Visby 1945, s. 87–94.
- , ”Malin går hem”, *Svenska Radiopjäser*, Stockholm 1951, s. 99–140.
- Andersson, Bo, ”Pensionärsrörelsen – utnyttjade och outnyttjade maktresurser. Exemplet Göteborg 1938–1979”. I *Äldre i samhället, förr, nu och i framtiden del 2: Probleminventeringar*, red. Lars Tornstam, Stockholm 1983, s. 210–232.
- Andersson, Per, *Pseudonymregister*, Lund 1967.
- Appelquist, Elsa, ”Gammal är inte detsamma som sjuk”, *Husmodersförbundets Medlemsblad*, 1952:8/9, s. 7.
- Askelöf, T, orubr. inlaga om Beveridgeplanen, *Folkpensionären*, 1943:3, s. 3.
- Berg, Gunnar, ”Åldringsvården går mot katastrof”, *Svenska läkartidningen*, 1951, s. 1865–1880.
- Berggren, Ali, ”De kommunala ålderdomshemmens uppgift”, *Byggmästaren*, 1950, s. 361–363.
- , ”Förströelse verkar som livselixir”, *Folkpensionären*, 1955:2, s. 25–26.
- , ”Klientelblandningen på ålderdomshemmen. En viktig fråga för landstingen och kommunen.” *Svensk socialvårds tidning* 1949, s. 221–227.
- , ”Rödakorshjälp till gamla. Ett värdefullt initiativ”, *Sociala meddelanden*, 1951:11, s. 781–783. (Vid nothänvisning 1951a).
- , ”Ålderdomshemmen och offentligheten”, *Stockholms-Tidningen*, 23 juli 1951. (Vid nothänvisning 1951b).
- , ”Ålderdomshemspensionär får lida för att personalen är utarbetad”, *Folkpensionären*, 1955:2, s. 13–14.

- Björck, Staffan, *Romanens formvärld. Studier i prosaberättarens teknik*, Stockholm 1953.
- Björke, Bernhard, "Ålderdoms-Sverige", *Pensionären* 1952:1, s. 15.
- Björnheden, John, "Generaldirektör Bexelius har talat", *Pensionären*, 1949:5, s. 3–4.
- , Orubr. inlaga i *Pensionären*, 1948:4, s. 3.
- , "Socialvård", *Pensionären*, 1948:4, s. 3–4.
- Brandell, Gunnar, *Svensk litteratur, 1900–1950*, Stockholm 1958.
- Brodin, Helene, *Does Anybody Care? Public and Privat Responsibilities in Swedish Eldercare 1940–2000*. diss.Umeå 2005 (Umeå Studies in Economic History Nr 31 /2005).
- Butler, Pierce, "Syssetsättningsbehandling för gamla med särskild tanke på ålderdomshemmen", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1948:6, s. 162–167.
- Dahlström, Helge, "Aktuella synpunkter på åldringvården. Föredrag av fattigvårdsdirektör Helge Dahlström, Stockholm.", *Svensk socialvårds tidning*, 1950:6, s. 151–156.
- Delblanc, Sven, "Ekarna och den styva leran. En studie över Ivar Lo-Johanssons 'berikade realism'", *Tiden*, 1961 s. 492–498.
- "Delegation för åldringvård", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1950, s. 104.
- "Den skrämmande och tysta nöden. Reaktion i antågande", *Svensk Fattigvårds- och Barnavårds Tidning*, 1932, s. 427.
- Dr Silver, (pseud.) "Det glada ålderdomshemmet", *SöndagsNisse-Strix* 1949:11/12, s. 34–35.
- Eckerberg, Per, "Sinnesslövdens omorganisation", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1949:2, s. 37–45. (Vid nothänvisning 1949a).
- , "Vårdbehov och vårdmöjligheter", *Tiden*, 1949:5, s. 324–330. (Vid nothänvisning 1949b).
- Edebalk, Per Gunnar, *Drömmen om ålderdomshemmet – åldringvård och socialpolitik 1900–1952*, Lund 1991 (Meddelanden från Socialhögskolan, 1991:5).
- , *Hemmaboendeideologins genombrott – åldringvård och socialpolitik 1945–1965*, Lund 1990 (Meddelanden från Socialhögskolan, 1990:4).
- Edström, Mauritz, *Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1954 (Verdandis skriftserie, 1).
- , "Orden i vår tjänst. Om Ivar Lo-Johanssons journalistik", i *Tio reportage som förändrade världen. Från Strindberg till Hemingway*, Otto von Friesen (red), Christer Hellmark, Jan Stolpe, Stockholm 1982.
- , "Ivar Lo-Johanssons samhällskritik. Anteckningar om den femte bonden", *Bonniers litterära magasin*, 1953, s. 436–442.
- , "Samhällskritikern Ivar Lo-Johansson", *Fönstret*, 1954:1, s. 15–17.
- , *Äran, kärleken, klassen. En bok om Ivar Lo-Johanssons författarskap*, Stockholm 1976.
- Eiskonen, Leena; Inger Granefjärd, Carina Kennard, Senja Lipponen, *Social hjälp i riksdagsdiskussionen 1940–1980*, uppsats AB-kurs i socialt arbete vid Institutionen för socionomutbildning, Socialhögskolan, Stockholm 1982.
- Elfving, Gösta, (sign. G. E-g) "Ivar Lo och folksamvetet", *Morgon-Tidningen*, 25 sept. 1949, s. 4.
- , "Ivar Los väckarklocka", *Morgon-Tidningen*, 3 juni 1949, s. 4.
- , "Verkliga ålderdomshem", *Folkpensionären* 1947:1, s. 5.
- Elgemyr, Göran, "Synda vidare – Radiotjänst". *När den svenska radion 1956 motsatte sig tillämpningen av den s.k.vetorätten*, *Pressens årbog*, utgivet af Pressehistorisk Selskab, Köpenhamn, 1984, s. 115–121.
- Elmér, Åke, *Från Fattigsverige till välfärdsstaten. Sociala förhållanden och socialpolitik i Sverige under 1900-talet*, Stockholm 1964.
- , *Svensk socialpolitik*, Malmö 1958.

- Elveson, Gunnar, *Reportaget som genre*, Uppsala 1979 (Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen 11).
- Engström, Albert, "Fattigstugan", *Folkpensionären*, 1942:4, s. 20–24.
- "En propaganda bär frukt", *Reklammyheterna. Nyhetstidning för distributions- och opinionsbildningsfrågor*, 1952:14–15, s. 1.
- Esping, Hans, *Sociala program – om att utveckla och avveckla offentliga åtaganden. En delrapport från projektet "Prognoser och politisk framtidsplanering"*, sekretariatet för framtidsstudier, Stockholm 1980.
- Fleisher, Wilfrid, *Sweden. The Welfare State*, New York, 1956.
- Fridegård, Jan, *Kvinnotrådet*, Stockholm 1950.
- Friesen, Bertil von, "Om ålderdom och ålderdomskrämpor", *Folkpensionären*, 1941:1, s. 4–5.
- Funck, Esbjörn, *Berättaren från fattighuset. Åke Wassing och hans roman Dödgrävarens pojke*, diss., Stockholm 1980 (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet 12).
- Furuland, Lars, *Folkhögskolan – en bildningsväg för svenska författare*, Stockholm 1968.
- , "Ivar Lo och dokumentärbilden", *Uppsala Nya Tidning*, 23 feb.1966.
- , "Ivar Lo och åldringsfrågan" i Lönnroth, Lars och Sven Delblanc (red.), *Den Svenska Litteraturen 5. Modernister och arbetardiktare 1920–1950*, Stockholm 1989, s. 141.
- , "Litteratur och samhälle. Litteraturhistoriska frågeställningar" i *Forskningsfält och metoder inom litteraturvetenskapen*, red. Lars Gustafsson, Stockholm 1974.
- , "Litteratur och samhälle. Om litteratursociologin och dess forskningsuppgifter" i *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser*, Uppsala 1991, s. 262–297. (Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala nr 28).
- , *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt. Från Oxenstierna och Almqvist till de första arbetardiktarna*, diss. Uppsala, Stockholm 1962.
- , *Statarnas ombudsman i dikten. En bok om Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1976.
- Furuland, Lars och Ragnar Oldberg, *Ivar Lo-Johansson i trycksvärtans ljus. En bibliografi*, Stockholm 1961.
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden*, Hedemora 1983.
- , "Hemvård istället för vårdhem. Den öppna vårdens uppkomst" i David Gaunt och Göran Lantz, (red.) *Hemmet i vården. Vården i hemmet*, Stockholm 1996, (Ersta vårdetiska institutets skriftserie) s. 39–64.
- , "Ivar Lo, de radikala pensionärerna och striden mot ålderdomshemmen 1949", *Socialvetenskaplig tidskrift*, 1995:4, s. 370–389.
- Ginsburg, Manne, "Säsongen i ett nötskal", *Röster i radio*, 1949:37, s. 11.
- Grundström, Helmer, "Till Ivar Lo-Johansson. Efter en kvälls samvaro med hans bok 'Ålderdoms-Sverige', *Pensionären* 1952:2/3, s. 20–21.
- Hadenius, Stig, *Svensk politik under 1900-talet. Konflikt och samförstånd*, Lund 2002.
- Hagström, Anna, "Hjälp i hemmet", *Husmodersförbundets Medlemsblad*, 1952:8/9, s. 8–9.
- Hamrin, Greta, "Inför åldringarnas tidevarv. Erfarenheter av tillämpad och planerad åldringsvård i England", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1949:1, s. 13–20. (Vid nothänvisning 1949a).
- , "Inför åldringarnas tidevarv. Engelsk anstaltsvård för åldringar", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1949:2, s. 45–50. (Vid nothänvisning 1949b).

- , ”Moderna synpunkter på vården av äldre. Föredrag hållet den 20 maj 1947 vid mötet med kommittéerna för nordiskt samarbete på hjälpverksamhetens område.”, *Tidskrift för fattigvård och annan hjälpverksamhet*, 1947:4, s. 115–121.
- , ”Äldrvård”. Inledningsanförande vid Svenska Socialvårdsförbundets kongress 1949, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1949:2, s. 203–211. (Vid nothänvisning 1949c).
- Hansen, Hagmund, *Ivar Lo-Johansson. Statarnas diktare*, Stockholm 1946.
- Helén, Gunnar, ”Radioprogrammet och lyssnarna. Uppsatser, minnesbilder och radiointervjuer”, *Röst i Radion. Uppsatser, minnesbilder och radiointervjuer av Gunnar Helén*, s. 16–30, Stockholm 1950.
- Holgersson, Leif, *Socialvård. En fråga om människosyn. Med 1982 års socialtjänstlagar*, Stockholm 1981.
- Holmgren, Ola, *Ivar Lo-Johansson – Frihetens väg*, Stockholm 1998.
- , ”Mellan frihet och förtryck”, *Mitt möte med Ivar Lo. 30 personliga berättelser.* (red. Gunder Andersson) s. 31–39.
- Holmstedt, Gustaf, ”Klientelblandningen på ålderdomshemmen”, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1951, s. 149–160.
- Höjer, Karl J., *Svensk socialpolitisk historia*, Stockholm, 1952.
- ”Ivar Lo. Ett självporträtt”, *Hörde Ni. Månadstidskrift för Sveriges radio*, 1949, s. 387–394.
- ”Ivar Lo hedrad”, sign. B. L-g, *Pensionären* 1953:2/3, s. 19.
- ”Ivar Lo-Johanssons pionjärgärning”, *Folkpensionären*, 1954:1, s. 2.
- Ivre, Karl D., ”Äldrvården i stöpsleven”, *Fackföreningsrörelsen*, 1956:5, s. 76–80.
- Johannesson, Kurt, *Retorik eller konsten att övertyga*, Stockholm 1990.
- Johansson, Anders L., *Gunnar Sträng. Landsvägsagitatorn*, Stockholm 1992.
- Johnsson, Andreas, (sign. Anjo) ”Fattighuset lever än i Sverige”, *Svensk socialvårds tidning*, 1949:1, s. 10–11.
- Jonshagen, Kjell, ”Bort med ordningsregler på ålderdomshemmen”, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift* 1950, s. 251–253.
- Jonsson, Sune, ”Dokumentärfotografen och Ivar Lo-Johansson”, *Fotografisk årsbok 1966*, Stockholm, 1965, s. 30–37.
- Josephson, Barbro, ”Mera sällan höstsol på ålderdomshem. Sinnessjuk och gammal föses ihop”, *Dagens Nyheter*, 18 nov. 1948. (Vid nothänvisning 1948a).
- , ”Ålderdomshemmen kan saneras. Gammalt hem blir som nytt med tapeter”, *Stockholms-Tidningen*, 21 nov. 1948. (Vid nothänvisning 1948b).
- Jönson, Håkan, *Det moderna åldrandet. Pensionärsorganisationernas bilder av äldre 1941–1995*, diss., Lund 2001 (Lund Dissertations in Social Work 2).
- Kaselli, John, *Ålderdomshemmen och verkligheten. Med företal av Författaren Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1949.
- Kensjö, Lars, ”Den fotografiska bildens roll och behandling i Ivar Lo-Johanssons äldrvårdskampanj 1949”, trebetygsuppsats, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lund 1979.
- Kindstrand, Will, ”De sjuka äldre dilemman”, *Liberal debatt*, 1958:1, s. 17–23.
- Kjellman, Gunilla, *De gamlas bostad – Fattig – Äldrvårdskulturen. En etnologisk studie av äldrvård och institutionsväsande i agrarsamhället*. Projektet Äldre i samhället – förr, nu och i framtiden. Arbetsrapport nr 5, Lund 1981.
- Kärnell, Karl-Åke, *Strindbergs bildspråk. En studie i prosastil*, Diss. Lund 1962.
- Lagerberg, Hans, *Ivar & Eyvind. En bok om relationen mellan Sveriges två största arbetarförfattare*, Stockholm 2003.
- Lagerkvist, Pär, *Dvärgen*, Stockholm 1944.

- , *Midsommardröm i fattighuset. Skådespel i tre akter*, Stockholm 1941.
- Lanham, Richard A., *A Handlist of Rhetorical Terms. A Guide för Students of English Literature*, University of California Press. Berkely and Los Angeles 1969.
- Lewin, Leif, *Planhushållningsdebatten*, Stockholm 1967 (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala XLVI).
- Lilliehöök, Eleonor, ”Mina tankar om ålderdomen”, *Husmodersförbundets Medlemsblad*, 1952:8–9, s. 3.
- ”Lo-Johansson och pensionärerna”, *Folkpensionären*, 1949:2, s. 2–3.
- Lundberg, Birger, ”Episoder”, *Vi*, 1963: 50/51, s. 4.
- , ”Svensk ålderdom blir bättre”, intervju med Ivar Lo-Johansson, *Vi*, 1956:3, s. 9, 27 och 28.
- , ”Ålderdomsdebattens facit”, *Vi*, 1954:2, s. 6, 17, 20 och 21.
- Lindblom, Paul, *Socialpolitiken och den problematiska välfärden*, Stockholm 1982.
- Linder, Erik Hjalmar, ”De gamla och de unga”, *Röster i Radio*, 1949:41.
- , ”Envishetens lön”, *Morgonbladet*, 25 januari 1957.
- , *Fyra decennier av nittonhundratalet. Ny illustrerad svensk litteraturhistoria*. Tredje upplagan, Stockholm 1958.
- Lindqvist, Sven, ”Befrielse genom traktorn”, *Dagens Nyheter*, 13 aug.1973.
- , ”Reportagens formvärld 1. Verkligheten som konst- och kampform”, *Dagens Nyheter*, 17 juli 1982. (Vid nothänvisning 1982a).
- , ”Reportagens formvärld 2. Berättelsen om upptäckten av verkligheten”, *Dagens Nyheter*, 21 juli 1982. (Vid nothänvisning 1982b).
- Lundberg, Birger, ”Episoder”, *Vi*, 1963:50/51, s. 4.
- , ”Svensk ålderdom blir bättre”, *Vi*, 1956:3, s. 9 och 27 och 28.
- , ”Ålderdomsdebattens facit”, *Vi*, 1954:2, s. 6, 17, 20 och 21.
- Martinson, Harry, *Nässlorna blommar*, Stockholm 1935.
- Martinson, Moa, ”Ättestupan”, *Pensionären*, 1945:2, s. 4–5.
- Mattsson, Hans, Hans-Erik Hjelm, Kjell Stridsman, *Den goda förmyndaren. Om samhällets behandling av fattiga*, Sociala metoder 4, Stockholm 1984.
- Myrdal, Alva och Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan*, Stockholm 1934.
- Månsson, Ola, ”Rödakorshjälp för gamla”, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1950, s. 113–117.
- , ”Åldringsvården i stöpsleven”, *Svenska läkartidningen*, 1951, s. 2348–2353.
- Netzén, Gösta, ”De gamlas vård”, *Arbetet*, 11 juli 1950.
- , ”Hjonen äro skyldige...”, *Arbetet*, 24 nov. 1950.
- , ”Ny åldringsvård”, *Arbetet*, 1 mars 1950.
- , ”Opinionen svänger”, *Arbetet*, 28 okt. 1951.
- , ”Ålderdomshemmen”, *Arbetet*, 26 april 1950.
- , ”Åldringsvården”, *Arbetet*, 26 juni, 1950
- Nilsson, Magnus, *Den moderne Ivar Lo-Johansson. Modernisering, modernitet, och modernism i statarromanerna*, diss., Hedemora 2003.
- Nordfeldt, Stig, ”Socialstyrelsen åter i spiketunnan. Ivar Lo summerar ihop.” *Aftonbladet* 13 feb. 1952.
- Nordström, Ludvig, ”Folkpensionär eller Hedersledamöter”, *Folkpensionären*, 1941:2, s. 14–15.
- , *Lort-Sverige*, Stockholm 1938.
- Nyblom, Elsa, ”Är det kriminellt att bli gammal”, *Vi* 1949:45, s. 13.
- Nyman, Georg, ”Pensionärshem eller ålderdomshem, fråga om socialstyrelsens byggnadskvot för ålderdomshem.” Inledningsanförande vid socialvårdskonferensen i Stockholm 9–10 december 1948, *Svensk socialvårds tidning*, 1949:1, s. 6–10.

- Odén, Birgitta, "Samhället och åldrandet. En introduktion", i *Äldre i samhället förr nu och i framtiden. Del 2: Probleminventeringar*, red. Lars Tornstam, 1983, s. 197–209.
- Oldberg, Ragnar, "Bild och idé. En sida av Ivar Lo-Johanssons konstnärskap", *Bonniers litterära magasin*, 1949:7, s. 537–543.
- , "Det svenska egensinnets betydelse", *Bonniers litterära magasin*, 1952:2, s. 141–143.
- , *Ivar Lo-Johansson. En monografi*, Stockholm 1957.
- Oljelund, Stefan, "De gamla och de unga", *Folkpensionären*, 1941:1, s. 6–7.
- , "Socialhjälpen och folkpensioneringen", *Folkpensionären*, 1942:1, s. 2.
- Olsson, Annika, *Att ge den andra sidan röst. Rapportboken i Sverige 1960–1980*, diss. Uppsala 2002.
- Palmqvist, Bertil, *Samtal med Ivar Lo-Johansson*, Stockholm 1985.
- Reberg, Arne, *Ivar Lo – de utsattas reporter*, Stockholm 2001.
- Rec. av *Ålderdom*, *Folkpensionärens julnummer* 1949, s. 3.
- Rittsel, Pär, "Bildens övertygar mer än ord", odaterad uppsats, Stockholm.
- Rosenberg, Sven-Åke, "Ivar Lo och ålderdomen", *Vår kyrka*, 1949:30, s. 2.
- Rothstein, Bo, *Vad bör staten göra? Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*, Stockholm 2002.
- Ruin, Olof, *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946–1969*, Stockholm 1986.
- Rying, Matts, "Ålderdomssverige", *Röster i Radio*, 1949:37, s. 7.
- Samuelsson, Kurt, *Från stormakt till välfärdsstat*, Stockholm 1968.
- Silow, Signe, "Att åldras med glädje", *Husmodersförbundets Medlemsblad*, 1952:8/9, s. 10–12 och 22–23.
- Skoglund, Anne-Marie, *Från ålderdomshemsvård till åldringsvård. En studie av åldringsvårdsdebatten 1947–56*, uppsats 10 poäng vid Institutionen för socio-nomutbildning, Socialhögskolan, Stockholm 1982.
- Stenkula, Carl Gustaf, *Gammal i Lund. Utvecklingstendenser inom den kommunala, kyrkliga och enskilda åldringsvården i Lund 1900–1918*, diss., Lund 1983 (Bibliotheca Historica Lundensis LVI).
- Sundgren, Nils Petter, "Att gå efter egen klocka", *Bonniers litterära magasin*, 1956, s. 564–565.
- Sundström, Gerdt, *Caring for the Aged in Welfare society*, diss., Stockholm 1983 (Stockholms Studies in Social Work, 1).
- Svensson, Per, "Folkpension och ej fattigvård åt de gamla", *Folkpensionären* 1944:2, s. 10.
- Thedin, Nils, "De gamlas rätt till liv", *Vi*, 1949:42, s. 2.
- , "Dem det vederbör", *Vi*, 1949:47, s. 2. (Vid nothänvisning 1949a).
- , "Dynamit under ålderdomshem", *Vi*, 1949:48, s. 2, 25 och 26. (Vid nothänvisning 1949b).
- , "Är kritik tillåten" *Vi*, 1951:17, s. 17.
- Tollin, Sven, *Svensk Dagspress 1900–1967. En systematisk och kommenterad kartläggning*, Stockholm 1967.
- Törnudd, Margit, "Socialpsykologiska synpunkter på åldrandet", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1950, s. 117–122.
- Wahlberg, Erik, "Kritiken mot ålderdomshemmen", *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1951, s. 111–115.
- Wangson, Otto, "De gamla i folkhemmet", *Svensk socialvårds tidning*, 1949, s. 171–173. (Vid nothänvisning 1949b).
- , "Får man inte kritisera våra ålderdomshem", *Stockholms-Tidningen*, 16 april 1951. (Vid nothänvisning 1951a).

- , ”Ivar Lo's mission och misstag”, *Svensk socialvårds tidning*, 1949, s. 249–253. (Vid nothänvisning 1949a).
- , ”Radiotjänst och socialvården”, *Svensk socialvårds tidning*, 1951, s. 51–53. (Vid nothänvisning 1951b).
- , Rec. av *Ålderdom*, *Social Årsbok*, 1949, s. 191–193.
- Wassing, Åke, *Dödgrävarens pojke*, Stockholm, 1958.
- , *Grimman*, Stockholm 1963.
- , *Gropen i skogen*, Stockholm 1965.
- , *Slottet i dalen*, Stockholm 1960.
- Wersäll, Margareta, ”Ivar Lo-Johansson och reportaget”, *Presshistorisk årsbok*, Stockholm 1987, s. 123–137.
- Wigforss, Ernst, ”Personlig frihet och ekonomisk organisation”, *Tiden. Tidskrift för socialistisk kritik och politik*, 1946, s. 523–532.
- Virke, Tore, ”Reflexioner över två tävlingar om ålderdomshem”, *Byggmästaren*, 1950, s. 365–367.
- ”Ålderdomsdebatten kring Lo-Johansson”, *Kristet samhällsliv*, 1954:2, s. 27.
- ”Ålderdomshemmen och deras gäster”, *Folkpensionären*, 1946:2, s. 6–7.
- ”Ålderdomshemmen under debatt”, *Hörde Ni*, 1949, s. 890–899.
- ”Åldrandet studeras. Intressant reportage i Vi”, *Vi* 1949:8, s. 12.
- ”Åldringsvården under debatt”, referat av anföranden vid en kongress anordnad av Landskommunernas förbund i Stockholm den 15 och 16 nov. 1951, *Svenska Socialvårdsförbundets tidskrift*, 1951:6, s. 185–200.
- Åman, Anders, *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen. En arkitekturhistorisk undersökning*, Stockholm 1976.

Personregister

- Adolfsson, Eva 36, 213
Ahlqvist, David 150, 151, 152, 205, 225
Almqvist, Bertil 193
Anderberg, Rudolf 162
Andersson, Bo 217
Andersson, Sven 162
Andersson, Thure 164, 190
Appelquist, Elsa 192, 230
Arbman, Ernst 100
Arvidson, Karl-Axel 49
Askelöf, T. 217
- Beckman, Ernst 54
Berg, Gunnar 216, 226
Berggren, Ali 63, 76, 77, 105, 107, 108, 109, 112, 137, 146, 149, 150, 153, 154, 156, 161, 164, 190, 192, 216, 224, 225, 226, 230
Beveridge, William 65, 193, 230
Bexelius, Ernst 50, 61, 110, 111, 112, 113, 146, 149, 150, 160, 189, 214, 223
Björck, Staffan 96, 140, 224
Björke, Bernhard 189, 229
Björnheden, John 15, 16, 19, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 77, 80, 81, 103, 118, 123, 189, 191, 206, 212, 216, 217, 218, 229, 233
Brandell, Gunnar 27, 212, 231, 236
Bratland, Per 193, 230
Brodin, Helene 18, 170, 218, 228
Burén, Dirik Pontus af 83
Butler, Pierce 74, 219
- Cassel, Gustaf 53
- Dahlström, Helge 107, 108, 137, 161, 226
Delblanc, Sven 142, 224
Dymling, C.A 215
- Eckerberg, Per 74, 159, 161, 189, 190, 219, 226, 227, 230
Eckerström, Sten 161
Edebalk, Per-Gunnar 17, 61, 65, 146, 159, 160, 216, 217, 225, 226, 227
Edström, Mauritz 17, 18, 26, 27, 29, 44, 97, 202, 212, 213, 214, 231
Ehnmark, Elof 50
Eiskonen, Leena 158, 163, 226
Elfving, Gösta 228, 230
Elgemyr, Göran 49, 99, 214, 215, 222
Eliasson, Lars 164, 227
Elmér, Åke 216
Elveson, Gunnar 18, 214
Engström, Albert 198, 199, 205, 230
Enström, Hasse 94, 221
Ericsson, John 169, 170
Eriksson, Bernhard 60
Esping, Hans 17, 21, 22, 162, 169, 208, 235, 212
Ewerlöf, Elsa 164
- Fleisher, Wilfrid 193, 230
Forsén, Olof 49
Forsslund, Jöran 95
Forssman, Hans 134, 136, 137
Franzén Nils-Olof 48, 98, 99, 106, 214, 215, 222
Fridegård, Jan 67, 199, 205, 230
Friesen, Bertil von 73, 218
Funck, Esbjörn 203, 204, 231
Furuland, Lars 18, 21, 26, 44, 51, 104, 105, 121, 122, 133, 165, 195, 206, 211, 212, 213, 214, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 230, 231, 235
- Gaunt, David 15, 18, 20, 67, 83, 166, 212, 216, 217, 220, 227
Geijer, Erik Gustav 83
Gerdes, Ture 187, 203
Ginsburg, Manne 50, 215
Grundström, Helmer 189, 229
Gullberg, Hjalmar 106, 215

Hadenius, Stig 163, 227
 Hagström, Anna 192, 230
 Hagård, Alarik 162, 163
 Hamrin, Greta 73, 74, 107, 109, 164,
 172, 210, 219, 226
 Hansen, Hagmund 26, 37, 212, 213
 Hansson, Gustaf 187
 Hansson, Per Albin 38, 56
 Hartmann, Lennart 61, 182, 229
 Hedenvind-Eriksson, Gustav 67
 Hedlund, Gunnar 163
 Helén, Gunnar 49, 50, 51, 98, 99, 136,
 207, 214, 215
 Hellström, Gustaf 67
 Hemingway, Ernest, 96
 Hines, Lewis 121
 Hoel, Sigurd 67
 Holgersson, Leif 53, 55, 215, 216
 Holmgren, Ola 17, 26, 212, 231
 Holmstedt, Gustaf 160, 226
 Hugo, Yngve 50
 Höjer, Karl J. 61, 146, 149, 189, 215,
 216, 225, 226

 Inghe, Gunnar 105, 109, 137
 Isåker, Ingeborg 146, 230
 Ivre, Karl D. 192, 230

 Jacobsson, Edvin 164
 Johannesson, Kurt 224
 Johansson, Anders L. 164, 219
 Johnson, Eyvind 67, 219
 Johnsson, Andreas 74
 Jonshagen, Kjell 228
 Jonsson, Conrad 106, 215
 Jonsson, Sune 18, 121, 140, 210, 224,
 231
 Jonsson, Sven 115, 116, 117
 Josephson, Barbro 75, 76, 219
 Järlås, Elsa 95, 221
 Järlås, Sven 16, 78, 95, 221, 233
 Jönson, Håkan 18, 171, 172, 190, 191,
 218, 222, 228, 230, 231

 Kaselli, John 118, 119, 206, 223
 Kellgren, Josef 67
 Kensjö, Lars 18, 120, 121, 214, 223

 Kern, Karl 193
 Kindstrand, Will 192, 230
 Kjellberg, Isidor 96
 Kjellman, Gunilla 59, 60, 216
 Kärnell, Karl-Åke 139, 224

 Lagerberg, Hans 37, 213
 Lagerkvist, Pär 198, 199, 205, 230
 Lanham, Richard A., 224
 Larsson, Sixten 164
 Lewin, Leif 58, 216
 Lilliehöök, Eleonor 192, 230
 Lindblom, Erik A. 227
 Lindblom, Paul 136
 Linder, Erik Hjalmar 27, 98, 99, 212,
 214, 222, 231
 Lindqvist, Sven 96, 97, 213, 221, 231
 Lindström, Rickard 134
 Linné, Carl von 83
 Ljungqvist, Walter 140
 Lukács, Georg 41
 Lundberg, Birger 78, 94, 157, 206, 229
 Lundgren, Erik 136
 Lundh, Gunnar 78, 121
 Lundkvist, Artur 140
 Lundqvist, Ragnar 227
 Lundstedt, Gunnar 217

 Madsén, Lars 49, 225
 Magnus, Olaus 83
 Martinson, Harry 67, 122, 197, 198,
 199, 205, 230
 Martinson, Moa 67, 210, 217, 220
 Mattsson, Hans 64, 216, 217
 Mehr, Hjalmar 159, 168, 176, 179,
 206, 226, 227
 Michanek, Ernst 190
 Moberg, Vilhelm 67, 68, 217
 Montelius, Agda 54
 Myrdal, Alva 56, 210, 216
 Myrdal, Gunnar 56, 126, 210, 216
 Myrgård, Arvid 107, 108, 109, 137
 Månsson, Ola 226
 Möller, Gustav 56, 58, 59, 61, 63, 64,
 65, 66, 73, 155, 160, 166, 179, 190,
 217, 219, 232

Netzén, Gösta 50, 135, 137, 183, 206,
 228, 229
 Nilsson, Magnus 26, 212
 Nordfeldt, Stig 229
 Nordström, Ester Blenda 96
 Nordström, Ludvig 49, 50, 51, 52, 67,
 73, 96, 121, 149, 176, 180, 215,
 218
 Norell, Olle 203
 Nyblom, Elsa 222
 Nyman, Georg 216
 Nyström, Per 64, 217

 Odén, Birgitta 22, 169, 208, 212, 226,
 227
 Oldberg, Ragnar 15, 17, 25, 26, 29, 36,
 104, 133, 139, 140, 141, 212, 213,
 214, 215, 222, 223, 224, 231, 236
 Oljelund, Stefan 73, 218
 Olson, Erik Wilhelm 134, 214
 Olsson, Annika 97, 221
 Olsson, Henning 115, 116, 117

 Palm, Göran 97
 Palmqvist, Bertil 17, 212
 Pierre, Majolin 114, 115, 116

 Reberg, Arne 17, 212
 Riis, Jacob 121
 Rittsel, Pär 18, 95, 121, 221, 223
 Rooth, Gösta 114, 117
 Rosenberg, Sven-Åke 191, 230
 Rothstein, Bo 59, 216
 Rudberg, Erik 114, 117
 Rudebeck, Peter 83
 Ruin, Olof 216
 Rydbeck, Olof 50
 Rying, Matts 50, 215

 Samuelsson, Kurt 57, 134, 182, 183,
 216, 229
 Sandström, S. G. 154
 Schultz, Karin 114, 115, 116
 Silow, Signe 192, 230
 Sjögren, Hakon 164
 Skoglund, Anne-Marie 18
 Skoglund, Erik 149
 Skoglund, Martin 162, 176, 179
 Stenkula, Carl Gustaf 54, 55, 56, 215,
 216
 Strindberg, August 51, 96, 140
 Sträng, Gunnar 50, 155, 164, 165, 166,
 206, 227, 234
 Sundgren, Nils Petter 32, 213
 Sundström, Gerdt 217
 Svensson, Gärda 162, 227
 Svensson, Per 73, 219

 Tegnér, Esaias 224
 Thedin, Nils 120, 155, 156, 176, 206,
 223, 225, 226
 Tingsten, Herbert 163
 Tollin, Sven 228
 Torbrink, Tekla 164
 Törnudd, Margit 161, 226

 Virke, Tore 192, 230
 Västberg, Mauritz 115, 116, 117
 Wahlberg, Erik 161, 162, 227
 Wangson, Otto 61, 135, 136, 137, 144,
 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153,
 154, 155, 156, 180, 225, 228
 Wassing, Åke 203, 204, 205, 231
 Wennerström-Hartmann Eva 114, 115,
 116, 117
 Wersäll, Margareta 221
 Wifstrand, Naima 151, 225
 Wigforss, Ernst 58, 209, 216
 Wästberg, Per 97

 Åman, Anders 18, 64, 173, 210, 212,
 216, 217, 228, 231

**Skrifter utgivna
av Avdelningen för litteratursociologi
vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala**

1. Jonas Åkerstedt: *Den litterate arbetaren. Bildningssyn och studieverksamhet i ABF 1912–1930*. Summary (1967)
2. *Tidningen Lantarbetaren 1908–1966*. Ett register med företal av Ewald Jansson och historik av Lars Furuland (1967)
3. *En bok om biblioteksforskning*. Redigerad av Lars Furuland och Bengt Brundin. Summaries (1969)
4. Bo Bennich-Björkman: *Termen litteratur i svenskan 1750–1850*. Summary (1970)
5. Ebbe Schön: *Jan Fridegård och forntiden. En studie i diktverk och källor*. Summary (1973)
6. Conny Svensson: *Gustav Hedenvind-Eriksson. En bibliografi* (1973)
7. Mats Rehn: *Jack London i Sverige. Studier i marknadsföring och litterärt inflytande*. Summary (1974)
8. Gunnar Elveson: *Kooperatören – Konsumentbladet – Vi. Konsumentkooperativ press och kultursyn 1899–1974. En bibliografi med inledande historik* (1975)
9. Lars Wolf: *Tigande diktare? En studie kring litterära reaktioner på 1909 års storstrejk*. Summary (1975)
10. Dag Nordmark: *Rudolf Värnlund. En bibliografi* (1978)
11. Gunnar Elveson: *Reportaget som genre* (1979)
12. Gunnar Elveson: *Bilden av Indien. U-landsreportaget i tidningen Vi och 1960-talets världsbild* (1979)
13. Victor Svanberg: *Romantikens samhälle* (1980)
14. Victor Svanberg: *Medelklassrealism* (nyutgåva i bokform, 1980)
15. Harry Lenhammar: *Budbäraren, Pietisten och Församlingsbladet. Studier i svenska religionsperiodika* (1981)
16. Åke Kussak: *Författaren som predikant. Ett frikyrkosamfunds litterära verksamhet 1910–1939*. Summary (1982)
17. Bertil Björkenlid: *Kvinnokrav i manssamhälle. Rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckargrupp i Sverige 1902–21*. Summary (1982)
18. Brigitte Mral: *Frühe schwedische Arbeiterdichtung. Poetische Beiträge in sozialdemokratischen Zeitungen 1882–1900*. Sammanfattning på svenska (1985)
19. Jan Stenkvist: *Proletärskalden. Exemplet Ragnar Jändel* (1985)
20. Mats Herder: *Arbetsplatsbibliotek i Sverige. Studier av en uppsökande folkbiblioteksverksamhet och dess framväxt*. Summary (1986)
21. Johan Svedjedal: *Almqvist – berättaren på bokmarknaden. Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C. J. L. Almqvists prosafiktio kring 1840*. Summary (1987)
22. Dag Hedman: *Gunnar Serner (Frank Heller). En bibliografi* (1987)

23. Carina Burman: *Vältalaren Johan Henric Kellgren*. Summary (1988)
24. Lars Wendelius: *Kulturliv i ett svenskamerikanskt lokalsamhälle: Rockford, Illinois*. Summary (1990)
25. Lars Wendelius: *Form och tematik i Peter Weiss' Motståndets estetik*. Zusammenfassung (1991)
26. Anna Williams: *Skribent i Svensk-Amerika. Jakob Bonggren, journalist och poet*. Summary (1991)
27. Eva Heggestad: *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, arbetet och konstnärskapet*. Summary (1991)
28. Lars Furuland: *Ljus över landet och andra litteratursociologiska uppsatser* (1991)
29. Margareta Björkman: *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809*. Summary (1992)
30. Lars Brink: *Gymnasiets litterära kanon. Urval och värderingar i läromedel 1910–1945*. Summary (1992)
31. Solveig Lundgren: *Dikten i etern. Radion och skönlitteraturen 1925–1955*. Summary (1994)
32. Kerstin Rydbeck: *Nykter läsning. Den svenska godtemplarrörelsen och litteraturen 1896–1925*. Summary (1995)
33. *Fiktionens förvandlingar. En vänbok till Bo Bennich-Björkman den 6 oktober 1996*. Red: Dag Hedman och Johan Svedjedal (1996)
34. Dag Hedman: *Prosaberättelser om brott på den svenska bokmarknaden 1885–1920: En bibliografi* (1997)
35. Anna Williams: *Stjärnor utan stjärnbilder. Kvinnor och kanon i litteraturhistoriska översiktsverk under 1900-talet* (1997)
36. *The Interpretation of Culture and the Culture of Interpretation. Proceedings from the first graduate conference at the Department of Literature in Uppsala, April 20–21 1996*. Editors: Eva Hemmungs Wirtén and Erik Peurell (1997)
37. Lars Furuland: *Bergslagen i litteraturen. Kommenterad bibliografi med en inledande litteratursociologisk uppsats* (1998)
38. Eva Hemmungs Wirtén: *Global Infatuation: Explorations in Transnational Publishing and Texts. The Case of Harlequin Enterprises and Sweden* (1998)
39. Erik Peurell: *En författares väg. Jan Fridegård i det litterära fältet*. Summary (1998)
40. Lars Wendelius: *Rationalitet och kaos. Nedslag i svensk kriminalfiktions efter 1965*. Summary (1999)
41. Åke Kussak: *Litterära skoltexter. En studie av läseböcker för grundskolans högstadium och motsvarande skolformer och stadier 1950–1975* (1999)
42. Johan Svedjedal: *The Literary Web: Literature and Publishing in the Age of Digital Production. A Study in the Sociology of Literature* (2000)
43. Petra Söderlund: *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*. Summary (2000)
44. Marta Ronne: *Två världar – ett universitet. Svenska skönlitterära universitets-skildringar 1904–1943. En genusstudie*. Summary (2000)

45. Ann Öhrberg: *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Summary (2001)
46. Daan Vandenhaute: *Om inträdet i världen. Lyrikdebutanterna i 1970-talets svenska litterära fält*. Summary (2004)
47. Petra Söderlund: *Läsarnas Nätverk. Om bokläsare och Internet* (2004)
48. Anna Gunder: *Hyperworks: On Digital Literature and Computer Games*. Summary (2004)
49. Lars Furuland & Johan Svedjedal: *Svensk arbetarlitteratur* (2006)
50. Margareta Wersäll: *Fattighusliv i ensamhetsslott. Ivar Lo-Johansson och de äldre i samhällsdebatt och dikt*. Summary (2006)

Atlas förlag har givit ut nr 49, Gidlunds förlag nr 13, 14, 19, 28, 34, 35, 37, 39, 40, 43, 45 och 46, Gummessons förlag nr 16, HLS förlag nr 41, Kungl. Biblioteket nr 42. Övriga nr distribueras av

Avdelningen för litteratursociologi
Box 632
751 26 Uppsala

Nr 24 distribueras även som Uppsala Multiethnic Papers 20 av Centrum för multietnisk forskning vid Uppsala universitet.

Avdelningens för litteratursociologi hemsida:
<http://www.littvet.uu.se/lsoc>

